

UNIVERZITET „UNION - NIKOLA TESLA“ U BEOGRADU

Fakultet za poslovne studije i pravo u Beogradu



DOKTORSKA DISERTACIJA

**Novi koncepti ruralnog razvoja u Republici Srbiji
na putu evropskih integracija**

Mentor

Prof. dr Branko Tešanović

Kandidat

MA Milan Janković

Beograd, 2020.

KOMISIJA ZA ODBRANU DOKTORSKE DISERTACIJE

Predsednik komisije	Prof. emeritus dr Života RADOSAVLJEVIĆ Fakultet za poslovne studije i pravo, Beograd
Mentor	Prof. dr Branko TEŠANOVIĆ Fakultet za poslovne studije i pravo, Beograd
Član komisije	Prof. emeritus dr Larisa JOVANOVIĆ Alfa BK Univerzitet, Beograd
Član komisije	Prof. dr Aleksandra GAJDOBRANSKI Fakultet za poslovne studije i pravo, Beograd

ZAHVALNOST

Srećan sam što nakon višegodišnjeg truda i rada, naučnoj i stručnoj javnosti, mogu da predstavim svoju doktorsku disertaciju pod nazivom: "Novi koncepti ruralnog razvoja u Republici Srbiji na putu evropskih integracija". U disertaciji su date nove naučne informacije, kao i ideje, koje su u prethodnim godinama razmatrane, ali su i dalje otvorene za unapređenje.

Zahvalnost dugujem mentoru mog doktorskog rada prof. dr Branku Tešanoviću, koji mi je pomogao sa svojim sugestijama, spremnošću za zajednički rad, kao i usmeravanje na pravu trasu kojom treba da nastavim.

Veliku zahvalnost dugujem emeritus prof. dr Larisi Jovanović, koja mi je godinama unazad pomagala, svojim iskustvom, spremnošću za zajedničkim radom, kao i oko nedoumica i nesigurnosti, ulivala mi je veru i energiju kada je nisam imao, prijateljskom odnosu punom topline i razumevanja. Hvala na svemu!

Zahvalnost dugujem predsedniku i članovima komisije, kao i oponentskoj komisiji, na svim sugestijama i podršci tokom izrade ove disertacije. Saveti koje sam dobio u toku izrade doktorske disertacije su bili dragoceni i od velike koristi u poboljšanju kvaliteta ovog rada.

Zahvaljujem Dekanu prof. dr Milanu Radosavljeviću, kao i ostalim saradnicima i svim zaposlenima Fakulteta za poslovne studije i pravo na poštovanosti sa kojom obavljaju svoj posao.

Posebnu zahvalnost dugujem profesorima ovog Fakulteta, koji su moje studije i rad ispratili od početka studija do završetka doktorske disertacije, koji su me svojim inspirativnim predavanjima pozvali da se prepustim ovom poslu. Čast je i privilegija studirati i raditi na Fakultetu za poslovne studije i pravo.

Hvala svima, koji su na bilo koji način doprineli da ova disertacija dobije svoj konačni oblik.

Veliku zahvalnost dugujem svojim roditeljima posebno svom ocu, kao i svojoj porodici, koji su svojom ljubavlju, podrškom, razumevanjem bili uvek tu za mene.

Svaki moj uspeh je naš zajednički. Hvala na svemu!

REZIME

Novi koncepti održivog ruralnog razvoja pojavljuju se kao odgovor na velike izazove s kojima se suočavaju ruralna područja širom Evrope, kao što su: depopulacija, siromaštvo, neracionalna eksploatacija prirodnih resursa i regionalne nejednakosti. Osnovi cilj reformisane ruralne politike je poboljšanje životnog standarda ruralnog stanovništva, očuvanje prirodnih resursa i zaštita životne sredine u skladu sa principima održivog razvoja.

Domaća ruralna politika nije pridavala veći značaj razvoju ruralnih područja, pa su se nagomilali problemi, poput nepovoljne demografske strukture, lošeg stanja ruralne infrastrukture, nizak nivo ekonomskog i tehnološkog razvoja i niskog učešća poljoprivrede u rastu BDP. Ruralna područja karakteriše još siromaštvo stanovništva, nedostatak razvojnih projekata, pasivnost i socijalna isključenost stanovništva, što bi u nekom pesimističnom scenariju moglo rezultovati gašenjem sela, odnosno produbljivanjem ruralnog siromaštva. Stoga, naše istraživanje je bilo fokusirano na sve važnije aspekte, koji se tiču razvoja ruralnih područja, prevashodno u zemljama EU i Srbiji, s ciljem da se iznađu adekvatna rešenja, odnosno predlože mere i strategije za oživljavanje i održivi razvoj ruralnih područja.

Dakle, koncipiranje novih strategija ruralnog razvoja sa posebnim osvrtom na strateške ciljeve evrointegracionih procesa je primarni cilj istraživanja. Drugim rečima, cilj je da se osmisle programi ruralnog razvoja, koji mogu sprečiti dalju devastaciju ruralnih područja, a u perspektivi im obezbediti solidan razvojni put.

U istraživanju se koristi metodologija svojstvena društvenim naukama, među kojima posebno ističemo SWOT analizu, komparativnu analizu, indikatore, statističke metode, anketiranje i intervju.

Nova ruralna strategija EU 2020 za "pametnan, održiv i inkluzivan rast" daje podršku mladim poljoprivrednicima, malim gazdinstvima, planinskim područjima i brzim lancima snabdevanja. Intencija je na transferu znanja i inovacijama, rastu konkurentnosti ruralnih subjekata, upravljanju rizicima, aktivnom učešću ruralnih zajednica u razvoju lokalne ekonomije, očuvanju ekosistema, socijalnoj inkluziji i dr. Predstojeći period će predstavljati glavne izazove i biće prekretnica za redefinisane ciljeve politike ruralnog razvoja u Evropi. Zbog toga, ruralna politika EU će se baviti ekonomskim teškoćama i demografskim problemima, a takođe, prelaskom na organsku (ekološku) poljoprivredu, energetsom tranzicijom i sve masovnijem korišćenjem obnovljivih izvora energije (energije sunca i vetra, energije biomase i termalnih voda). Očekuje se da će se pronaći načini za poboljšanje otpornosti ruralnih područja, kroz pristupe zasnovane na integralnom razvoju i boljoj koordinaciji ruralnog i urbanog razvoja.

Ruralna područja Republike Srbije poseduju značajne razvojne potencijale, ali indikatori stanja su uglavnom nezadovoljavajući i lošiji u poređenju sa indikatorima u zemljama EU. Istovremeno oni su alarm donosiocima odluka na makro nivou da je došao zadnji čas za preduzimanje radikalnih mera, koje moraju zaustaviti nazadovanje ruralnih područja, a u bliskoj budućnosti obezbediti im održivi razvoj i zeleni rast u okviru zelene ekonomije kroz diverzifikaciju ekonomskih aktivnosti i podsticanje

preduzetništva u ruralnim područjima, razvoj infrastrukture, institucija, ljudskih resursa, uvažavajući socijalni, ekološki i kulturni aspekt.

U tom kontekstu opredeljenje treba da bude u pravcu modernizacije primarnog sektora, povećanja ulaganja u infrastrukturu, rešavanje problema finansiranja ruralnih projekata, redefinisanje strukture agrarnog budžeta, motivisanje ljudi da ostanu u ruralnim područjima i ulaganje u njihov razvoj, transfer znanja i novih tehnologija, odnosno svestrana podrška održivosti ruralnih područja.

Deklarativno je zalaganje za jačanje ekonomske veličine i rast konkurentnosti, unapređenje kvaliteta života ruralne populacije, racionalnu eksploataciju prirodnih resursa i zaštitu životne sredine. Upravljanje ruralnim područjima uključuje implementaciju koncepta integralnog ruralnog razvoja i realizaciju mera i investicionih aktivnosti, koje mogu revitalizovati ruralnu ekonomiju, sačuvati tradiciju, kulturu i ruralno okruženje. Kako bi se približila politici EU, pokrenula ruralne projekte, osnažila ekonomske subjekte i povećala njihovu konkurentnost, te motivisala ljude da ostanu u ruralnim područjima, Republika Srbija mora da poveća obim budžetskih sredstava za poljoprivredu i ruralni razvoj, obezbedi razvoj finansijskog tržišta i konstantno radi na stvaranju povoljnije poslovne klime u ruralnim u odnosu na urbana područja. Država treba da stvori poslovni ambijent, gde sistem finansiranja ruralnih privrednih subjekata počiva na povoljnijim kreditima poslovnih banaka i drugim olakšicama, a u zavisnosti od načina finansiranja i značaja svakog pojedinačnog projekta.

Kao efikasne strategije, agroekonomisti potenciraju one, koje se odnose na ulaganje u ljudski kapital i ruralnu infrastrukturu i strategije koje su orijentisane na diverzifikaciju ruralne ekonomije, zaštitu životne sredine i jačanje lokalnih rukovodećih struktura. Naravno izolovano delovanje na lokalnom nivou nije dovoljno za rešavanje problema, već je neophodno primeniti više strateških alata i inkorporirati ih u nacionalnu i regionalnu politiku.

SWOT analiza stanja ruralnog razvoja pokazuje da postoje značajne šanse, ali i opasnosti za razvoj ruralnih područja. Šanse ruralnog razvoja u Republici Srbiji su u programima održive poljoprivrede (organska poljoprivreda), proizvodnji tradicionalnih prehrambenih proizvoda i proizvoda sa geografskom oznakom, socijalnom (agro) preduzetništvu, razvoju održivog turizma i proizvodnji obnovljivih vidova energije.

Budućnost EU, a i naše zemlje, zavisi od sposobnosti za harmonizovanim i ujednačenim razvojem pojedinih ruralnih područja, koja su u osnovi veoma heterogena, po potencijalima, stepenu razvijenosti, kao i svojim problemima. Drugim rečima, potreban je radikalni zaokret u strateškom upravljanju ruralnim područjima i mnogo više napora i finansijskih sredstava. U protivnom, negativne trendove teško će biti zaustaviti i preusmeriti.

Vizija razvoja ruralnih područja Republike Srbije je održiva i diverzifikovana ruralna ekonomija, koja svim stanovnicima obezbeđuje zadovoljavajuće uslove za život i rad.

Ključne reči: ruralna politika, održivi razvoj, zelena ekonomija, zeleni rast, programi, izvori finansiranja, Republika Srbija.

SUMMARY

The new concept of sustainable rural development emerges in response to the major challenges facing rural areas across Europe, such as: depopulation, poverty, irrational exploitation of natural resources and regional inequalities. The main goal of the reformed rural policy is to improve the living standards of the rural population, preserve natural resources and protect the environment in accordance with the principles of sustainable development.

Domestic rural policy did not attach much importance to the development of rural areas, so problems accumulated, such as unfavorable demographic structure, poor condition of rural infrastructure, low level of economic and technological development and low share of agriculture in GDP growth. Rural areas are also characterized by poverty of the population, lack of development projects, passivity and social exclusion of the population, which in a pessimistic scenario could result in the extinction of villages, ie the deepening of rural poverty. Therefore, our research was focused on all important aspects concerning the development of rural areas, primarily in EU countries and Serbia, in order to find adequate solutions, ie to propose measures and strategies for revitalization and sustainable development of rural areas.

Therefore, the conception of new rural development strategies with special reference to the strategic goals of European integration processes is the primary goal of the research. In other words, the goal is to design rural development programs, which can prevent further devastation of rural areas, and in the future provide them with a solid development path.

The research uses the methodology inherent in the social sciences, among which we emphasize SWOT analysis, comparative analysis, indicators, statistical methods, surveys and interviews.

The new EU 2020 rural strategy for "smart, sustainable and inclusive growth" supports young farmers, small farms, mountain areas and fast supply chains. The intention is to transfer knowledge and innovation, increase the competitiveness of rural entities, risk management, active participation of rural communities in the development of the local economy, preservation of ecosystems, social inclusion, etc. The forthcoming period will present major challenges and will be a milestone for redefining the objectives of rural development policy in Europe. Therefore, EU rural policy will address economic difficulties and demographic problems, as well as the transition to organic (ecological) agriculture, energy transition and the increasing use of renewable energy sources (solar and wind energy, biomass energy and thermal water). Ways are expected to be found to improve the resilience of rural areas, through approaches based on integrated development and better coordination of rural and urban development.

Rural areas of the Republic of Serbia have significant development potentials, but the indicators of the situation are generally unsatisfactory and worse compared to the indicators in the EU countries. At the same time, they are an alarm to macro decision makers that the last hour has come to take radical measures, which must stop the decline of rural areas, and in the near future provide them with sustainable development and green growth within the green economy by diversifying economic

activities and encouraging entrepreneurship in rural areas, development of infrastructure, institutions, human resources, respecting the social, ecological and cultural aspect.

In this context, the commitment should be in the direction of modernization of the primary sector, increasing investment in infrastructure, solving the problem of financing rural projects, redefining the structure of the agricultural budget, motivating people to stay in rural areas and investing in their development, transfer of knowledge and new technologies, supporting the sustainability of rural areas.

It is a declarative commitment to strengthening economic size and increasing competitiveness, improving the quality of life of the rural population, rational exploitation of natural resources and environmental protection. Rural management includes the implementation of the concept of integrated rural development and the implementation of measures and investment activities, which can revitalize the rural economy, preserve tradition, culture and the rural environment. In order to move closer to EU policy, launch rural projects, strengthen economic entities and increase their competitiveness, and motivate people to stay in rural areas, the Republic of Serbia must increase budgetary resources for agriculture and rural development, ensure financial market development and constantly work on creating a more favorable business climate in rural compared to urban areas. The state should create a business environment, where the system of financing rural economic entities is based on more favorable loans from commercial banks and other facilities, depending on the method of financing and the importance of each individual project.

As effective strategies, agroeconomists emphasize those that relate to investment in human capital and rural infrastructure and strategies that are oriented towards the diversification of the rural economy, environmental protection and strengthening local governance structures. Of course, isolated action at the local level is not enough to solve the problem, but it is necessary to apply more strategic tools and incorporate them into national and regional policy.

SWOT analysis of the state of rural development shows that there are significant chances, but also dangers for the development of rural areas. The chances of rural development in the Republic of Serbia are in the programs of sustainable agriculture (organic agriculture), production of traditional food products and products with a geographical indication, social (agro) entrepreneurship, development of sustainable tourism and production of renewable energy sources.

The future of the EU, as well as our country, depends on the ability for harmonized and balanced development of certain rural areas, which are basically very heterogeneous, in terms of potentials, level of development, as well as their problems. In other words, a radical shift in strategic management of rural areas and much more effort and financial resources are needed. On the contrary, negative trends will be difficult to stop and redirect.

The vision of the development of rural areas of the Republic of Serbia is a sustainable and diversified rural economy, which provides all residents with satisfactory living and working conditions.

Key words: Rural Policy, Sustainable Development, Green Economy, Green Growth, Programs, Sources of Financing, Republic of Serbia.

SADRŽAJ

1. UVOD	1
2. HIPOTETIČKO - METODOLOŠKI OKVIR ISTRAŽIVANJA	5
2.1. Predmet (problem) istraživanja	5
2.1.1. Definisanje pojmova vezanih za predmet istraživanja	5
2.2. Cilj i značaj istraživanja	12
2.3. Osnovne hipoteze u istraživanju	12
2.4. Izvori podataka i metodologija istraživanja	13
2.5. Opis sadržaja doktorske disertacije	15
3. RURALNI RAZVOJ I RURALNA POLITIKA EVROPSKE UNIJE I ZEMALJA U TRANZICIJI.	17
3.1. Značaj razvoja ruralnih područja EU	17
3.2. Potreba za koncipiranjem ruralne politike EU	19
3.3. Ciljevi i mere ruralne politike Evropske unije	26
3.4. Evolucija koncepta ruralnog razvoja EU	30
3.4.1. I faza: Mansholtov plan	30
3.4.2. II faza: reforma ZAP	31
3.4.3. III faza: Agenda 2000	31
3.4.4. Reforma ZAP 2003. godine	33
3.5. Politika ruralnog razvoja EU za period 2007-2013	34
3.5.1. Distribucija podrške (2007-2013)	34
3.5.2. LFA – Less Favoured Areas	37
3.5.3. Ruralna diverzifikacija	38
3.5.4. Novi fond za ruralni razvoj	39
3.5.5. Strateške smernice novog koncepta ruralnog razvoja EU	40
3.5.6. Mere ruralnog razvoja	41
3.5.6.1. Mere Ose 1: Poboljšanje konkurentnosti sektora poljoprivrede i šumarstva	41
3.5.6.2. Mere Ose 2: Zaštita i poboljšanje prirodnih resursa i agroekološke mere	43
3.5.6.3. Mere Ose 3: Kvalitet života u ruralnim sredinama i diverzifikacija ruralne ekonomije	45
3.5.6.4. LEADER program	46
3.5.7. Politika ruralnog razvoja EU za zemlje kandidate	49
3.5.8. Monitoring, evaluacija i izveštavanje	51

3.5.9. Tehnička pomoć i mreže za razvoj.....	52
3.5.10. Finansijska podrška EU za ruralni razvoj	53
3.5.10.1. Novi finansijski instrument	53
3.5.10.2. Novi raspoloživi fondovi.....	54
3.5.10.3. Finansijska kontrola.....	55
3.5.10.4. Ko-finansiranje	56
3.6. Politika ruralnog razvoja EU za period 2014-2020	56
3.6.1. Zajednička Strateški okvir (CSF) - Strategija EU 2020.....	60
3.6.2. Prioriteti i područja intervencije	64
3.6.3. Finansijski okvir EU za period 2014 - 2020	66
3.6.4. LEADER 2014 - 2020	69
3.6.5. Perspektive i ciljevi ZAP za budući period.....	69
3.7. Ruralni razvoj zemlja u tranziciji – Zemlje Zapadnog Balkana	70
3.7.1. Ruralni razvoj i ruralna politika Albanije	71
3.7.2. Ruralni razvoj i ruralna politika BiH	72
3.7.3. Ruralni razvoj i ruralna politika Severne Makedonije.....	72
3.7.4. Ruralni razvoj i ruralna politika Crne Gore	73
3.7.5. Ruralni razvoj i ruralna politika Srbije.....	74
3.7.6. Finansijska podrška programima ruralnog razvoja u zemljama Zapadnog Balkana.....	75
3.7.7. Nužnost reformi ruralnih politika u Zemljama Zapadnog Balkana.....	77
4. RURALNA PODRUČJA I POLITIKA RURALNOG RAZVOJA REPUBLIKE SRBIJE	78
4.1. Značaj ruralnih područja Republike Srbije	78
4.2. Karakteristike ruralnih područja Republike Srbije.....	79
4.3. Važniji indikatori ruralnog razvoja Republike Srbije.....	87
4.3.1. Ruralni BDP	91
4.3.2. Prosečna veličina poljoprivrednog poseda.....	91
4.3.3. Stepenn siromaštva ruralnih područja.....	92
4.3.4. Demografska struktura ruralnog stanovništva	93
4.3.5. Starosna struktura ruralnog stanovništva.....	96
4.3.6. Obrazovne karakteristike ruralnog stanovništva.....	98
4.3.7. Stanje ruralne infrastrukture.....	99
4.3.8. Nezaposlenost i prihodi ruralnog stanovništva	100
4.4. Politika ruralnog razvoja Republike Srbije.....	102
4.5. Strategije ruralnog razvoja Republike Srbije	109
4.6. Poljoprivredno zadržavanje u funkciji održivog ruralnog razvoja	115

4.7. Usklađivanje domaće ruralne politike sa ruralnom politikom EU	117
5. PROGRAMI RURALNOG RAZVOJA U NOVOM KONCEPTU RURALNE POLITIKE REPUBLIKE SRBIJE	121
5.1. Organska poljoprivreda kao model oživljavanja i razvoja ruralnih područja Republike Srbije.....	121
5.1.1. Stanje organske poljoprivrede u Republici Srbiji.....	123
5.1.2. Motivi i barijere kod poljoprivrednika od uticaja na donošenje odluke o organskoj proizvodnji.....	127
5.1.2.1. Kvalitet zemljišta	129
5.1.2.2. Personalni faktori	129
5.1.2.3. Socijalni faktori	130
5.1.2.4. Finansijski faktori	131
5.1.2.5. Ostali faktori.....	132
5.1.3. Strateške smernice za dinamiziranje organske poljoprivrede	133
5.2. Tradicionalni prehrambeni proizvodi i geografska oznaka.....	134
5.2.1. Značaj oznake geografskog porekla za tradicionalne prehrambene proizvode	136
5.2.2. Percepcije poljoprivrednika o tradicionalnim prehrambenim proizvodima	139
5.3. Socijalno agropreduzetništvo u funkciji održivog ruralnog razvoja	141
5.3.1. Percepcije poljoprivrednika o socijalnom preduzetništvu	143
5.4. Održivi ruralni turizam u funkciji ruralnog razvoja.....	145
5.4.1. Agroturizam kao dopunska delatnost poljoprivrednika.....	149
5.4.2. Ključne determinante razvoja agroturizma	152
5.4.3. Percepcije organskih poljoprivrednika o agroturizmu.....	154
5.4.4. Ekoturizam i ruralni razvoj	155
5.5. Proizvodnja energije iz obnovljivih izvora u funkciji razvoja ruralnih područja Republike Srbije	157
5.5.1. Ekonomsko-ekološki aspekti proizvodnje i potrošnje biogasa	158
5.5.2. Potencijal proizvodnje biogasa od stajnjaka u Republici Srbiji.....	160
5.6. SWOT analiza i mere za poboljšanje stanja ruralne ekonomije Republike Srbije.....	161
6. LJUDSKI I INFORMACIONI RESURSI U FUNKCIJI RURALNOG RAZVOJA	165
7. IZVORI FINANSIRANJA RURALNOG RAZVOJA REPUBLIKE SRBIJE	172
7.1. Načini finansiranja programa ruralnog razvoja u Republici Srbiji.....	176
7.1.1. Sopstvena sredstva ili samofinansiranje	176
7.1.2. Kreditna podrška projektima ruralnog razvoja	177
7.1.3. Mikrofinansiranje	179

7.1.4. Finansijski lizing.....	181
7.1.5. Finansijski derivati	183
7.1.6. Razvojni fondovi	183
7.1.7. Donacije	184
7.1.8. Koncesije.....	184
7.1.9. Javno-privatno partnerstvo (JPP)	184
7.1.10. Strane direktne investicije	185
7.1.11. Zajednička ulaganja (Joint Venture)	186
7.1.12. Agrarni budžet	187
7.1.13. IPARD	190
7.2. Pravac rešavanja problema finansiranja ruralnog razvoja.....	194
7.3. Prednosti i nedostaci različitih modela finansiranja malih ruralnih investicija.....	195
8. ZAKLJUČAK.....	199
8.1. Ostvareni rezultati i doprinos istraživanja.....	204
8.1.1. Naučni doprinos istraživanja	205
8.1.2. Društveni doprinos istraživanja	207
Literatura	209
BIOGRAFIJA SA BIBLIOGRAFIJOM	232
PRILOZI	239

Spisak tabela, grafikona i slika

Tabele

Tabela 1. Nova ruralna paradigma	21
Tabela 2. Osnovne karakteristike LFA područja u EU (EU-15, 2003)	38
Tabela 3. Podrška za ruralni razvoj zemalja članica EU za period 2007-2013.	54
Tabela 4. Budžet Zajedničkog strateškog okvira u ukupnom EU budžetu (2014-2020)	63
Tabela 5. ZAP finansiranje u višegodišnjim okvirima (u milijardama eura)	67
Tabela 6. OECD skupine indikatora ruralnog razvoja	88
Tabela 7. Posedovna struktura poljoprivrednih gazdinstava Republike Srbije	91
Tabela 8. Geografski i demografski pokazatelji ruralnih područja Republike Srbije	94
Tabela 9. Broj sela prema broju stanovnika u Republici Srbiji (bez KiM)	95
Tabela 10. Broj ruralnih stanovnika po regionima	95
Tabela 11. Starosna struktura ruralnog stanovništva Republike Srbije po regionima.....	97
Tabela 12. Obrazovna struktura stanovništva starijeg od 15 godina	98
Tabela 13. Stopa nezaposlenosti stanovništva gradskih i ostalih područja (2006 - 2016)	101
Tabela 14. Mere ruralnog razvoja.....	106
Tabela 15. Raspodela sredstava za mere ruralnog razvoja (2018. godina)	107
Tabela 16. Udeo površina pod organskom proizvodnjom	125
Tabela 17. Površine po kategorijama organske biljne proizvodnje u 2015. god.	125
Tabela 18. Organska stočarska proizvodnja (2012-2015)	126
Tabela 19. Pregled anketiranih poljoprivrednika, uključujući njihove lične attribute.....	128
Tabela 20. Pregled organskih poljoprivrednika, uključujući njihove lične attribute.....	128
Tabela 21. Percepcije poljoprivrednika o tradicionalnim prehrambenim proizvodima	140
Tabela 22. Agroturizam na poljoprivrednim gazdinstvima (n=47)	154
Tabela 23. Broj grla stoke na teritoriji Republike Srbije u 2018. god.	160
Tabela 24. Dostupni stajnjak u Republici Srbiji u 2018. god.	160
Tabela 25. Potencijal dobijanja biogasa od stajnjaka.....	161
Tabela 26. SWOT matrica stanja ruralnih područja Republike Srbije	163
Tabela 27. Finansijski plan IPARD II programa za Republiku Srbiju (2014-2020)	193

Grafikoni

Grafikon 1. Distribucija finansijskih sredstava ZAP (1990-2020)	32
Grafikon 2. Distribucija sredstava ZAP po stubovima podrške u zemljama EU	35
Grafikon 3. Distribucija podrške među osama ruralnog razvoja EU (2007-2013)	36
Grafikon 4. Trend GHG emisija iz poljoprivrede u EU-28 (1990-2013)	44
Grafikon 5. Raspodela sredstava po prioritetima (2014-2020)	68
Grafikon 6. Raspodela finansijskih sredstava (2014-2020)	68
Grafikon 7. Struktura budžetskih izdataka za poljoprivredu i ruralni razvoj u Zemljama Zapadnog Balkana (2012-2014)	76

Grafikon 8. Grafički prikaz posedovne strukture poljoprivrednih gazdinstava u Republici Srbiji	92
Grafikon 9. Učešće siromašnih u ukupnim ruralnim domaćinstvima	93
Grafikon 10. Starosna struktura stanovništva Republike Srbije (u 000)	97
Grafikon 11. Struktura prihoda u ruralnim područjima Republike Srbije	100
Grafikon 12. Struktura podrške ruralnom razvoju / vrste subvencija (2018)	109
Grafikon 13. Površine pod organskom proizvodnjom u Republici Srbiji	124
Grafikon 14. Da li verujete da bi pospešili svoje poslovanje angažovanjem osoba iz socijalnih kategorija?	144
Grafikon 15. Da li biste radno angažovali osobe iz socijalnih kategorija?	144
Grafikon 16. Različita iskustva sa bankarskim kreditima.....	177
Grafikon 17. IFAD godišnje investicije u ruralnim područjima (1981-2015)	181
Grafikon 18. Struktura agrarnog budžeta Republike Srbije u periodu 2013-2017. godine.....	188

Slike

Slika 1. Finansiranje ruralnog razvoja za period 2007-2013. god.	37
Slika 2. Evaluacija strategija ruralnog razvoja	52
Slika 3. Tri osnovna prioriteta Evropa 2020	59
Slika 4. Ruralni razvoj u novom okviru (posle 2014. godine)	61
Slika 5. Mala poljoprivredna gazdinstva kao jedna od kategorija korisnika finansijskih sredstava (povoljniji uslovi)	62
Slika 6. Teritorija Republike Srbije prema tipu ruralnih područja.....	82
Slika 7. Obrazovna struktura zaposlenih (urbana - ruralna područja)	98
Slika 8. Struktura agrarnog budžeta Republike Srbije.....	106
Slika 9. Kvalitet proizvoda zasnovan na geografskom poreklu	138
Slika 10. Ruralni, agro i farm turizam.....	146
Slika 11. Fokus agroturističke delatnosti	150
Slika 12. Finansijski sektor u ruralnim područjima.....	180

1. U V O D

U procesu prekomernog trošenja prirodnih resursa, koji karakteriše današnji globalni ekonomski sistem, vidno su poremećeni tokovi njihove optimalne reprodukcije i doveden je u pitanje kvalitet životne sredine. Došlo do zagađivanja i degradacija životne sredine, klimatskih promena, ugrožavanja biodiverziteta, iscrpljivanja neobnovljivih resursa i drugih negativnih implikacija, koje u pitanje dovode dalji razvoj ljudskog društva, pa čak i njegov opstanak u pesimističnom scenariju. Kada se shvatilo da je, zbog ograničenosti prirodnih resursa i njihovog neracionalnog korišćenja, ozbiljno doveden u pitanje ekonomski sistem, tako i celokupan život na planeti, pa pored ekologije kao nauke, aktiviraju i brojne druge nauke, posebno ekonomske, nastojeći da promene ponašanje privrednih subjekata i reše problem prekomerne eksploatacije prirodnih resursa i zaštite životne sredine.

Protivrečnosti i mogućnosti usklađivanja razvoja i zaštite životne sredine, afirmišu konkretizaciju koncepta održivog razvoja. Održivi razvoj, kao sveobuhvatna paradigma, podrazumeva efikasnu i trajnu zaštitu životne sredine i ostvarivanje kontinuiranog ekonomskog i socijalnog razvoja. Primenom principa održivog razvoja, stvaraju se trajne osnove za racionalno korišćenje prirodnih resursa i unapređivanje životne sredine u celini. U korišćenju bogatstva prirode treba primeniti princip, da se u nju unosi onoliko koliko se iz nje iznosi. Paradigma održivog razvoja se ispoljava kao jedna od najznačajnijih komponenti, kako privrednog, tako i ukupnog društveno-ekonomskog i socijalnog razvoja (Dlesk, 2011).

Održivi razvoj treba da obezbedi "održivost prirodne sredine i socijalnu održivost". Kada je reč o "održivosti prirode", onda se to, pre svega, odnosi na obnovu i očuvanje biodiverziteta, a kod "socijalne održivosti" na nov sistem vrednosti, koji preferira kvalitet života i očuvanje životne sredine (Čajka i Jovanović, 2014). Paradigma održivog razvoja u razvojnu ekonomsku politiku inkorporira ekološke principe, koji obezbeđuju održiv i trajno moguć ekonomski, ekološki, socijalni i kulturni razvoj, odnosno mogućnost zadovoljavanja osnovnih potreba sadašnjih generacija, bez umanjenja mogućnosti budućim generacijama da ostvare to pravo na ne manje kvalitetan način.

Za uspostavljanje i implementaciju koncepta održivog razvoja, neophodno je razviti sistem mera i instrumenata, a pre svega misli se na nauku i tehnologiju, informacione sisteme i organizacione uslove za efikasno kreiranje, transfere i korišćenje savremenih ekoloških tehnologija, pri zasnivanju i realizaciji određenih razvojnih programa, a u skladu sa komparativnim prirodnim prednostima i stvorenim tržišnim i životnim potrebama stanovništva.

Prema tome, konceptom održivog razvoja mora se uspostaviti trajna osnova, ne samo za usklađivanje procesa korišćenja i zaštite prirodnih resursa, već i strategija usklađenih interesa između današnjih i budućih generacija, objektivan i usmeren društveni proces održavanja i unapređivanja kvaliteta života (Dlesk, 2011). Cilj bi se mogao ostvariti samo ako bi se na adekvatan način primenio koncept održivog razvoja u globalu i po sektorima: održiva poljoprivreda, održiva industrija, održivi razvoj ljudskih naselja i drugih sektora društvenog i ekonomskog razvoja.

Stoga ruralni razvoj, zasnovan na principima održivog razvoja u okviru „zelene ekonomije“, postaje imperativ ukupnog privrednog razvoja Republike Srbije u eri evrointegrativnih procesa. Veliki iskorak u implementaciji koncepta održivog razvoja moguće je ostvariti tranzicijom tradicionalne ekonomije u „zelenu ekonomiju“, koja daje jasno vidljive smernice razvoja moderne ekonomije. Prema definiciji UNEP-a „Zelena ekonomija je ekonomija čiji rezultati dovode do poboljšanja ljudskog blagostanja i socijalne jednakosti, dok značajno smanjuje rizike po životnu sredinu“.

Osnovni cilj održivog ruralnog razvoja je poboljšanje kvaliteta života ruralnog stanovništva, pre svega, kroz rast dohotka i integracijom ruralnih područja u širi sistem kroz zdravstvene, obrazovne, kulturne i druge institucije. Sporedni cilj koncepta održivog ruralnog razvoja odnosi se na sferu odnosa i kooperaciju svih učesnika u ruralnom prostoru, od javnog sektora do privatnog preduzetništva (Grupa autora, 2015). Da bi se ovaj cilj ostvario potrebno je koordinisano zajedničko delovanje lokalnih struktura, pojedinaca, udruženja građana i državnih institucija. Poseban akcenat se stavlja na razvoj lokalnih zajednica, koje postaju inicijator i pokretač razvojnih programa nepoljoprivrednih delatnosti i ruralne ekonomije. U prvi plan se stavljaju i promovišu nove tehnologije (ekotehnologije), organska proizvodnja i proizvodnja proizvoda sa geografskim poreklom, ruralni turizam, ljudski resursi sa ekonomijom znanja, informacione i komunikacione tehnologije i dr.

Cilj novog koncepta ruralnog razvoja je održiva egzistencija ruralnog stanovništva, odnosno stvaranje ruralnog ambijenta (ruralna ekonomija, ruralna infrastruktura, standardi, kvalitet) atraktivnog za investicije i poželjnog za život svih, posebno mladih ljudi.

Aktuelnost istraživanja problematike ruralnog razvoja, proizilazi iz činjenice da se naša država zapravo nalazi na putu evropskih integracija, odnosno treba da postane punopravni član Evropske unije (EU) nakon pregovaračkog procesa, što implicira prihvatanje standarda Zajedničke agrarne politike (ZAP) EU, koja obuhvata i mere za podsticanje ruralnog razvoja.

Ruralni razvoj se pojavio kao značajno područje politike i sve više privlači pažnju javnosti u posljednje dve decenije (Copus i Dax, 2010). Ruralni razvoj je nastao kao odgovor na probleme vezane za siromaštvo, neracionalnu eksploataciju prirodnih resursa i regionalne nejednakosti.

Ruralna politika se u procesu pregovaranja odnosi na poglavlje 11 – Poljoprivreda i ruralni razvoj. Koliko je ovo poglavlje važno govori činjenica da se više od 1/3 EU budžeta odnosi upravo na ruralnu i agrarnu politiku. Pravna tekovina ZAP EU sastoji se iz nekoliko potpoglavlja, ali je okosnica na dva stuba i to: I – direktna plaćanja i tržišne intervencije i II – politika ruralnog razvoja.

Za sada naša država još uvek nije otvorila ovo poglavlje, a sigurno je da će biti kompleksan proces prilagođavanja i ispunjavanja svih uslova vezanih za razvoj ruralnih područja. Rezultat pregovaranja u oblasti poljoprivrede i ruralnog razvoja trebalo bi da bude pristup jedinstvenom tržištu EU, koje broji preko 500 miliona potrošača, uređenost domaćeg tržišta, kao i primarnog i sekundarnog agrosektora, dostupnost izdašnih fondova za dalji ruralni i poljoprivredni razvoj, podizanje kvaliteta proizvoda i po tom osnovu rast konkurentnosti privrednih subjekata i poljoprivrednih gazdinstava, što bi ih moglo staviti u povoljniji ekonomski položaj.

Činjenica je da se ni jedna država ne može razvijati bez razvoja ruralnih područja. Činjenica je, takođe, da je to pitanje kod nas potpuno zapostavljeno, što je dovelo do katastrofalnih situacija (prazna i devastirana sela, migracije selo-grad, ruralno siromaštvo itd.) (Jović i Tešanović, 2009). Otuda je veoma značajno da se obavi naučno istraživanje faktora i koncepata ruralnog razvoja. Formulacija istraživanja odgovara aktuelnim problemima u koncipiranju novih strategija ruralnog razvoja Republike Srbije.

Ključni razlog da se više pažnje posveti ruralnom razvoju je da ruralna područja mogu napraviti mnogo veći doprinos budućem blagostanju nacije (Shucksmith, 2012).

Na osnovu istraživanja, mogu se očekivati značajni originalni rezultati, a takođe naučni i društveni doprinosi u sferi unapređenja poljoprivredne proizvodnje i sagledavanja novih aspekata razvoja ruralnih područja.

2. HIPOTETIČKO – METODOLOŠKI OKVIR ISTRAŽIVANJA

2.1. Predmet (problem) istraživanja

Principi održivog ruralnog razvoja i agrarna i ruralna politika predstavljaju fundament razvoja ruralnog prostora. U tom kontekstu, definisanje predmeta (problema) istraživanja sastoji se iz sledećih bitnih segmenata:

- analiza Zajedničke agrarne politike EU i njenog uticaja na agrarnu politiku i ruralni razvoj Republike Srbije. Posebno se izučavaju prilazi agrarnoj politici EU, reforme, modaliteti finansiranja, tržište, aspekti i načini uticaja ZAP EU na održivi ruralni razvoj Republike Srbije;
- analiza koncepta ruralnog razvoja EU. U tom smislu izučavani su novi koncepti i principi održivog ruralnog razvoja, kao i uticaj ruralne politike EU na ruralni razvoj Republike Srbije.
- komparativna analiza stanja i indikatora ruralnog razvoja Republike Srbije, zemalja u tranziciji i zemalja Evropske unije.
- proučavanje ekonomskih faktora i metoda usmeravanja održivog ruralnog razvoja;
- primena ekoloških principa u cilju optimiziranja ruralnog razvoja.

Predmet istraživanja u fokus posebno stavlja stanje i probleme ruralnih područja i analizira politiku ruralnog razvoja Republike Srbije. Radi definisanja politika i strategija razvoja ruralnih područja neophodna su istraživanja demografske strukture ruralnog stanovništva, ruralne radne snage i njihov uticaj na poljoprivredni i ruralni razvoj. Dakle, posebno se analiziraju promene u alokaciji i strukturi ruralnog stanovništva i sagledava uticaj na ruralni razvoj. Proučavanje postojećih i novih koncepata ruralnog razvoja, tesno povezanih sa organskom proizvodnjom, turizmom, predstavlja poseban segment ovog naučno-istraživačkog rada.

2.1.1. Definisanje pojmova vezanih za predmet istraživanja

Dok je za neke „ruralni razvoj“ proces, koji će završiti s konačnom eksproprijacijom poljoprivrednika, drugi ga vide kao silu koja će revitalizovati

poljoprivredu (Van Broekhuizen i sar., 1997). Evropska unija definiše ruralni razvoj kao multifunkcionalni koncept¹, koji u odnosu na opšte društveni, ima četverostruku ulogu (Milić, 2011):

- ✓ *Ekonomsku.* Ruralna područja obezbeđuju hranu i sirovine poljoprivrednog porekla.
- ✓ *Ekološku.* Ruralna područja su pogodna za održivo upravljanje prirodnim resursima, odnosno očuvanje prirode i životnog ambijenta.
- ✓ *Kulturološku.* Ruralnu zajednicu obeležava specifičnost kulturnog okvira. Kulturno nasleđe ruralnih sredina veoma je bogato i ima širi, nacionalni i međunarodni značaj.
- ✓ *Sociološku.* Ruralna područja su poseban tip društvenog sistema u kome ljudi osećaju dublju bliskost i veze sa drugim članovima, a područje prepoznaju kao mesto zajedničke brige i delovanja.

Politike usmerene na podršku poljoprivredi i održavanje poljoprivrede polako se zamenjuju pristupima, koji uzimaju u obzir raznovrsnost aktivnosti u ruralnim područjima: nove industrije i usluge, uvođenje informaciono-komunikacionih tehnologija (IKT), kulturnu dinamiku itd. (OECD, 2009).

U većini zemalja jugoistočne Evrope, pod ruralnim razvojem podrazumeva se razvoj poljoprivrede i delatnosti oko poljoprivrede. U zemljama EU insistira se na regionalnom ruralnom razvoju, kao višedimenzionalnom procesu: političko-institucionalnom, socio-kulturološkom, ekonomskom i ekološkom. Jedna od osnovnih ideja regionalnog ruralnog razvoja je njegov multisektoralni, odnosno integrisani pristup, nasuprot sektorskom, koji je još uvek prisutan u većini zemalja jugoistočne Evrope. Multifunkcionalnost je uobičajeni izraz u kontekstu više sektorskih pristupa ruralnom razvoju, gde se naglašava činjenica da poljoprivreda, odnosno poljoprivredna gazdinstva, pokazuju pozitivne eksternalije, jer snabdevaju raznim proizvodima i uslugama, izvan tradicionalnih robnih izlaza - hrane i vlakana. Takve dodatne funkcije uključuju zaštitu životne sredine i doprinos održivosti ruralnim zajednicama. Mnoge od tih funkcija rezultiraju "ne-robnim rezultatima" ili javnim dobrima (Copus i Dax, 2010).

¹ U principu multifunkcionalnost može da se odnosi na poljoprivredu i ruralnu ekonomiju. S obzirom na širinu mera, koje se sprovode u okviru Stuba II ZAP, u ovom istraživanju koristi se termin multifunkcionalnost da se označi ruralna multifunkcionalnost. Diverzifikacija aktivnosti u ruralnim područjima ne isključuje multifunkcionalnu ulogu poljoprivrede.

Multifunkcionalni ruralni razvoj treba da bude proces, koji se odvija na mnogim nivoima, uključujući prostorne, socijalne i ekonomske promene, omogućavajući stanovnicima da ostvare prihod od profesionalnih aktivnosti i poboljšaju kvalitet života (Stanny, 2012, str. 150). Glavna pretpostavka ovog koncepta je postepeno odstupanje od dominacije poljoprivrede u strukturi ruralne ekonomije razvojem dodatnih, nepoljoprivrednih oblika privrednih aktivnosti i raznih funkcija socijalnih usluga. Multifunkcionalnost ruralnih područja i poljoprivrede usmerena je i na poboljšanje ekonomskih efekata (nova radna mesta, veći dohodak), koji takođe donose korisne društvene efekte (veća atraktivnost seoskog života, inhibicija odliva stanovništva i dr.) (Adamowicz, 2018).

Dodatni izazov za ruralni razvoj jesu i klimatske promene. Konferencija Ujedinjenih nacija o klimatskim promenama 2015. godine u Parizu iznedrila je novi globalni dogovor o klimi "Pariski sporazum", kojeg mnogi označavaju kao prekretnicu u kreiranju budućnosti planete, a koji se odnosi na ublažavanje klimatskih promena, kao što je zaustavljanje rasta globalne temperature (ispod 2 °C) putem smanjenja ispuštanja gasova sa efektom staklene bašte (Lukinović i sar., 2016). U isto vreme, ruralna područja nude veliki potencijal za privredni razvoj. Široki reformski proces mora biti pokrenut prvenstveno sa ciljem da uspostavi pravilno funkcionisanje institucija, razvoj ljudskih resursa, uspostavljanje efikasne infrastrukture i uspostavljanje sistema održivog upravljanja prirodnim resursima, transparentnosti i prevencije kriza (BMZ Division for rural development, global food security, 2011).

Polazi se od toga da nema poljoprivrede bez nepoljoprivrednih delatnosti, ni ovih delatnosti bez poljoprivrede, te se promoviše koncept integralnog ruralnog razvoja. Koncept integralnog ruralnog razvoja usmeren je na (Nikolić i sar., 2010):

- ✚ očuvanje prirodnih resursa i zaštitu životne sredine;
- ✚ rast poljoprivredne proizvodnje i obezbeđenje prehrambene sigurnosti;
- ✚ povećanje ruralne zaposlenosti, a time i ukupnog dohotka,
- ✚ smanjenje migracije iz ruralnih u urbane oblasti i eliminacija siromaštva.

Prelaz s jednosektorske (poljoprivredne) politike ka integrisanom pristupu trebao bi u prvi plan da izbací (Đorđević Milošević i Milovanović, 2012):

- 1) transport i elektronske komunikacije;
- 2) pružanje kvalitetnijih javnih usluga;

- 3) efikasno i racionalno korišćenje prirodnih i kulturnih resursa;
- 4) podsticaj razvoju ruralnih malih i srednjih preduzeća.

Koncept integralnog ruralnog razvoja ima svoje začetke još od 70-tih godina prošlog veka. U Rimu je 1971. godine, od strane Organizacije za hranu i poljoprivredu (FAO) i Međunarodne banke za obnovu i razvoj (IBRD) organizovan veoma značajan simpozijum pod nazivom: „*Poljoprivreda - institucija za integralni ruralni razvoj*“. Zajedno sa konceptom integralnog ruralnog razvoja 70-tih godina prošlog veka se razvija i ideja o agrarnom preduzetništvu, kao bitnom faktoru savremene ekonomije i društvene reprodukcije (pored zemljišta, rada i kapitala). Iz koncepta integralnog ruralnog razvoja je izniklo ruralno preduzetništvo i multifunkcionalna poljoprivreda. U mnogim evropskim zemljama preduzetnici započinju sa poljoprivrednom delatnošću, ali se ne zaustavljaju samo na primarnoj proizvodnji, već uvode, kombinuju i šire se i na druge nepoljoprivredne delatnosti, kao što su turizam, trgovina, usluge i zanatstvo, prehrambena industrija, rekreacija, obrazovanje, kultura i zdravstvo, a čak teritorijalno izlaze iz okvira ruralnih područja. Multifunkcionalnost se javlja, ne samo kao pojam specifičan isključivo za poljoprivredu, već je kao pozitivan koncept i pristup u svim drugim privrednim delatnostima (Pejanović i Tica, 2005).

Primer integralnog ruralnog razvoja realizovan je u selu Koštunići, gde je proizvodnja poljoprivrednih proizvoda organizovana sa kooperantima. Selo poseduje hladnjaču, vrši preradu šumskog i lekovitog bilja. Ostale sadržaje čini klinika, apoteka, prodavnica, škola, crkva, dom kulture, etno-kuća, domaća radinost, zanati. Selo raspolaže poštom, bankom, restoranom i apartmanima za ruralni turizam (Tasić i Babović, 2016).

U vezi ruralnog razvoja važno je istaći (Gallardo-Cobos, 2010):

(I) da je evropski ruralni razvoj složen proces, koji je ukorenjen u poljoprivrednom i razvojnom modelu, kog slede Zemlje Evropske unije (EU) i povećava se u većoj meri, kao odgovor na iscrpljenost i rezultate modernizacijske paradigme;

(II) da ruralni svet nije uvek bio razmatran od strane EU na isti način, s obzirom na njegove probleme, kao i onaj koji se odnosi na njegovu ulogu u ukupnoj privredi.

Ruralni razvoj EU zasniva se na nekoliko principa:

- Decentralizacija,
- Razvoj lokalnih zajednica,

- Regionalizacija²,
- Princip održivosti,
- Integralni i multifunkcionalni razvoj.

Predlaže se da se mogućnosti / potencijali ruralnog razvoja opišu u smislu skupa sredstava u kombinaciji s različitim egzogenim silama za promene, koje nastoje istaknuti prednosti ruralnih područja na različite načine. Međunarodne organizacije (poput OECD) tvrde da treba ojačati integrisani pristup ruralnom razvoju, ako se želi u potpunosti uzeti u obzir razvojni potencijal ruralnih područja (Copus i Dax, 2010).

Ruralna ekonomija je kompleks ekonomskih aktivnosti na selu, kao što su primarna poljoprivredna proizvodnja, prerađivačka industrija, šumarstvo, zanatstvo, usluge, ruralni turizam i dr. Ruralna ekonomija je integralna, teritorijalno zaokružena, seoska privreda, koju čini skup međusobno povezanih privrednih delatnosti i aktivnosti (Pejanović i sar., 2007, str. 237). Ruralna ekonomija je neraskidivo vezana za poljoprivredu, koja igra važnu ulogu, ali i instrumenti ekonomskog razvoja moraju biti osigurani, jer se ruralno ne može odvojiti od ostatka teritorije u smislu infrastrukture, razvoja nepoljoprivrednih ekonomskih aktivnosti, usluga i obrazovanja (Chambon i sar., 2011). Ruralnom ekonomijom u Republici Srbiji dominira poljoprivredna aktivnost i ona gotovo uvek zavisi od poljoprivrede, osim u oblastima koje teže ili se transformišu u periurbana područja.

Za ruralnu ekonomiju važno je uvođenje i povećanje digitalizacije, transfer znanja i inovacija, kao i afirmacija preduzetništva. Poljoprivreda i šumarstvo ostaju važni sektori ruralne ekonomije, a moći će da se uključe u nove lance vrednosti. Tako će ruralna područja biti prepoznata od strane mladih ljudi, kao privlačno mesto za život i rad.

Savet Evropske unije je 2005. godine usvojio "Uredbu o podršci za ruralni razvoj" putem Evropskog poljoprivrednog fonda za ruralni razvoj (EAFRD). Ovaj propis je osnova za drugi stub Zajedničke agrarne politike (ZAP) za period 2007-2013. Drugi stub ZAP sadrži mere koje promovišu organsku poljoprivredu, ekonomsku diverzifikaciju i ekonomsko ozdravljenje ruralnih zajednica, a uključuje i nekoliko mera usmerenih na konkurentnost (Rodríguez i sar., 2004).

² Ruralni prostor nije nepromenljiv, niti homogen, pa samim tim ni regionalizacija ili zahtev za ujednačenim regionalnim razvojem nije proces, koji se može uraditi jednom za sva vremena.

Bez dva glavna stuba ZAP (tržište i ruralni razvoj) postavljena od strane Evropskog saveta (Geteborg, 15. i 16. juna 2001. god.) mnoge ruralne oblasti Evrope bi se suočile sa povećanim ekonomskim, socijalnim i ekološkim problemima. Reformisana ZAP i ruralni razvoj mogu da naprave ključni doprinos konkurentnosti i održivosti u narednim godinama (2006/144/EC).

Ruralna područja doživljavaju se kao okviri, koji su više karakteristični po njihovim razlikama u odnosu na urbanu sredinu, nego po njihovim vlastitim vrednostima ili atributima, a često se opisuju kao mesta gde se ogleda nedostatak infrastrukture i opreme i gde nema mogućnosti za društvenu i ekonomsku promociju stanovništva. Uprkos tome, razlike između ruralnih i urbanih područja u EU očigledno opadaju poslednjih decenija, te se nastoji uskladiti životni standard i intenzivirati društvene i ekonomske interakcije među njihovim populacijama, iako je istina da još uvek postoje ruralna područja u ozbiljnim situacijama izolacije i hendikepa. Garrod i sar. (2017) kažu da nacionalne i lokalne politike mogu prečesto pogoditi ruralne zajednice na neodgovarajući način ili ih ostaviti po strani. Rezultati istraživanja (OECD, 2015) pokazuju da urbana dimenzija nije nužno povezana s višom nivoom blagostanja, budući da ruralni stanovnici mogu računati na bolje okruženje, bolje mentalne uslove i pristupačnije stanove s merama uspešnosti, kao što su pristup radnim mestima i prihodima u skladu s onima u gradovima.

Pogled na ruralna područja, kao idilična mesta mira, kao spremište nacionalnog identiteta, ali i kao zaostala područja, kojima je potrebna modernizacija, dominira popularnom percepcijom EU. Umesto toga, moguće je predvideti ruralna područja, kao izvore budućnosti, kao mesta inovacija i pokretača društvene obnove i privrednog rasta (Shucksmith, 2012). Priznavanje da ruralna područja nisu osuđena na propast i promene parametara, koji definišu ruralnu prirodu savremenih društava, stvorilo je osnovu za nove perspektive, posebno od sredine 1990-ih (Anjos i Caldas, 2014).

Ruralna područja igraju važnu ulogu, kao inkubatori i katalizatori rasta. Buduća **ruralna politika**³ treba da prepozna njihovu međuzavisnost sa širim regionima i gradovima. Ruralne oblasti pozitivno doprinose svim ekonomskim sektorima. Ljudi koji žive na selu pokazuju visok nivo preduzetništva, sa više smisla za biznis po glavi

³ Priznavanje postojanja problema u ruralnim područjima zahteva odgovarajući pristup, odnosno kreiranje seta mera i mehanizama ruralne politike. Problem se rešava preko koncipiranja politike ili strategije upravljanja, ako njegovo rešenje nije jednostavno.

stanovnika nego u velikim gradovima. Ovo predstavlja izazove za privredne subjekte, npr., u pristupu tržištima, podršci poslovanju i finansijama, ali i kreatorima politike (Garrod i sar., 2017).

Saraceno (2003) kaže da je dobro da se više ne oslanjamo na poljoprivredu, kao mogućnost za zapošljavanje, tj. ljudi mogu napustiti poljoprivrednu delatnost, ali ne nužno i ruralna područja. Ruralna područja su se razvila na drugačiji način nego što se očekivalo: modernizacija farmi i dohodovna podrška poljoprivrednicima su svakako usporili egzodus iz poljoprivrede i ruralnih područja. Agrarne politike treba da priznaju postojanje alternativnih izvora prihoda i aktivnosti izvan farmi, koje smanjuju potrebu za napuštanjem ruralnih područja, kada poljoprivredne aktivnosti više nisu dovoljno isplative.

Upravo u ovom zanimljivom i obnovljenom procesu ruralne / urbane sinteze nastaju ekonomska i socijalna dinamika, koja je danas osnovno obeležje evropskih teritorija (Gallardo-Cobos, 2010). Stoga su teritorijalna kohezija, ruralna / urbana artikulacija, socijalno partnerstvo, institucionalna saradnja, ekološka održivost i upravljanje temeljni elementi za predloženu politiku, kojom se garantuje kontinuitet ruralne sredine koja je živa, useljiva i poštuje ekosistem. Rodríguez i sar. (2004), identifikuju niz funkcija za ruralni prostor izvan poljoprivrede: ekologija, kohezija, rekreacija, usluge stanovanja, kultura i obrazovanje.

Ruralna područja su mesta na koje se oslanjamo da bismo proizveli veliki deo hrane i druge robe, kako privatne tako i javne i gde idemo radi užitka i opuštanja. To su mesta, gde su ljudi preduzetnički nastrojeni iznad tradicionalnih aktivnosti i gde, uz odgovarajuću podršku, inovacije mogu napredovati (Garrod i sar., 2017).

Ruralna područja ne bi trebalo posmatrati kao proizvodna područja u poljoprivredi, već ona uključuju skup regija ili zona s različitim delatnostima, koje mogu postati glavni faktor privrednog razvoja. Politika ruralnog razvoja EU evoluirala je od usredsređenosti na strukturne probleme agrarnog sektora prema razmatranju višestrukih uloga poljoprivrede u društvu (koncept multifunkcionalnosti). Saraceno (2003) ističe da je jedna od pretpostavki da je poljoprivredni sektor karakteristična aktivnost ruralnih područja. Diverzifikacija aktivnosti, koje su se dogodile spontano u većini ruralnih područja odbacuje mogućnost da se agrarna i ruralna politika poistovete.

Samo agrarna politika, čak i sa ispravljenim pretpostavkama i adresiranjem novih potreba, neće moći samostalno da reši probleme ruralnih područja. U tom kontekstu

izdiferencirala se ruralna politika, koja vodi računa o ruralnim područjima i interesima ljudi koji ih nastanjuju.

2.2. Cilj i značaj istraživanja

Koncipiranje novih strategija savremenog ruralnog razvoja Republike Srbije sa posebnim osvrtom na strateške ciljeve evrointegracionih procesa postavljeno je kao glavni cilj istraživanja. Drugim rečima, cilj istraživanja je da se iznedre novi koncepti ruralnog razvoja, koji mogu sprečiti dalju devastaciju ruralnih područja, a u perspektivi im obezbediti solidan razvojni put. Naravno, inkorporiranje principa održivog razvoja u sve strategije, politike i same koncepte ruralnog razvoja je osnovni zahtev.

Nakon predstavljanja stanja u ruralnim područjima putem odabranih indikatora, kao i analize mera ruralne politike predstaviće se ključne ruralne poslovne aktivnosti na kojima bi se morao temeljiti novi koncept ruralne razvojne strategije.

Značaj istraživanja proizilazi iz činjenice da su prisutni gorući problemi u ruralnim područjima Republike Srbije, kao što su depopulacija, siromaštvo, nedostatak ideje, pasivnost, socijalna isključenost, itd. pa svako istraživanje koje može doprineti rešavanju ili pak ublaživanju navedenih i ostalih problema u ruralnim područjima može se smatrati značajnim.

Budući da su urbana područja prenaseljena, odnosno nemaju toliko mogućnosti apsorpcije ruralne radne snage, svaki investicioni program ili aktivnost koja može uticati na očuvanje ekonomskih, ekoloških, socijalnih i kulturnih potencijala ruralnih područja i iste staviti u funkciju ukupnog razvoja je od izuzetnog značaja, pa će se na tome i bazirati istraživanje.

2.3. Osnovne hipoteze u istraživanju

Nesporno je da ruralni razvoj doprinosi ukupnom razvoju Republike Srbije. Ovo naučno istraživanje treba da utvrdi stanje ruralnog razvoja, ukaže na probleme i trasira pravce budućeg održivog ruralnog razvoja.

a) Glavna hipoteza

H0: „Identifikovanje i analiza faktora od uticaja na ruralni razvoj (socio-demografija, ruralna zaposlenost, instrumenti agrarne i ruralne politike, poljoprivredno -

tehnološki razvoj i dr.) doprineće realnoj oceni stanja u ruralnim područjima Republike Srbije, koje je nezadovoljavajuće, što je osnova za kreiranje inoviranog koncepta ruralnog razvoja, koji će u većem stepenu uvažiti postojeće stanje, potencijale, prilike i pretnje, te stvoriti pretpostavke za održivi razvoj ruralnih područja“.

b) Pomoćne hipoteze (pothipoteze)

U istraživanju ruralnog razvoja Republike Srbije ćemo se osloniti i na pothipoteze, koje se daju taksativno:

H1: Agrarna politika EU dominantno utiče na kreiranje strategija i politika ruralnog razvoja Republike Srbije.

H2: Investicije u ruralnu infrastrukturu doprineće zaustavljanju negativnih trendova, a u perspektivi razvoju ruralnih područja.

H3: Ekonomski instrumenti ruralne politike Republike Srbije (podsticaji, subvencije) su nedovoljni da bi značajnije podstakli ruralni razvoj.

H4: Obrazovanje, preduzetnički duh, transfer znanja i novih tehnologija značajno utiču na ruralni razvoj.

H5: Adekvatan model finansiranja ruralnih investicija je faktor ubrzanog ruralnog razvoja Republike Srbije.

2.4. Izvori podataka i metodologija istraživanja

Da bi se ovakva očekivanja (hipoteze) potvrdila ili opovrgnula potrebno je da se u naučno - istraživačkom radu obezbedi relevantna baza podataka i informacija. U procesu prikupljanja podataka i informacija koristi se domaća i inostrana naučno-stručna literatura i ostale relevantne publikacije, a sprovodi se i terensko istraživanje.

Prevažodno se koriste:

- statistička istraživanja zasnovana na naučnom metodu uzorka ili potpunog obuhvata, prikupljanja, obrade i publikovanja podataka,
- statistički godišnjaci (izveštaji),
- stručni bilteni (ratarstvo, stočarstvo, organska poljoprivreda),
- specijalne publikacije iz oblasti ruralnog razvoja, naučni i stručni članci,
- popisi poljoprivrede, stanovništva i dr.,
- zakoni, pravilnici, uredbe,

- projekcije naučno-istraživačkih institucija budućih demografskih kretanja u ruralnim područjima,
- projekcije - vizije vladinih i drugih stručnih organizacija (Ministarstva poljoprivrede, Privredne komore, Zadružnog saveza i lokalnih zajednica),
- projekcije - FAO, OECD, Svetske banke, UNDP, IFAD i dr.

Koristiće se aktuelna Strategija poljoprivrede i ruralnog razvoja 2014-2024, kao i lokalne razvojne strategije, Nacionalni program ruralnog razvoja, Nacionalni program za poljoprivredu i dr.

U proučavanju problematike ruralnog razvoja primenjivaće se opšti i posebni naučni metodi. Za definisanje osnovnih pojmova vezanih za predmet istraživanja koristi se metod naučnog studiranja. U svrhu prikupljanja podataka iz sekundarnih izvora, odnosno snimanje stanja u ruralnim područjima primenjivaće se istorijski metod, te komparativni i komplementarni postupci analize obuhvatajući izučavanje relevantnih faktora i pojava.

Za predstavljanje nekih pojava u upotrebi su deskriptivni metod, indikatori, statistički metod, tabelarni i grafički metod i dr. Odgovarajući indikatori koriste se da bi što bolje opisali trendove u ruralnim područjima.

Koristi se SWOT analiza (S-strengths, W-weaknesses, O-opportunities, T-threats), kao kvalitativni metod za prikaz stanja ruralnih područja, gde se nastoje prikazati snage i slabosti ruralnih područja, kao i mogućnosti i pretnje iz okruženja. Rezultati SWOT analize su polazna osnova za redefinisane politika i strategija, koje će se morati usmeriti na rast konkurentnosti ruralnih privrednih subjekata.

Uporedo sa primenom metoda i postupaka analize i sinteze prostornih karakteristika, biće primenjene empirijske metode i postupci kao što su anketni upitnik i intervju, koji se koriste da bi se ispitali ruralni akteri i poljoprivrednici, odnosno da bi izneli svoje stavove na istraživačka pitanja. Intervju predstavlja kombinaciju otvorenog pristupa, koji pretpostavlja širi set pitanja, strukturiranog pristupa, koji je više usmeren ka prikupljanju kvantitativnih podataka, a takođe za utvrđivanje činjeničnog stanja fokusiraćemo se na neka pitanja. Anketni upitnici se distribuiraju e-mailom, ali i direktno na terenu u papirnoj formi, a sadrže opšta i konkretna pitanja. Iako smo poprilično ograničeni u smislu veličine uzorka (vremenski i finansijski momenat), smatramo da odgovori ispitanika mogu u velikoj meri reprezentovati ponašanje određenih faktora od uticaja.

Veoma složeni i raznovrsni prilazi izučavanju kvantitativnih pokazatelja, zahtevaju da se na osnovama metoda analize i zaključivanja o ispoljenim procesima, zakonitostima i tendencijama primene metode i postupci kvalitativne analize i sinteze, indukcije i dedukcije, odnosno konkretizacije i uopštavanja uzroka i rezultata socioekonomskog i ekološkog razvoja ruralnih područja. U analizi zastupljenosti, strukturi razvoja i zaštiti životne sredine, takođe će se primeniti uporedo metodi i postupci kvantitativne i kvalitativne analize i sinteze. Za izvođenje zaključaka koristi se logički metod.

2.5. Opis sadržaja doktorske disertacije

U prvoj glavi doktorske disertacije u okviru uvodnih razmatranja daje se kratak osvrt da potencijalnog čitaoca uvedemo u temu koja je predmet istraživanja, odnosno u ovom delu se praktično nagoveštava u kom je pravcu istraživanje usmereno.

U drugoj glavi postavljen je hipotetičko – metodološki okvir istraživanja u kome je obrazložen predmet i ciljevi istraživanja, postavljene hipoteze, opisane metode istraživanja, ukratko predstavljena struktura rada i naveden očekivani rezultat i doprinos disertacije.

U trećoj glavi izučava se ruralni razvoj i ruralna politika Evropske unije i zemalja u tranziciji. Prevažodno se elaboriraju osnovna pitanja prilazu agrarnoj i ruralnoj politici u Evropskoj uniji. Zatim, izučava se ruralna politika Evropske unije, njene reforme i načini finansiranja. Poseban akcenat je stavljen na politiku ruralnog razvoja EU za period 2014-2020. godine i domete ruralnih politika zemalja Zapadnog Balkana. Prevažodno predstavlja se nova ruralna politika, predpristupna pomoć zemljama kandidatima, programi prema postojećim i novim članicama, koncept integralnog i ruralnog razvoja, a sve sa ciljem primene odgovarajućih programa i konceptualnih rešenja u poljoprivredi Republike Srbije.

U četvrtoj glavi doktorske disertacije predstavljeni su značaj i karakteristike ruralnih područja, kao i važniji indikatori stanja i trendova u ruralnim područjima Republike Srbije. Akcenat se stavlja na analizu indikatora ruralnog razvoja, koji zapravo treba da pokažu novi stepen ruralnosti, kako bi se predložile odgovarajuće mere i strategije za dalji razvoj ruralnih područja. Odabrani su odgovarajući indikatori za koje se smatra da najbolje reprezentuju stanje u ruralnim područjima Republike Srbije. U ovom delu daje se pregled mera ruralnih politika i strategija, koje su kod nas donošene i primenjivane.

Potencira se značaj usklađivanja domaće ruralne politike sa aktuelnom ruralnom politikom EU.

U petoj glavi sagledavaju se mogućnosti za unapređenje razvoja poljoprivrede i ruralne ekonomije preko razvoja organske proizvodnje, razvoja ruralnog turizma, socijalnog agropreduzetništva. Predstavljani su programi koji se najbolje uklapaju u novi koncept ruralnog razvoja, koji se temelji na principima održivosti. Kao veoma značajni programi predstavljeni su: održiva organska poljoprivreda, proizvodnja tradicionalnih prehrambenih proizvoda, kao i onih koji nose geografsku oznaku, održivi ruralni turizam i proizvodnja energije iz alternativnih / obnovljivih izvora. Svakako da je neophodan izbor adekvatne strategije, koja ima zadatak da minimizira negativne uticaje i pospeši uticaj faktora, koji doprinose daljem ruralnom razvoju.

U šestoj glavi razmatra se doprinos ljudskog faktora i informacionih znanja i alata tehničko-tehnološkog progressa, te razvoj poljoprivrede u skladu sa principima održivog razvoja, kao i ruralne ekonomije u celini.

U sedmoj glavi predstavljen je sistem finansiranja ruralnog razvoja Republike Srbije, gde se akcenat stavlja na samofinansiranje, kreditiranje, agrarni budžet i IPARD program EU. Potencira se značaj rešavanja problema finansiranja projekata u okviru ruralne ekonomije, ističu prednosti i mane značajnijih modaliteta.

Izvedeni zaključci (glava 8) imaju za cilj da potvrde ili opovrgnu postavljenu glavnu hipotezu i pomoćne hipoteze. Poseban značaj imaju zaključci dobijeni komparacijom domaće politike ruralnog razvoja sa onom, koja je aktuelna u zemljama članicama Evropske Unije.

3. RURALNI RAZVOJ I RURALNA POLITIKA EVROPSKE UNIJE I ZEMALJA U TRANZICIJI

3.1. Značaj razvoja ruralnih područja EU

Jedan od najvažnijih razloga pokretanja projekta Evropske unije (EU) bio je zajednički interes ključnih evropskih zemalja da razviju svoje agrosektore i postanu samodovoljne u proizvodnji poljoprivredno-prehrambenih proizvoda. Na tom osnovu koncipirana je Zajednička agrarna politika (ZAP), koja je do danas ostala važan instrument evropske integracije. U ZAP integrisana je i politika ruralnog razvoja EU. Ruralni razvoj EU u najvećem delu se odnosi na unapređenje i diverzifikaciju⁴ poljoprivredne proizvodnje i prehrambene industrije, s ciljem da se poveća proizvodnja kvalitetnih poljoprivredno-prehrambenih proizvoda, konkurentnost proizvođača, uz afirmaciju multifunkcionalnog koncepta, koji uključuje integralni razvoj ruralnih područja. Woertz i Martínez (2018) ističu da ruralni razvoj doprinosi prosperitetu poljoprivrednika, koji upravljaju gotovo polovinom poljoprivrednoga zemljišta EU, ali koristi i industrijama, potrošačima, turizmu i dr.

Ruralna područja u velikoj meri podstiču ukupni razvoj i oblikuju izgled nekog područja ili Zemlje. U cilju pružanja podrške evropskom ruralnom konceptu, udružene su dve glavne politike EU - agrarna i regionalna politika. Tako, ruralni razvoj u EU se kreće između sektorske i teritorijalne politike za ruralne zone, koje ne bi trebalo posmatrati kao alternative i konkurencije među sobom (Gallardo-Cobos, 2010).

U stvari, reforme ZAP EU i pojava teritorijalnog pristupa razvoju izraz su rasprave, koja je imala odlučujući uticaj na preoblikovanje političkih instrumenata za poljoprivredu i ruralni svet (Anjos i Caldas, 2014). Potrebna je usklađenost svih politika usmerenih ka ruralnim područjima, uključujući i one koja sublimira „politika ruralnog razvoja“ i „agrarna politika“, ali i druge sektorske i teritorijalne politike, koje utiču na ruralna područja (Sallard, 2006).

⁴ Diverzifikacija se može definisati kao korišćenje resursa poljoprivrednih gazdinstava u nepoljoprivredne svrhe sa komercijalnim ciljem (Bogdanov, 2007).

Ruralna Evropa ima značajan potencijal i predstavlja atraktivno i ugodno mesto za život, rad i turističke posete⁵. Stanje i razvoj ruralnih područja rezultat je socijalno-ekonomskih procesa, koji koriste lokalne resurse, spoljnih uslova, kao i obima podrške, koji proizilazi iz razvojne politike. OECD⁶ uključuje u ruralna područja EU opštine sa gustom stanovništvom do 150 ljudi/km². U većini evropskih zemalja, ruralna područja čine oko 90 % njihovih teritorija i veoma su raznovrsna po svojim pejzažima i funkcijama (Adamowicz, 2018). EU, u nekim analizama, koristi niži prag gustine (100 stanovnika po km²) od OECD, što je rezultiralo sa 17,5% EU-stanovništva u ruralnim područjima i preko 80 % ukupne ruralne teritorije (Saraceno, 2003).

Osnovi cilj koncepcije ruralnog razvoja je poboljšanje životnog standarda ruralnog stanovništva, očuvanje prirodnih resursa i zaštita životne sredine. Ruralna politika EU ima prioritarno mesto u sveukupnoj razvojnoj politici i predstavlja značajnu stavku u zajedničkom budžetu, posebno u novije vreme (posle reforme ZAP 1992. godine) (Tasić i Babović, 2016). Reformisana ZAP postepeno smanjuje direktna davanja poljoprivrednicima, a povećava izdatke za ruralni razvoj. Podrška koncepciji ruralnog razvoja realizuje se preko Evropskog fonda za usmeravanje i garancije u poljoprivredi (EAGGF). Zbog specifičnih potreba ruralnih područja, kreiran je LEADER program⁷, čiji je cilj da dodatno podstiče aktivno učešće ruralnih zajednica u razvoju lokalne ekonomije. Pozitivni efekti uticali su na formiranje LEADER+, da se dodatno pomogne održivi integralni ruralni razvoj kroz 'know how' i nove tehnologije.

Ruralna politika dala je značajne pozitivne efekte, a očekuje se da i dalje bude pokretačka snaga u modernizovanju evropske poljoprivrede i održivom razvoju evropskih ruralnih područja. Ova politika daje podršku inovacijama i ekonomskom razvoju, čiji je cilj rast i stvaranje novih radnih mesta, očuvanje životne sredine, ruralnog bogatstva, tradicionalnih i kulturnih vrednosti. Multifunkcionalni ruralni razvoj dobija na značaju, a posebno uključuje razvoj organske poljoprivrede, održivih oblika ruralnog turizma i raznih nepoljoprivrednih i uslužnih delatnosti (Đorđević-Milošević i Milovanović, 2012). U suštini, evropski koncept ruralnog razvoja je i put razvoja naših ruralnih područja.

⁵ Programi za ruralnu Evropu nisu najbolji za podsticaj održivosti ruralnih područja, ali pružaju mogućnosti za obuku, investicije i brigu za životnu sredinu (Husén, 2015).

⁶ Organisation for Economic Co-operation and Development (Organizaciju za ekonomsku saradnju i razvoj).

⁷ Liaisons entre Activités de Développement de l'Économie Rural.

Strategija ruralnog razvoja EU, koja će se konstantno revidirati, mora da anticipira promene i specifičnosti novih zemalja članica, radi održavanja i unapređenja postojećeg stanja ruralnih područja. Strateški pristup fokus stavlja na zapošljavanje, konkurentnost i inovacije u ruralnim područjima. Prioritet ruralne politike EU odnosi se na očuvanje visokog kvaliteta ruralnog okruženja i prirodnih resursa.

Ruralna politika EU mora igrati ključnu ulogu u koheziji teritorijalne, ekonomske i socijalne politike EU. Mnoge ruralne zajednice su povezane s jakim lokalnim kulturama i tradicijama, koje donose koheziju i solidarnost društvenim grupama i ruralnim zajednicama. Ovi elementi mogu biti vrlo vredni za stvaranje novih poslovnih i projektnih mogućnosti (European Commission, 2017b).

Dakle, značajni resursi i naponi potrebni su i dalje, kako bi se pomoglo ostvarivanju ekonomskih dobitaka u ruralnim područjima uz očuvanje ekosistemskih usluga. Konačno, napredak, koji je već postignut u poboljšanju uslova za uspešan život na selu mora se održati i podsticati.

3.2. Potreba za koncipiranjem ruralne politike EU

Potreba za ruralnom politikom proizilazi iz posmatranja diferencijalne učestalosti i postojanosti siromaštva među ruralnim i urbanim područjima u najmanje i najrazvijenijim zemljama, sve većoj rasprostranjenosti degradacije životne sredine povezane s istim determinantama siromaštva i negativnih preliivanja iz urbanih područja (Torre i Wallet, 2016).

“Ruralni problem” je odraz međusobne zavisnosti porodičnih malih i ruralnih društava, kada se suoče sa strukturnim prilagodbama poljoprivrednog sektora. Međutim, ono što su mere ruralne politike doprinele, posebno subvencije, to je da su povećale nejednakost između velikih savremenih farmi i malih porodičnih gazdinstava, koja su se borila za opstanak i predstavljala sliku evropskog ruralnog društva (Anjos i Caldas, 2014).

Migracija ruralnog radno sposobnog stanovništva dovela je do ekonomskog i socijalnog propadanja čitavih ruralnih regiona, posebno pograničnih i planinskih predela, na ostrvima i u drugim udaljenim regionima. Da bi se takav trend predupredio, EU koncipira i implementira politiku ruralnog razvoja. Ruralna politika nastoji odgovoriti na specifične potrebe i mogućnosti ruralnih područja i ruralnog stanovništva (OECD, 2006,

str. 57). U jednom izveštaju navodi se da ljudi u ruralnim područjima vide mnoge buduće izazove, koji upućuju na pretnje, ali i daju velike mogućnosti (Husén, 2015).

Politika evropskog ruralnog razvoja pojavila se kao odgovor na poteškoće s kojima se suočavaju Evropski poljoprivredni sektori 1980-ih godina (Ballesterosa i Hernández, 2017). Tako je 1988. godine Evropska komisija objavila dokument „*Budućnost ruralnog društva*“, koji je označio promenu smera agrarne politike i nastanak novog pojma: ruralni razvoj (European Commission, 1999). Osnovna ideja je da se podstakne 'razvoj ruralnog područja' umesto stalnog insistiranja na izrazito agrarnom sadržaju, koji je do tada bio prioritet. Shvaćeno je da ruralna bogatstva mogu biti u funkciji razvoja seta delatnosti (trgovina, mala, srednja i velika preduzeća, usluge, itd.). Takođe, priznato je da je ZAP bila odgovorna za dekadenciju mnogih ruralnih područja (Anjos i Caldas, 2014).

Cilj ruralne politike bio je jačanje ekonomske i socijalne kohezije u EU, smanjenje razlika u razvoju među regijama. Cilj ruralne politike je pomoći ruralnim područjima u privrednom rastu, povećanju zaposlenosti i poboljšanju uslova života preko poboljšanja konkurentnosti poljoprivrednih i ostalih subjekata, postizanja održivog upravljanja prirodnim resursima i delovanja u području klime (Udin, 2015; Collins i sar., 2017).

Ruralna politika podržana je iz strukturnih fondova, čija reforma iz 1988. godine postavlja ruralni razvoj u prioritetni cilj tih finansijskih instrumenata (Gallardo-Cobos, 2010). Može se reći da se pojavila nova politika ruralnog razvoja početkom trećeg milenijuma, koja naglašava inovacije u poljoprivredi i podstiče održivi razvoj poljoprivrede i drugih sektora u ruralnim područjima. Nove oblasti interesovanja su klimatske promene, obnovljivi izvori energije, prevencija deficita vode i pitanja rizika (Jovanović, 2013; Adamowicz, 2018). Nova ruralna paradigma pomiče orijentaciju ruralne politike od podrške sektorima poljoprivrede do holističkog pristupa, koji pokušava identifikovati različite interakcije između lokalnih ekonomija. Odgovornost za razvoj ruralnih područja podjednako dele vrh (nacionalne vlade) i dno (lokalni i regionalni akteri). Nova ruralna paradigma zagovara pristup ruralnom razvoju, koji se temelji na dokazima da su ruralne regije različite ekonomije u kojima je poljoprivreda često marginalna aktivnost. Ruralnim zajednicama je potrebna fleksibilna politika, koja se može prilagoditi njihovim specifičnim potrebama i promovisati ulaganja i komplementarnosti među različitim politikama (OECD, 2015).

Tabela 1. Nova ruralna paradigma

	Stara paradigma	Nova paradigma
Ciljevi	Pristup izjednačavanju ili dobijanju prava, fokusiran na prihode i konkurentnost farmi	Konkurentnost ruralnih područja, valorizacija lokalne imovine, iskorištavanje neiskorištenih resursa
Ključni ciljni sektor	Sektorski zasnovan	Različiti sektori seoskih ekonomija (npr. seoski turizam, proizvodnja, IKT industrija itd.)
Glavni alati	Subvencije	Investicije
Ključni akteri	Nacionalne vlade, poljoprivrednici	Svi nivoi vlasti (nadracionalni, nacionalni, regionalni i lokalni), razni lokalni akteri (javni, privatni, nevladine organizacije)

Izvor: OECD (2006)

Integralni ruralni razvoj (IRR) predstavlja koncept multisektorskog održivog ruralnog razvoja, a ima za cilj smanjenje siromaštva i poboljšanje uslova i kvaliteta života ruralnih stanovnika, povećanje ruralne zaposlenosti, očuvanje prirodnih resursa i zaštitu životne sredine (održiv ekonomski razvoj, kao i obezbeđivanje prehrambene sigurnosti uz rast poljoprivredne proizvodnje i njene konkurentnosti) (Udin, 2015). Ovaj model se danas realizuje u okviru EU kroz ZAP, primenom Agende 2000 (Pejanović i sar., 2007). Novi koncept integralnog i održivog ruralnog razvoja, ne zasniva se samo na očuvanju prirodnih resursa, već i na očuvanju socijalnog i kulturnog diverziteta, kao bitnih aspekata. Prema Bergenskoj deklaraciji tačna definicija održivog razvoja (*eng. Sustainable Development*) glasi: „Održivi razvoj zadovoljava potrebe sadašnjih generacija i ne dovodi u pitanje sposobnost budućih generacija da zadovolje svoje potrebe“. Održivi, kako poljoprivredni, tako i ukupni ruralni razvoj koncentriše se primarno na očuvanje prirodnih resursa.

Integralni razvoj ruralnih područja treba da bude zasnovan na sledećim elementima: multifunkcionalnoj poljoprivredi, diverzifikaciji ekonomskih aktivnosti u ruralnom okruženju, ruralnom i agroekoturizmu, organskoj poljoprivrednoj proizvodnji, malim i srednjim preduzećima, kao i kooperacijama malih i srednjih proizvođača. Takav razvoj bi vodio ka poboljšanju demografske, društvene i konvergencije u dohocima. Takođe, proces ruralnog razvoja uključuje integraciju tradicionalno ugroženih skupina, kao što su deca, mladi, žene, starije osobe, manjine itd. (Antevski i sar., 2012; Udin, 2015).

Konferencije posvećene poljoprivredi Evrope, koje su organizovane u Cork (Irska), imale su jak uticaj na oblik koncepta ruralne politike. Prva deklaracija iz Corca (1996. god.) ukazala je na potrebu za kreiranjem integrisane politike ruralnog razvoja. Usvojena Deklaracija o ruralnom razvoju potencira održivost i uravnoteženost, sa teritorijalnom orijentacijom. Razvoj ruralnih područja treba da se temelji na ekonomskoj diverzifikaciji, koju vode mala i srednja preduzeća, uglavnom u sektoru usluga. Istovremeno deklaracija naglašava važnost poljoprivrede za ukupan nivo ruralnog razvoja, njen doprinos u postizanju svih ekonomskih, socijalnih i ekoloških ciljeva. Zahtevi, kao što su zaštita životne sredine i biodiverziteta, očuvanje pejzažnih i kulturnih vrednosti sela, kao i povećanje životnog standarda ruralnih zajednica, takođe su nametnuti poljoprivredi (Adamowicz, 2018). Autori Cork deklaracije izrazili su uverenje da će evropski ruralni resursi moći ispuniti sadašnje i buduće izazove u snabdevanju građana Evropske unije kvalitetnom hranom, zadržavajući ruralne ekonomije u zatvorenom ciklusu, širenjem biogazdinstava, efikasnijom upotrebom resursa, prevazilaženjem poteškoća, koje proizilaze iz klimatskih promena i smanjenjem zavisnosti od neobnovljivih izvora energije.

Druga konferencija je održana u Cork 2016. godine, kada je definisana politika oblikovanja boljih životnih uslova u ruralnim područjima. Vizija deklaracije o ruralnim područjima „*Bolji život u ruralnim područjima*“ priznala je tekuće razlike između grada i sela, posebno u oblasti digitalizacije, transporta, komunikacija, razvoja usluga i dr. Deklaracija Cork 2 postala je osnova za razmišljanje o budućnosti sela u državama članicama EU (Adamowicz, 2018).

Ruralna politika EU je deo Zajedničke agrarne politike (ZAP), odnosno predstavlja njen II stub. Kao takva počela je da se afirmiše 90-ih godina prošlog veka, nakon McShare reformi (1992. god.), kada je došlo do povećanog interesovanja za strukturne probleme, ne samo u poljoprivredi, nego i u celokupnom ruralnom okruženju. Reforma je imala za cilj da održi stanovništvo u ruralnim područjima, očuva prirodno okruženje, zaštiti tradicionalni ruralni pejzaž i modele porodične poljoprivrede i dr. Nakon tih reformskih godina ruralna politika postepeno dobija na značaju (Agenda 2000; Fišlerova reforma iz 2003. god.), a akcent se stavlja na ekološki prihvatljive programe. Smanjenje uloge poljoprivrede trebalo je kompenzovati drugim (nepoljoprivrednim) izvorima prihoda u ruralnim područjima. Može se reći da je uz uzastopne reforme ZAP, ruralni razvoj počeo biti strateški pozicioniran unutar samog jezgra ZAP. Nakon reforme ZAP 2003. godine,

Savet za poljoprivredu je 2005. godine usvojilo temeljnu reformu Ruralne politike za period od 2007. do 2013. godine.

Reforme ZAP, posebno one iz 2003. godine, postavljaju ruralnu politiku, kao važniji element ZAP. Reforma ruralne politike treba da podrži strukturalne i ekonomske promene za dugoročnu održivost ruralnih područja.

Reforme ruralne politike tokom vremena postale su složenije u odnosu na inicijalne faze, iz sledećih razloga (Mantino, 2010):

- nejednakosti se povećavaju, a neretko na štetu ruralnih područja;
- nastavak strukturalnih prilagođavanja u poljoprivredi zahtevao je efikasnije instrumente agrarne politike od onih tradicionalnih, a takođe, više su usmerena na diverzifikaciju ruralne ekonomije;
- iskustvo je iznova pokazalo da je za ruralni razvoj potreban politički pristup, koji karakteriše inovacija, učešće zajednice, saradnja i mreže. Ovi elementi su snažno u kontrastu sa više konsolidovanim pristupom usvojenim prema strukturalnoj politici od strane mnogih zemalja, koje su je koristile za isporuku sredstava za ruralna područja;
- s vremenom su se pojavili novi ekološki izazovi, koji zahtevaju prekogranična rešenja, instrumente politike i resurse što pojedinačna država članica ne može najbolje ostvariti.

Politika Evropske unije prema ruralnim područjima za period 2007-2013. godine predstavlja kontinuitet prethodno implementiranih programa. Uveden je novi regulatorni okvir, koji je insistirao na ciljevima Lisabonske strategije za rast i zapošljavanje⁸, te na Gothenburškoj strategiji za razvoj i održivost. Stoga se u ovoj fazi ruralna politika EU vrti oko Evropskog poljoprivrednog fonda za ruralni razvoj (EAFRD) (Gallardo-Cobos, 2010). Svaka država članica je pripremila svoj nacionalni strateški plan, koji je referentni okvir za

⁸ Prvobitno usvojena u martu 2000. godine i ponovno pokrenuta u februaru 2005. godine „Lisabonska strategija za rast i radna mesta” usvojena je s ciljem da EU postane najdinamičnija i najkonkurentnija ekonomska grupacija na svetu. Za ruralna područja akcenat je na ekonomske efekte i održivo korišćenje prirodnih resursa (ESO, 2013). Međutim, izveštaj Barca (2009) pokazuje da Lisabonska strategija nije dovela do očekivanog efekta: došlo je do smanjenja konkurentnosti, inovacije su išle sporo, a neka preduzeća su razmatrala mogućnost da premeste proizvodnju u zemlje koje nisu članice EU. U stvari, osnovna ideja da se razviju visokotehnoški sektori na evropskom nivou, bez posebnog priznavanja regionalnih razlika, resursa ili statusa razvojnog procesa, glavni je razlog podbačaja Lisabonskog plana.

programe ruralnog razvoja EU. Velika evropska ruralna raznolikost pretvara se u različite odgovore država članica na program od 401 mere ruralnog razvoja, koje nudi EFARD. Tri tematske ose se u ovim programima izdvajaju: OSA 1- konkurentnost i životna sredina, OSA 2 - upravljanje zemljištem i OSA 3 - ekonomska diverzifikaciju i kvalitet života. Osa LEADER je takođe uvedena, a sadržavala je adekvatne instrumente, te je postala glavno oruđe za lokalni ruralni razvoj u kasnijim godinama. Novi model ruralnog razvoja (LEADER) uključio je 10 stavki i to: preferencije za ruralni razvoj; integrisan pristup razvoju; diverzifikacija; princip održivog razvoja; princip supsidijarnosti, pojednostavljenje, programiranje, finansiranje⁹, upravljanje, kao i istraživanje i evaluacija. Papadopoulou i sar. (2012) ističu da naglasak treba dati regionalnim i uglavnom lokalnim vlastima i akterima, koji su uključeni u ruralni razvoj, jer su oni direktno pod uticajem mera ruralne politike. Važno je motivisati lokalne aktere i koristiti opšti endogeni razvoj potencijala ruralnih područja. U tom smislu važni su podsticaji za sve aktere, koji su uključeni i koji su pod uticajem mera i programa ruralnog razvoja.

Poslednjih godina, fokus ruralne politike EU ima tendenciju da se pomera sa konkurentnosti poljoprivrede i šumarstva, ka poboljšanju kvaliteta života i diverzifikaciji ruralne ekonomije, naglašavajući uticaj politika na životnu sredinu (Papadopoulou i sar., 2012). Prešlo se sa akcija, koje se direktno odnose na ZAP, na teritorijalne akcije, koje nastoje odgovoriti na trenutnu situaciju u ruralnim područjima tj. prepoznaje se važnost ruralnih područja za Evropu (Gallardo-Cobos, 2010). Promena u percepciji važnosti ruralnih područja za nacionalne ekonomije može pokrenuti velike investicije i doprineti ukupnom razvoju.

Pokrenuta 2008. godine, Evropska mreža za ruralni razvoj (ENRD) i nacionalne Ruralne mreže država članica (NRN) dale su značajan doprinos politici ruralnog razvoja. Radeći u saradnji, one su pokazale da igraju niz korisnih uloga u dodavanju vrednosti i obogaćivanju programa ruralnog razvoja. Pristupi umrežavanja će stoga nastaviti i dalje igrati ključnu ulogu u razvoju ruralnih područja. Kroz umrežavanje, razmenu informacija i izgradnju kapaciteta aktivnosti ENRD i NRN pomažu povezivanju ruralne Europe.

Nova ruralna politika stavlja veći akcenat na ruralna područja, regione i njihovu harmonizaciju i kreće od osnovne ideje ujednačenog razvoja svih regiona, uz teritorijalni i

⁹ Kako bi se ublažilo propadanje ruralnih područja, morala su postojati finansijska ulaganja za podršku nizu aktivnosti, koje su oblikovale ruralna područja (Anjos i Caldas, 2014).

decentralistički pristup. Ruralne politike moraju uzeti u obzir specifične karakteristike svake ruralne regije, pristupačnost, sadržaje i imovinu, ljudski i socijalni kapital, geografsku lokaciju i druge važne faktore (OECD, 2015). Saraceno (2003), ističe da se ruralna politika ne poklapa sa agrarnom politikom, ali je u stanju da identifikuje alternativne namene zemljišta, bez pretpostavke da poljoprivredno zemljište odgovara ruralnom području.

Utvrđena potrebom da se iskoriste lokalni potencijali i razvojne inicijative odozdo prema gore, ruralna politika ukazuje na jačanje strateškog fokusa tj. na odabir ciljeva i instrumenata ruralne politike. Inovativna, integrisana i inkluzivna ruralna politika i poljoprivreda treba da budu orijentisane na sledeće prioritete (Adamowicz, 2018):

(1) Promovisanje ruralnog blagostanja: obezbediti inovacije i poboljšati ekonomiju, kvalitet i bezbednost hrane, ublažiti klimatske promene, efikasno upravljanje resursima, socijalnom isključenosti¹⁰ i problemima migracija¹¹.

(2) Jačanje ruralnih vrednosnih lanaca i mreža saradnje. Ovo bi trebalo da podstakne cirkularnu ekonomiju, tj. zelenu ili energetski efikasnu ekonomiju. Zelena ekonomija predstavlja novi, intergrisan i sveobuhvatan concept, koji objedinjuje ekonomsku i ekološku dimenziju, odnosno životnu sredinu stavlja u prvi plan i naglašava ekološki održiv rast i razvoj u dugom roku (Janković i Jović-Bogdanović, 2018). Zelenu ekonomiju karakteriše jačanje prirodnog kapitala Zemlje i doprinos smanjenju ekoloških pretnji, a uključuje sektore poput proizvodnje obnovljive energije, transport s niskom emisijom gasova sa efektom staklene bašte, energetski efikasna izgradnja, čiste tehnologije, poboljšanje upravljanja otpadom (reciklaža i kompostiranje), održiva poljoprivreda, šumarstvo i ribolov (Ilić-Krstić i sar., 2019).

(3) Investicije u jačanje seoskog života i vitalnosti. Investicije u infrastrukturu i razvoj potencijala treba da obezbede nova radna mesta i zeleni (inkluzivni) ekonomski rast. Zeleni rast podrazumeva preduzimanje mera pogodnih za rast i ekonomski razvoj, uz istovremeno obezbeđivanje da prirodna dobra i dalje pružaju resurse i ekološke usluge,

¹⁰ Socijalna isključenost je proces u kojem je ljudima uskraćen pristup različitim pravima, mogućnostima i resursima, koji su dostupni drugim članovima društva (Amin i sar., 2003). Termin socijalna isključenost kasnije je zamenjena konceptom siromaštva, što je važilo i za ruralna područja (Shucksmith, 2012).

¹¹ Migracije i naseljavanja stanovništva drugih kultura se vidi kao nešto pozitivno i korisno. To je jedan od načina suprostavljanja depopulaciji ruralnih područja Evrope (Husén, 2015; Udin, 2015).

koje doprinose prosperitetu zemlje, odnosno da se kroz proizvodnju i potrošnju smanji negativan uticaj na životnu sredinu (Ilić-Krstić i sar., 2019).

(4) Očuvanje ruralne sredine, tj. pravilno upravljanje zemljišnim resursima i jačanje prirodnog i kulturnog nasleđa. Anjos i Caldas (2014), ističu da su se u početku ruralni prostori smatrali destinacijama za odmor i rekreaciju, a u potonjem je to bilo pitanje preduzimanja svih napora da se postigne nova ekološka ravnoteža u evropskim ruralnim područjima.

(5) Održivo upravljanje prirodnim resursima (voda, zemljište i biodiverzitet), kako bi se zadovoljila rastuća tražnja za hranom i drugim poljoprivrednim proizvodima.

(6) Podsticanje akcija za sprečavanje i ublaživanje nepovoljnih posledica klimatskih promena. Ove aktivnosti se odnose na sekvencijalnu uglja u ruralnim područjima i upravljanje ekonomijom sa niskim emisijama ugljenika.

(7) Prihvatanje ekonomije zasnovane na znanju i inovacijama. Radi se o pristupu pravim tehnologijama, efikasnim metodama upravljanja, postizanju ekonomskih, socijalnih i ekoloških koristi, kroz obrazovanje i konsalting.

(8) Jačanje ruralne samouprave i njene efikasnosti. Ova sfera jača ruralni potencijal, a treba da se zasniva na primeni programa LEADER, Evropskog partnerstva za poljoprivredu i lokalnim inicijativama kroz pružanje tehničke pomoći, obuke, saradnje i umrežavanja.

(9) Napredna politika isporuke i pojednostavljenje proizvodnih procesa. Ovo se takođe odnosi na korišćenje pametnih procedura i elektronskih alata za lokalnu i regionalnu administraciju.

(10) Poboljšanje efikasnosti i odgovornosti. Javna podrška poljoprivredi i ruralnim područjima mora biti podložna monitoringu i evaluaciji. Ova evaluacija treba da izmeri koristi od preduzetih mera u svetlu pretpostavljenih ciljeva.

Nova agrarna i ruralna politika EU ističe multifunkcionalnost poljoprivrede i diže je sa nivoa osnovne proizvodnje hrane na viši nivo – upravljanje životnom sredinom i razvojem celokupnog društva, kroz razvoj i napredak lokalne zajednice.

3.3. Ciljevi i mere ruralne politike Evropske unije

Ruralna politika EU se razvija uz ZAP, s ciljem da doprinese ekonomskoj i socijalnoj koheziji, odnosno uravnoteženom ruralnom razvoju država članica. Zasnovana

je na Uredbi Saveta ministara 1257/99, a ima za cilj da podrži proces modernizacije poljoprivrede i ostalih delatnosti, kako bi se unapredio standard ruralnog stanovništva, očuvali resursi i zaštitila životna sredina. Ruralna razvojna politika EU osmišljena je kako bi pomogla ruralnim područjima da prevladaju široki opseg ekonomskih, socijalnih i ekoloških izazova (Woertz i Martínez, 2018).

Mere ruralne politike su usmerene na jačanje poljoprivrednog sektora i sektora šumarstva. Posebna pažnja se poklanja modernizaciji poljoprivrednih gazdinstava i proizvodnji kvalitetnih poljoprivredno-prehrambenih proizvoda. Pored toga, mere podrške usmeravaju se ka mladima, paralelno sa stvaranjem uslova za raniji ranije penzionisanje poljoprivrednika. Šumarstvo je ključni element ruralnog razvoja, te se podrška ovoj oblasti posebno kreira, kada ono doprinosi svrsi zaštite životne sredine.

Glavni cilj u politici ruralnog razvoja je održanje kvaliteta života ruralnih zajednica i podsticanje diverzifikacije, kako bi one mogle da se preorijentišu i na nove aktivnosti. Podsticajne mere su zamišljene da stvore uslove za alternativne izvore prihoda. Selo je, takođe, važan izvor rekreacije i dokolice za stanovnike ruralnih i urbanih područja i to stvara sopstvene investicione zahteve (Garrod i sar., 2017). Društvena konstrukcija sela u današnjem vremenu odražava istorijski trenutak u kojem živimo, ali se sigurno ne može posmatrati kao polje bez napetosti, sukoba ili kontradikcija (Anjos i Caldas, 2014).

Ruralna politika obuhvata (Torre i Wallet, 2016):

- očuvanje i razvoj lokalnih resursa, npr. zemljišta, prirodnog ili graditeljskog nasleđa;
- intervencije koje promovišu ekonomske aktivnosti, bilo kroz industrijska preduzeća ili komercijalne aktivnosti u sekundarnom i tercijarnom sektoru, uključujući ruralni turizam;
- podsticaje ruralnom stanovništvu da ostane u ruralnim područjima ili da se privuku novi migranti u ove oblasti, kroz rezidencijalniji pristup;
- aktivnosti koje olakšavaju prostorno planiranje, uključujući izgradnju lokalnih objekata i institucija za upravljanje ruralnim zemljištem, ili čak kroz reorganizaciju gradova i opština (vezano za proces decentralizacije).

Ruralna politika EU je usmerena na diverzifikaciju poslovnih aktivnosti poljoprivrednih gazdinstava, kao i na diverzifikaciju ruralne ekonomije. Razvoj ruralnog preduzetništva, agroekoturizma, kroz multifunkcionalni koncept prepoznato je kao

aktivnosti u svrhu postizanja dugoročne ekonomske i ekološke održivosti ruralnih područja (Bojnec, 2010). Dakle, diverzifikacija ruralne ekonomije i otvaranje novih radnih mesta u ruralnim područjima je važan segment ruralne politike EU.

Posebna pažnja poklanja se očuvanju životne sredine i poljoprivrednog nasleđa, koje ima svoju tradiciju u Evropi. Agroekološke mere, ne samo što su obavezni element novih programa ruralnog razvoja, već i važan element prihvatanja multifunkcionalne uloge koju ima savremena poljoprivredna proizvodnja.

Reformisanjem ZAP, smanjuju se direktna davanja za poljoprivredu, a povećavaju izdvajanja za ostale programe. Podrška ide merama, kao što su: investicije u poljoprivredna gazdinstva, podrška mladim poljoprivrednicima, profesionalna obuka, rano penzionisanje, podrška manje razvijenim oblastima, unapređenje proizvodnje i marketinga poljoprivrednih proizvoda, očuvanje životne sredine, kao i pošumljavanje. Podrška za ruralni razvoj ide preko Evropskog fonda za usmeravanje i garancije u poljoprivredi (EAGGF), kao osnovnog fonda ZAP. Međutim, zbog specifičnih potreba ruralnog razvoja, 1991. godine stvorena je inicijativa LEADER, kojom se ohrabruje aktivno uključivanje lokalnih ruralnih zajednica u razvoj lokalne ekonomije. Ovu Inicijativu mnogi autori smatraju semenom istinske politike teritorijalnog razvoja u evropskom ruralnom prostoru (Gallardo-Cobos, 2010). Ovakav pristup je postigao značajne rezultate, pa je najnovija verzija ove inicijative, LEADER+ otišla korak dalje, sa ciljem da pomogne uključivanju visoko kvalitetnih, originalnih strategija integralnog održivog ruralnog razvoja.

Poseban program za poljoprivredu i ruralni razvoj (SAPARD¹²) kreiran je kao pomoć za odživost poljoprivredne proizvodnje i ruralnog razvoja za pretpristupni period i bio je namenjen državama Centralne i Istočne Evrope. Njegov osnovni cilj bio je da odgovori na prioritetne probleme adaptiranja privreda u državama kandidatima, kao i da im pomogne da dostignu standarde poljoprivrede u Uniji. Pomoć je bila namenjena unapređenju poljoprivredne proizvodnje, posebno ribarstva, kontroli kvaliteta hrane, za veterinarsku i fitosanitarnu kontrolu, udruživanje, ali i agroekološkim merama (Bogdanov, 2007).

Izvorni budžet programa SAPARD iznosio je 944 milijarde evra (708 milijardi evra iz budžeta EU i 235,6 milijardi evra iz domaćih budžeta). SAPARD program je bio primer

¹² Special Accession Programme for Agricultural and Rural Development (Specijalni program pomoći za poljoprivredu i ruralni razvoj).

dobro izgrađenog operativnog programa, koji je zaista implementirao princip koncentracije finansiranja, ograničen na implementaciju 5 mera (isključena tehnička pomoć), dok je implementacija dve mere (poboljšanje u procesuiranju i marketing poljoprivrednih i ribarskih proizvoda; razvoj ruralne infrastrukture) potrošeno skoro 78% budžeta, iako su projekti sprovedeni pod ove mere činili samo 25 % svih investicija u okviru SAPARD (Nurzyńska, 2012).

Politika ruralnog razvoja treba da pomogne ruralna područja, a to će se postići jačanjem konkurentnosti, uvođenjem inovacija, otvaranjem novih radnih mesta, poboljšanjem upravljanja, investiranjem u ljudski kapital, uključujući naročito žene i mlade. Ruralna područja treba da postanu atraktivno mesto za život i rad, vodeći računa o održivosti (2006/144/EC). Inovacija je postala ključni koncept održivog ruralnog razvoja. Inovacija se shvata kao ključni pokretač privrednog rasta u ruralnim programima i tako postaje specifičan element uspeha inicijativa lokalnih aktivnosti (Copus i Dax, 2010).

Ruralna politika programskog perioda 2007-2013. god. uvela je nova institucionalna rešenja u obliku nacionalnih mreža za ruralni razvoj. Zadatak ovih mreža bio je da podrži sve aspekte implementacije, evaluacije i razmene iskustava između organizacija i administrativnih struktura uključenih u ruralni razvoj (Adamowicz, 2018). Ruralne zajednice koje još nisu razvile sposobnosti i mreže, uz evidentan izostanak podrške, postaju osiromašene, gube usluge i infrastrukturu, te postaju manje sposobne doprineti ponovnom uravnoteženju i obnovi nacionalne privrede (Shucksmith, 2012). Štaviše, politike ruralnog razvoja su još uvek relativno marginalne u nacionalnim političkim okvirima (OECD, 2015).

U okviru ZAP, politika ruralnog razvoja za period 2014 do 2020. godine ima za cilj (Summary of Initial Stakeholder and Public Consultation Process on Preparation of the Rural Development Programme 2014 – 2020):

- ✚ podići konkurentnost poljoprivrede;
- ✚ održivo upravljati prirodnim resursima i klimatskim akcijama;
- ✚ uravnotežiti teritorijalni razvoj ruralnih područja.

Postizanje ovih ciljeva za održivi i inkluzivni rast odvijace se kroz fondove i konkretne mere, gde su prioriteti:

1. podsticanje transfera znanja i inovacija,
2. rast konkurentnosti poljoprivrede i poboljšanje održivosti farmi,

3. promovisanje organizacije lanca hrane i upravljanje rizikom,
4. obnavljanje, očuvanje i unapređenje ekosistema,
5. promovisanje efikasnosti resursa i podrška niskim koncentracijama ugljenika,
6. promocija socijalne inkluzije, smanjenje siromaštva i ekonomski razvoj.

Za države koje se danas nalaze u statusu kandidata, istu funkciju kao što je imao SAPARD u prethodnom proširenju ima komponenta pet (Ruralni razvoj) - Instrument for Pre-accession Assistance – Rural Development (IPARD) - Instrument pretpristupne pomoći za ruralni razvoj.

3.4. Evolucija koncepta ruralnog razvoja EU

Politika ruralnog razvoja EU evoluirala je od politike, koja se bavi strukturnim problemima poljoprivrednog sektora, ka politici koja poljoprivredu vidi kao multifunkcionalnu, sa svim izazovima sa kojima se susrećemo u širem ruralnom kontekstu (European Commission, 2008). Koncept ruralnog razvoja ušao je u praksu zemalja EU kroz agrarnu i politiku regionalnog razvoja. Postoji nekoliko faza u evoluciji koncepta ruralnog razvoja:

3.4.1. I faza: Mansholtov plan

I faza obuhvata period od konstituisanja EU (EEZ¹³) i formulisanja mehanizma ZAP do druge polovine 1970-ih godina, a karakteriše ga velika podrška razvoju poljoprivrede. Mansholtov plan odnosio se na donošenje strukturne direktive 1972. godine vezane za razvoj poljoprivrede i kreiranje ambijenta iz koga će se razviti koncept ruralnog razvoja (Bogdanov, 2007, str. 44; European Commission, 2008). Ovaj plan je uključivao:

- Direktiva o modernizaciji poljoprivrede u cilju rasta produktivnosti, konkurentnosti i dohotka, odnosno podrška opremanju gazdinstava (investicije u preradu i marketing);
- Direktiva o ranom penzionisanju: smanjenje broja zaposlenih i ukрупnjavanje poseda,
- Socio-ekonomska direktiva – pomoć za obuku i obrazovanje farmera.

¹³ EEZ – Evropska ekonomska zajednica je prvi naziv, koji je egzistirao od samog osnivanja EUa do 1992. godine, kad je u Matrihtu promenjen u EU.

3.4.2. II faza: reforma ZAP

II faza počinje u drugoj polovini 1970-ih godina i traje do kraja 1980-ih. Proširivanjem EU relativno siromašnijim zemljama sve veća pažnja počela je da se pridaje regionalnoj nejednakosti. Prvi teritorijalni element odnosio se na Direktivu LFA (*Less – Favoured Areas*) sa idejom da se zaustavi ruralni egzodus, očuvaju prirodni resursi i životna sredina u ruralnim područjima, gde su zemljišni potencijali manje vredni i gde je poljoprivredna proizvodnja uslovljena velikim uticajem nepovoljnih faktora (European Commission, 2008). Komisija EU je 1983. godine započela reformu ZAP donošenjem „zelenog papira“. „Zeleni papir“ je bio usmeren na unapređenje efikasnosti agrarnog sektora, sitnih farmi i mladih poljoprivrednika, ali i zaštitu prirodnih resursa i životne sredine. Ova opredeljenja potvrđena su McSharry reformom ZAP iz 1992. godine.

3.4.3. III faza: Agenda 2000

Do sredine 90-ih godina prošlog veka, EU je posedovala ceo niz instrumenata za ostvarivanje ciljeva prestrukturiranja poljoprivrede, teritorijalnog i lokalnog razvoja i očuvanja životne sredine. Agenda 2000 predviđa 22 mere, koje su bile ponuđene zemljama članicama, prema specifičnim potrebama njihovih ruralnih oblasti. Kasnije su ove mere uključene u njihove nacionalne i regionalne programe. Agenda 2000 je uvela politiku ruralnog razvoja, kao II stub ZAP, kako bi pratila dalju reformu tržišne politike (I stub ZAP). ZAP je težila sve više da ostvari odgovarajuću ravnotežu između dva stuba (European Commission, 2008).

Ruralna politika EU (definisana Agendom 2000) zasnovana je na sledećim principima (Bogdanov, 2007; Gallardo-Cobos, 2010):

- *Multifunkcionalnost poljoprivrede* – izmenjena pozicija poljoprivrede u uslovima hiperprodukcije hrane uslovlila je neophodnost podsticanja razvoja uslužnih i drugih delatnosti na selu;
- *Multisektorski i integralni pristup ruralnoj ekonomiji* u pravcu diverzifikacije delatnosti, kreiranja novih izvora prihoda i mogućnosti zapošljavanja, kao i zaštite ruralnog bogatstva;

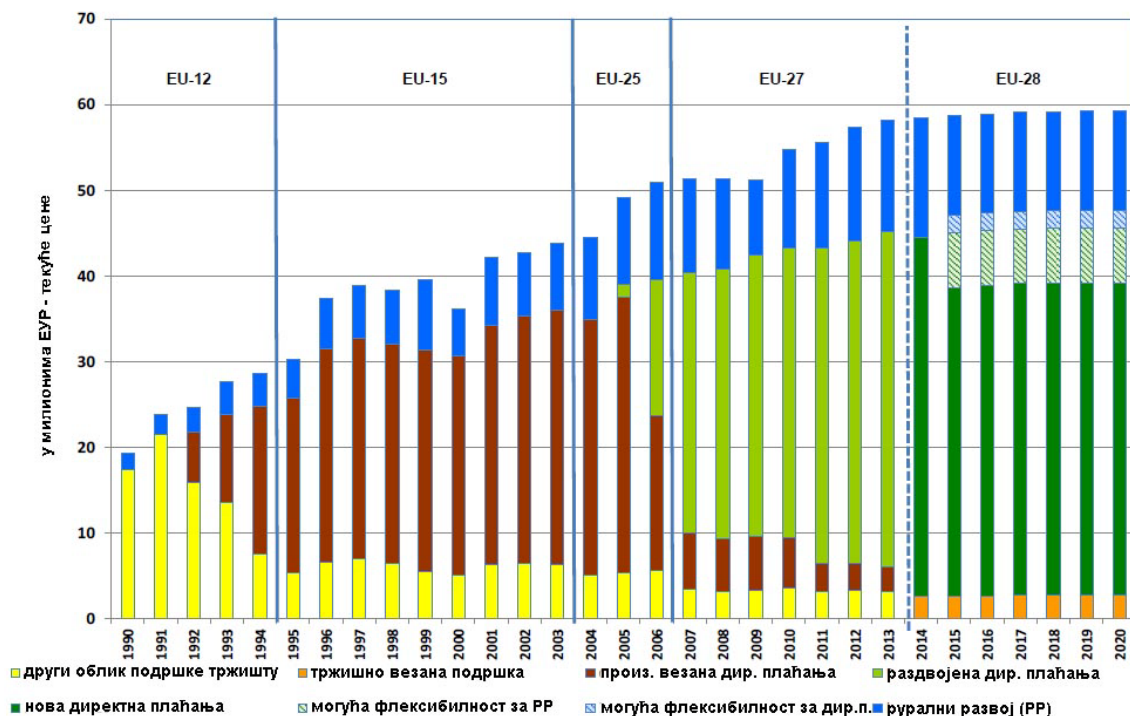
- *Fleksibilnost izvora za ruralni razvoj* - zasnovana na samopomoći i decentralizaciji, koja se temelji na principu subvencija u korist decentralizacije odluka, savetovanja i dogovaranja oko načina rada;
- *Partnerstvu* na lokalnom i regionalnom nivou;
- *Transparentnosti* u kreiranju i rukovođenju razvojnim programima.

Agenda 2000 predviđa ogromne iznose finansijskih sredstava predviđenih za sledeće projekte ruralnog razvoja (Pejanović i Njegovan, 2009a):

- (1) investicije u farm-biznis;
- (2) humani resursi - mladi farmeri, rano penzionisanje i stručna obuka;
- (3) regionalni razvoj i očuvanje životne sredine;
- (4) mere očuvanja životne sredine u agro-regijama;
- (5) mere za unapređenje prerade i marketinga poljoprivrednih sirovina;
- (6) mere pomoći šumarstvu i
- (7) mere koje promovišu integralni razvoj ruralnog područja.

Sledeći grafikon pokazuje distribuciju finansijskih sredstava ZAP od 1990 do 2020. godine, a jasno se vidi da je stavka 'ruralni razvoj' značajno uvećana, nakon usvajanja Agende 2000.

Grafikon 1. *Distribucija finansijskih sredstava ZAP (1990-2020)*



Izvor: Matkovski i Kleut (2014)

3.4.4. Reforma ZAP 2003. godine

Komplementarnost dva stuba ZAP bila je još više naglašena nedavnom reformom, uvođenjem „decoupling“ (razdvajanjem), cross-compliance (unakrsno pridržavanje propisa) i „modulation“ (transfer sredstava sa prvog na drugi stub), čija je implementacija počela 2005. godine. I stub se koncentriše na obezbeđivanje osnovne podrške poljoprivrednicima, koji imaju slobodu da odaberu šta će proizvoditi, kao odgovor na zahteve tržišta, dok II stub podržava poljoprivredu, sa svim svojim ruralnim i ekološkim funkcijama. Ugovor iz juna 2003. godine vodi ka osnaživanju politike ruralnog razvoja putem uvođenja novih mera, koje bi promovisale kvalitet i dobrobit životinja i pomogle poljoprivrednicima da se prilagode novim EU standardima i uz obezbeđenje više novca za ruralni razvoj, preko smanjivanja direktnih plaćanja (modulation) većim farmama (European Commission, 2008).

Glavne oblasti, kojima treba posvetiti više pažnje u budućoj ruralnoj politici, bile su sadržane u zaključcima „Druge Evropske Konferencije za ruralni razvoj“ koja je bila održana u Salzburgu 2003. godine - „Setva semena za ruralnu budućnost – izgradnja politike koja će ispuniti naše ambicije“. Zaključci su se odnosili na (European Commission, 2008):

- **Poljoprivreda i šumarstvo** nastavljaju da igraju esencijalnu ulogu u oblikovanju ruralne okoline i održavanju ruralnih zajednica. Pružena je podrška procesima poljoprivrednog prestrukturiranja, održivom razvoju ruralnih područja, kao i balansiranom odnosu između ruralnih i urbanih sredina;
- **Širi ruralni svet**, odnosno diverzifikacija poslovnih aktivnosti ruralnih zajednica;
- **Kvalitet i sigurnost hrane**: Evropljani pridaju sve veći značaj sigurnosti i kvalitetu hrane, dobrobiti životinja, kao i očuvanju ruralnog ambijenta;
- **Pristup javnim uslugama**: loš pristup javnim uslugama, nedostatak alternative u zapošljavanju i starosna struktura stanovništva, značajno smanjuju razvojni potencijal, naročito u odnosu na mogućnosti, koje imaju žene i mladi;
- **Pokrivanje EU teritorije**: Politika ruralnog razvoja mora se primenjivati u svim ruralnim sredinama proširene EU;
- **Zajedništvo (kohezija)**: ekonomsku i socijalnu koheziju treba ojačati u proširenoj EU;

- **Učestvovanje zainteresovanih strana:** u kreiranju mera ruralnog razvoja trebalo bi da učestvuju sve zainteresovane strane, koje imaju aktivan interes u osiguranju održivog ekonomskog, ekološkog i društvenog razvoja ruralnih područja. Buduća politika ruralnog razvoja mora imati podršku lokalnog partnerstva - pristup „*bottom-up*” (od osnove ka gore);
- **Partnerstvo** između javnih i privatnih organizacija i civilnog društva trebalo bi olakšati implementaciju mera ruralne politike;
- **Pojednostavlјivanje politike ruralnog razvoja EU** je nužno i hitno potrebno. Izvršavanje politike treba biti bazirano na jedinstvenom programiranju, finansiranju i kontrolnom sistemu, posebno kreiranom za potrebe razvoja ruralnih područja.

Evropska Komisija sprovela je temeljnu analizu politike ruralnog razvoja, uključujući i buduća dešavanja. Postavljeni su određeni ciljevi, odnosno smernice za politiku ruralnog razvoja posle 2006. godine, kako njena sadržina, tako i mehanizmi primene.

3.5. Politika ruralnog razvoja EU za period 2007-2013

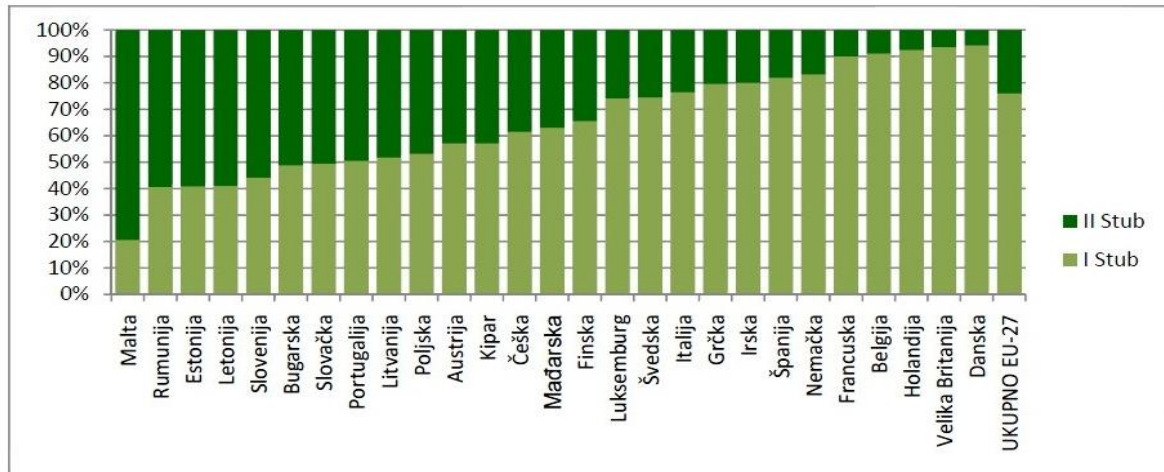
Savremena politika ruralnog razvoja EU sprovodi se u vidu višestrukih programa i strategija razvoja, a finansira iz odvojenog Evropskog poljoprivrednog fonda za ruralna područja. Ove oblasti takođe se sufinansiraju od sredstava Regionalnog fonda i Socijalnog fonda. Cilj održivog razvoja ruralnih područja je i održavanje odgovarajućih proporcija između konkurentnosti, zaposlenosti, u funkciji oblikovanja društvenog, ekonomskog i ekološkog integriteta ruralnih područja EU. Saraceno (2003) ističe da su ruralna područja manje konkurentna nego urbana, kad je u pitanju privlačenje resursa, te im se stoga pridaje značaj u strategijama razvoja.

3.5.1. Distribucija podrške (2007-2013)

Međuinstitucionalni sporazum iz 2006. godine precizirao je raspodelu sredstava za sedmogodišnji period (2007. - 2013. g.), po kojem je ruralni razvoj svrstan u grupu 2. Prirodni resursi. U toj grupi nalaze se poljoprivreda, ruralni razvoj, životna sredina i ribarstvo za šta je bilo odvojeno 42% od ukupnog budžeta. Sredstva namenjena finansiranju ZAP raspodeljuju se na dva stuba:

- **I stub** – direktna plaćanja i tržišne intervencije – za koji je namenjeno bilo 293,105 milijardi Evra,
- **II stub** – ruralni razvoj – za koji je namenjeno bilo 69,750 milijardi Evra.

Grafikon 2. Distribucija sredstava ZAP po stubovima podrške u zemljama EU



I stub: Direktna plaćanja i tržišne intervencije

I stub podržava dohodak u poljoprivredi, a ima manji ili veći uticaj na tržište i cene. Da bi dobili sredstva poljoprivrednici su morali da ispune određene uslove, koji su vezani za očuvanje životne sredine, bezbednost hrane i zaštitu dobrobiti životinja. Ti uslovi se nazivaju unakrsna usklađenost uslova (Cross compliance).

II stub: Ruralni razvoj

Politika ruralnog razvoja promovise održivi ekonomski, ekološki i socijalni i kulturni razvoj. Nova politika ruralnog razvoja usmerena je na poboljšanje implementacije programa podrške ruralnom razvoju, a fokusira se na zapošljavanje, konkurentnost i inovacije. U kontekstu strateške reforme ZAP, Evropska komisija je 2007. godine osnovala Evropski fond za ruralni razvoj (EAFRD) sa namenom dodatne podrške ruralnim programima.

II stub ZAP je decentralizovaniji i zasniva se na principima partnerstva. Partnerstvo postoji na nivoima između tela EU i država članica, te uključuje neposrednu saradnju između tela EU, regionalnih i lokalnih vlasti, između javnih vlasti i ekonomskih i društvenih organizacija, koje predstavljaju civilno društvo (javno-privatno partnerstvo).

McAreavey (2009, str. 22) je naveo da II stub ZAP nije značajno povezan sa efikasnim rešenjem socio-ekonomskih problema ruralnih zajednica. Prema Pělucha i sar. (2013, str. 92), kreiranje ove politike je u osnovi bila samopristojnost Evropske unije (EU)

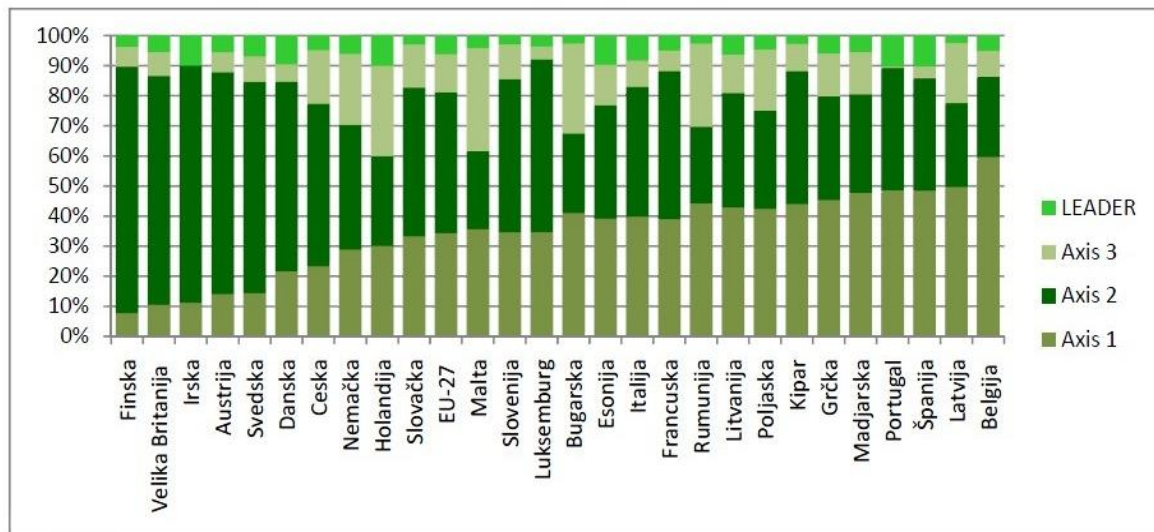
prema javnosti i Svetskoj trgovinskoj organizaciji (WTO). EU je pokušala da pronađe odgovor na pitanje kako ojačati argument za održavanje subvencija za poljoprivredni sektor.

Nova EU strategija za ruralni razvoj (za period 2007-2013. godine), kako je predstavljena Uredbom Saveta br. 1698/2005, definiše svrhu i obim pomoći od EAFRD i karakteriše se „usklađenošću, kontinuitetom i promenama“. Ona obezbeđuje niz mera za programe integralnog ruralnog razvoja, a fokusira se na tri suštinska cilja predstavljena kroz tzv. ose, i jednu horizontalnu osu – LEADER pristup:

- **Osa 1:** mere za jačanje konkurentnosti poljoprivrede i šumarstva;
- **Osa 2:** mere za očuvanje prirodnih resursa, životne sredine i seoskih područja;
- **Osa 3:** mere za poboljšanje kvaliteta života u ruralnim oblastima i mere za podsticanje diverzifikacije ruralne ekonomije;

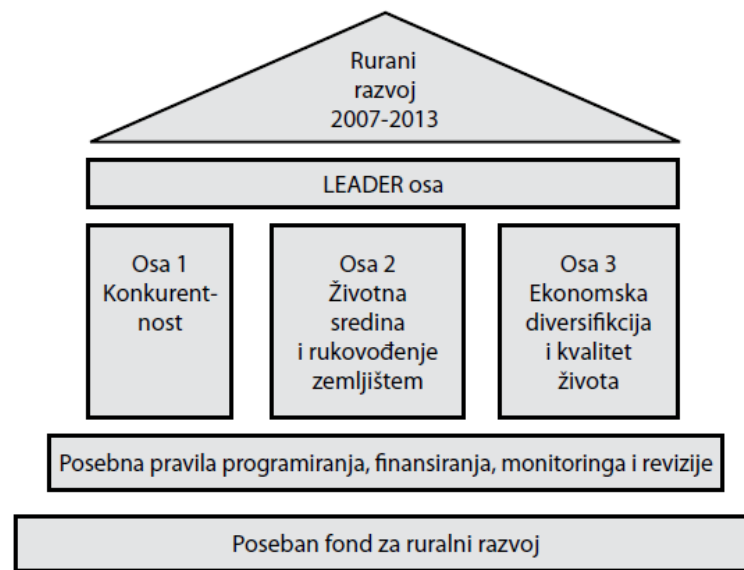
LEADER je inovativni pristup unutar politike ruralnog razvoja EU, koji ne predstavlja paket mera koje treba sprovesti, već je to model koji se može primeniti na bilo koju od navedene tri ose.

Grafikon 3. Distribucija podrške među osama ruralnog razvoja EU (2007-2013)



Minimum finansiranja je neophodan, kako bi se osigurala sveukupna ravnoteža programa (10 % za osu 1; 25 % za osu 2; 10 % za osu 3 i 5 % za osu LEADER – odnosno 2,5 % u novim Zemljama članicama).

Slika 1. Finansiranje ruralnog razvoja za period 2007-2013. god.



Za svaku tematsku osu postoji spektar raspoloživih predefinisanih mera od kojih će Zemlje članice moći odabrati one, za koje smatraju da će proizvesti najveću dodatnu vrednost, uzimajući EU ciljeve u obzir. Ovaj pristup će omogućiti da se EU kofinansiranje fokusira na zajednički dogovorenim EU prioritetima, istovremeno ostavljajući dovoljno fleksibilnosti zemljama članicama i regionima da pronađu odgovarajuću ravnotežu između sektorskih dimenzija (restrukturiranje poljoprivrede) i teritorijalnih dimenzija (upravljanje zemljištem i socio-ekonomski razvoj ruralnih oblasti).

3.5.2. LFA – Less Favoured Areas

LFA je koncept podrške poljoprivrednicima, koji žive i rade u područjima manje pogodnim za poljoprivrednu proizvodnju. Prema socio-ekonomskoj situaciji i prirodnim karakteristikama u EU se razlikuju tri tipa ovakvih područja:

1. Planinska područja, gde nadmorska visina i nagib umanjuju mogućnost upotrebe mehanizacije (oko 16% površina).
2. Prelazne (jednostavne) LFA, koje karakteriše loš kvalitet zemljišta, nizak prihod i mala gustina naseljenosti (oko 36% površina).
3. LFA sa specifičnim „hendikepima“ su mala područja, koja imaju neki od nedostataka, koji limitiraju mogućnost proizvodnje i života u tim područjima (oko 3% površina).

Šest najvećih zemalja EU obuhvata 72 % od ukupnog LFA. Od uvođenja LFA koncepta, konstantno se povećavaju površine pod LFA (33 % u 1975. do 56 % u 1996.

godini) i od tada su manje više LFA površine stabilne, pa samim tim i podrška namenjena ovim područjima.

Tabela 2. Osnovne karakteristike LFA područja u EU (EU-15, 2003)

	Planinska područja	Ostala LFA	Ona koja nisu LFA LFA	Ukupno (EU-15)
UAA in % of EU-15	17.8	38.2	44.0	100.0
Obradivo zemljište	10.4	33.0	56.6	100.0
Neobrađeno zemljište	12.5	43.8	43.7	100.0
Stalni pašnjaci	28.4	48.4	23.2	100.0
Višegodišnji zasadi	27.4	33.8	38.8	100.0
Šume	60.0	34.9	5.1	100.0
Broj gazdinstava	1 840 180	1 802 890	3 126 110	6 769 180
Prosečna veličina gazdinstva (ha)	12.3	24.6	19.1	18.7
Prosečno stoke po gazdinstvu (LSU)	7.5	19.7	21.9	17.4

3.5.3. Ruralna diverzifikacija

Povećanje konkurentnosti poljoprivrede nameće potrebu za promenama i inovacijama. Međutim, mnogi proizvođači nisu skloni promenama, jer je to kompleksan proces, praćen emotivnim i socijalnim prilagođavanjima. Poljoprivrednici moraju prihvatiti promene, jer se okruženje i uslovi poslovanja menjaju (ulazak u EU, veća konkurencija, brži protok informacija i sl.). Promena može značiti novu sortu, proizvodnu tehniku ili kulturu, ali ponekad i novi posao. Sve proizvodne aktivnosti, kojima se umanjuje rizik putem uvođenja novih proizvodnji ili servisa predstavljaju zapravo ruralnu diverzifikaciju. Ona je posebno prepoznata od strane EU, ali je istovremeno jedna od opcija koja može da obezbedi kvalitetniji život u ruralnim sredinama.

Ruralna područja EU karakteriše diverzifikacija ekonomije, od poljoprivrede ka drugim nepoljoprivrednim delatnostima. Tako, u EU 30-35 % poljoprivrednih gazdinstava ostvaruju dohodak od nepoljoprivrednih delatnosti. Iako je 60 % ruralnog stanovništva vezano za poljoprivredu, samo 20 % njih navodi poljoprivredu kao glavnu delatnost. Čak 82 % zaposlenih i 95 % novostvorene vrednosti se ostvaruju u nepoljoprivrednoj ekonomiji. Istovremeno, zaposlenost u poljoprivredi je opala u svim ruralnim područjima: između 1965. i 1985. godine - za 50 %, a između 1985. i 1996. godine - za 1/3, te danas čini svega 5,3 % ukupne zaposlenosti (Saraceno, 2003). Pad zaposlenosti u sektoru poljoprivrede, ruralna "nedovoljna zaposlenost" i "prikrivena nezaposlenost" su karakteristike današnje ruralne ekonomije EU (Copus i Dax, 2010).

Na malim poljoprivrednim gazdinstvima pluraktivnost je češća, a na velikim ređa, ali je zato diverzifikacija aktivnosti češća na većim gazdinstvima. Mala gazdinstva u EU češće se opredeljuju za preradu poljoprivrednih proizvoda, a velika za usluge pod ugovorom. Iako aktivnosti u ruralnim područjima ostaju prilično ograničene, pokazalo se da je većina farmi uključena u neku aktivnost iz ruralne strategije, ostvarila dodatni prihod (Kinsella i sar., 2006; Copus i Dax 2010).

Ljudski resursi imaju odlučujuću ulogu u diverzifikaciji: mlađi poljoprivrednici češće nalaze još jedan plaćeni posao, odnosno više od polovine mlađih od 54 godine redovno ima drugi izvor dohotka. Velika je mogućnost diverzifikacije aktivnosti izvan gazdinstva, dok je unutar farme najčešće vezana za:

- proizvodno tržišni lanac, tako što se prihod ostvaruje od prerade ili direktne prodaje,
- rad pod ugovorom pružajući određeni servis,
- šumarsku proizvodnju i
- usluge (ruralni turizam i sl.)

Izuzimajući ruralni turizam, podaci pokazuju da je veoma malo diverzifikacije ka drugim delatnostima, a razlog je što je lakše koristiti postojeće resurse farme, nego razvijati potpuno nove aktivnosti. Glavni izvor nepoljoprivrednog dohotka vezanog za farmu su usluge, koje se pružaju radom mehanizacije. Isto tako, iznajmljivanje zemljišta ili zgrada su značajan deo dohotka gazdinstva. Uvedene su različite mere, kako bi se pomoglo poljoprivrednom gazdinstvu da diverzifikuje svoje izvore prihoda (subvencije, obuke i olakšice).

3.5.4. Novi fond za ruralni razvoj

Različita pravila za programiranje, izveštavanje i kontrolu (EAGGF Smernice i Garancije) tokom programskog perioda 2000-2006. godine uvećali su administrativni teret Zemljama članicama i Komisiji, a smanjili usklađenost, transparentnost i izvodljivost politike ruralnog razvoja. Postojanje jedinstvenog fonda, Evropski poljoprivredni fond za ruralni razvoj (EAFRD) i jedinstvenog seta pravila programiranja, finansiranja, izveštavanja i kontrole značajno će pojednostaviti primenu politike.

Novi fond će funkcionisati po pravilima prilagođenim za višegodišnje programiranje i korišćenje organizacionih struktura, kao što je akreditovana nacionalna agencija za

plaćanja i godišnji obračun. Jedan fond i jedan programski sistem za ruralni razvoj predstavljali bi značajno pojednostavljivanje. Reorganizacija i pojednostavljivanje uslova povećava fleksibilnost primene mera ruralnog razvoja, a to isto se događa i sa finansijskim programiranjem na nivou osa, omogućujući Zemljama članicama da se lako prebacuju između različitih mera u okviru jedne ose.

3.5.5. Strateške smernice novog koncepta ruralnog razvoja EU

U februaru 2006. godine Savet je prihvatio nove strateške smernice za ruralni razvoj. One obezbeđuju okvir, na osnovu kog će Zemlje članice pripremiti svoje nacionalne strategije za ruralni razvoj, koje će (European Commission, 2008):

- Identifikovati oblasti u kojima će podrška rezultovati najvišom dodatom vrednosti,
- Izgraditi vezu sa glavnim EU prioritetima (Lisabon, Geteborg),
- Osigurati konzistentnost sa drugim EU politikama, naročito politikama kohezije i životne sredine,
- Pratiti primenu nove tržišne orijentacije.

Još jedan važan instrument politike ruralnog razvoja je politika partnerstva (sporazumi), koji formaliziraju koordinaciju pristupa između politika na nacionalnom nivou. Ugovori o partnerstvu su spona između izazova na nivou EU, s jedne strane, i onih na nacionalnim nivoima, s druge strane. Ugovori o partnerstvu zamenjuju Nacionalne strateške planove (Zalega, 2014).

Strateške smernice novog koncepta ruralnog razvoja EU (2007-2013) su:

- ✓ *Poboljšanje konkurentnosti poljoprivrednog i šumarskog sektora* putem modernizacije, transfera znanja, inovacija i kvaliteta u lancu proizvodnje hrane, kao investicije u fizički i ljudski kapital.
- ✓ *Poboljšanje životne sredine i ruralnog okruženja* tj. podrška zaštiti biodiverziteta i razvoju visokovrednih farmskih i šumarskih sistema u tradicionalnim poljoprivrednim predelima; adekvatno upravljanje vodama i klimatskim promenama.
- ✓ *Poboljšanje kvaliteta života i podsticaji diverzifikaciji* ostvarivanjem najznačajnijih prioriteta u stvaranju mogućnosti za zapošljavanje i uslova za rast. Raspon mera treće ose treba koristiti za ulaganja u izgradnju kapaciteta, sticanje veština, kreiranje lokalnih strategija, kao i osiguranje da će ruralne sredine ostati privlačne za buduće generacije. Prenos informacija, preduzetništvo, specifične potrebe žena,

mladih i starijih moraju se uzeti u obzir. Preduzetnički pristup zahtevaće promenu kulture rada i navika u mnogim organizacijama, te podršku i ohrabrenje na političkom i finansijskom planu.

- ✓ *Izgradnja lokalnih kapaciteta za zapošljavanje i diverzifikacija* putem poboljšavanja upravljanja i mobilizacije lokalnih potencijala.
- ✓ *Prevođenje prioriteta u programe.* Zemlje članice, u svojim nacionalnim strategijama, moraju obezbediti da sinergije između i unutar osa budu maksimizirane, a potencijalne kontradiktornosti izbegnute.
- ✓ *Komplementarnost instrumenata Zajednice.* Sinergija između strukturnih politika, politika zapošljavanja i politika ruralnog razvoja mora biti ohrabrivana i potencirana. Zemlje članice moraju obezbediti komplementarnost između aktivnosti, koje su finansirane preko Evropskog fonda za regionalni razvoj (ERDF), Kohezionog fonda (Cohesion Fund - CF), Evropskog socijalnog fonda (European Social Fund - ESF), Evropskog fonda za ribarstvo (European Fisheries Fund - EFF) i Evropskog poljoprivrednog fonda za ruralni razvoj (EAFRD).

3.5.6. Mere ruralnog razvoja

Politika ruralnog razvoja za period 2007-2013. godine realizuje se preko tri tematske ose koje uključuju spektar mera. Sa novom Regulativom, uslovi pod kojim mere mogu biti sprovedene, su racionalizovani i pojednostavljeni. Zemlje članice kreiraju svoje ruralne politike, na nacionalnom ili regionalnom nivou, birajući mere koje najbolje odgovaraju potrebama njihovih ruralnih područja uzimajući u obzir definisane prioritete u njihovim Nacionalnim strategijama za ruralni razvoj.

3.5.6.1. Mere Ose 1: Poboljšanje konkurentnosti sektora poljoprivrede i šumarstva

Iako poljoprivreda postepeno gubi na značaju, kao dominantna aktivnost u ruralnim područjima ima još uvek veliki značaj, zbog doprinosa ruralnoj ekonomiji. Istovremeno, konkurencija je povećana zahvaljujući rastućoj liberizaciji trgovine poljoprivredno-prehrambenih proizvoda. Efikasnost i konkurentnost ostaju glavni ciljevi, u isto vreme uzimajući u obzir različitost poljoprivrednog potencijala u različitim ruralnim područjima, a naročito u ruralnim područjima novih zemalja članica, čija se ruralna područja suočavaju sa strukturnim promenama (Bogdanov, 2007). U cilju poboljšanja konkurentnosti,

investiciona podrška ostaće jako važna. Istovremeno, ulaganja u humani i socijalni kapital biće od sve većeg značaja, da bi obezbedili poljoprivredi i šumarstvu da ostanu inovativni i dinamični sektori, koji doprinose rastu ruralne ekonomije.

Postići dobru konkurentnost, znači poboljšati ekonomske performanse poljoprivrede, preko smanjivanja troškova proizvodnje, povećanja poseda¹⁴, podrške inovacijama i povećane tržišne orijentacije. Rast konkurentnost omogućena je kroz diverzifikaciju ekonomskih aktivnosti, fokusiranje na proizvodnju kvalitetnih proizvoda, uključujući ekološke ili obnovljive izvore energije.

Sredstva predviđena za Osu 1 treba da doprinesu jačanju evropskog poljoprivrednog sektora, fokusirajući se pri tome na transfer znanja, modernizaciju, inovacije i kvalitet, kao i investicije u fizički i humani kapital.

Mere iz Ose 1 razvrstavaju se u četiri grupe:

- *Ljudski resursi,*
- *Fizički kapital,*
- *Kvalitet poljoprivredno-prehrambenih proizvoda,*
- *Prelazne mere za nove zemlje članice.*

Ljudski resursi: mere se odnose na podršku mladim farmerima (ispod 40 godina starosti) da započnu posao ili naprave strukturne promene, prevremeno penzionisanje putem finansijskih stimulacija, stručno osposobljavanje i aktivnosti informisanja, menadžment, savetodavne usluge farmerima i vlasnicima šumskih poseda. U Izveštaju European Commission (2016) se navodi da su mladi farmeri bolje osposobljeni od ostatka poljoprivredne zajednice, iako još ima prostora za poboljšanja (60 % najmlađih poljoprivrednika imaju samo praktično iskustvo). Mladi farmeri imaju tendenciju da budu inovativniji, brže usvajaju ekološki prihvatljivije prakse (s većim interesom za organsku poljoprivredu) i pokazuju veću prevalenciju prema upotrebi IKT. Rano penzinisanje uključuje finansijske podsticaje (godišnja plaćanja) za starije poljoprivrednike, kao i za one koji žele napustiti poljoprivrednu proizvodnju ranije nego što je planirano.

Fizički kapital: EU obezbeđuje podršku za modernizovanje poljoprivrednih gazdinstava i poboljšanje njihove produktivnosti, preko uvođenja novih tehnologija i

¹⁴ Prosečna fizička veličina poseda u EU je 16,1 ha po poljoprivrednom gazdinstvu, a veličina u EU-15 je 28,1 ha, što je gotovo četiri puta veća nego u EU-N13 (7,8 ha). Prosečna ekonomska veličina poljoprivrednih gazdinstava u EU-15 (62 000 evra) je sedam puta veća nego u EU-N13 (European Commission, 2016).

inovacija, podsticaja za kvalitet, organsku proizvodnju i diverzifikaciju poseda, uključujući neprehrambene sektore i bioenergetske kulture, kao i za poboljšanje stanja životne sredine, zaštite na radu, higijene i dobrobiti domaćih životinja. Podrška je predviđena i za infrastrukturne projekte, aktivnostima usmerenim ka poboljšanju pristupa zemljišnim i šumskim parcelama, ukрупnjavanju poseda, snabdevanju energentima i upravljanju vodnim resursima. Poboljšanja u preradi i marketingu primarnih sirovina mogu se sufinansirati u cilju povećanja dodane vrednosti proizvoda poljoprivrede i šumarstva. Takođe, podrška se usmerava ka mikro, malim i srednjim preduzećima i drugim preduzećima do gornje granice od 750 zaposlenih.

Kvalitet poljoprivredno-prehrambenih proizvoda: Stimulacije su predviđene za proizvođače, koji dobrovoljno učestvuju u nacionalnim i EU programima dizajniranim da poboljšaju kvalitet proizvoda i proizvodnih procesa. Aktivna podrška predviđena je za sledeće EU šeme za kvalitet:

- *Zaštita geografske oznake i oznaka za poreklo proizvoda;*
- *Sertifikat o specijalnim karakteristikama određenih proizvoda;*
- *Organska proizvodnja;*
- *Kvalitetna vina sa geografskim poreklom.*

Dostizanje standarda kvaliteta je mera koja će biti na raspolaganju za privremenu i degresivnu (tj. opadajuća – smanjuje se tokom vremena) podršku farmerima.

Podrška je bila predviđena i za nove zemlje članice, preko mera za polutržišno orijentisano farmerstvo i za formiranje udruženja proizvođača sa ciljem osiguravanja tihe tranzicije, sa svojim specifičnim izazovima.

3.5.6.2. Mere Ose 2: Zaštita i poboljšanje prirodnih resursa i agroekološke mere

Osa 2 treba da obezbedi podršku zaštiti živote sredine, kao i dobro upravljanje prirodnim resursima i pejzažima u ruralnim područjima. Mere podrške, treba da pomognu u borbi protiv napuštanja poljoprivrede, preko isplata za kompenzovanje prirodnih nedostataka ili nedostataka koji proizilaze iz prirodnih ograničenja. Ko-finansirane aktivnosti treba da budu jasno fokusirane na prioritete EU, kao što su borba protiv klimatskih promena, unapređenje biodiverziteta, očuvanje kvaliteta voda ili smanjenje rizika od prirodnih nepogoda.

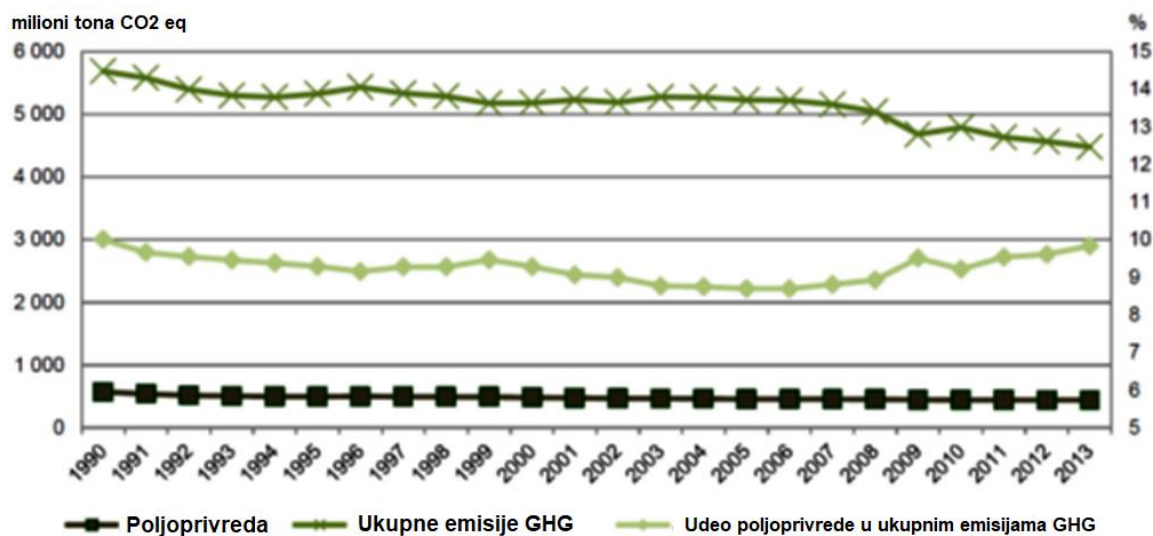
Farmeri igraju važnu ulogu u obezbeđivanju ekoloških usluga i stoga će pomoć biti isplaćivana onima, koji dobrovoljno uvedu agroekološke principe za period od najmanje pet godina. Isplate su na godišnjem nivou, preračunate na osnovu izgubljenih prihoda i dopunskih troškova, koji su bili prouzrokovani preuzetom obavezom, uključujući troškove za prelazak na ekološku proizvodnju.

Isplate za podršku dobrobiti životinja će biti na raspolaganju farmerima, koji će dobrovoljno preuzeti obaveze za doprinos dobrobiti životinja, koje potiču od relevantnih obavezujućih standarda.

Mere treba da podstaknu održivo upravljanje šumskim ekosistemima i njihovu višefunkcionalnu ulogu. Podrška je predviđena za prvo pošumljivanje, prvo uspostavljanje agrošumskih sistema na poljoprivrednom zemljištu, aktivnosti za obnavljanje potencijala šumarstva i preventivne aktivnosti, kao i neproduktivne investicije vezane za šumske ekosisteme.

Važan segment ove ose je borba protiv klimatskih promena. U tom kontekstu poljoprivreda i šumarstvo obezbeđujući obnovljive energente, mogu značajno doprineti smanjenju emisija gasova sa efektom staklene bašte (GHG). U 2013. godini GHG emisije iz poljoprivrede EU čine 9.8 % ukupne emisije na nivou Unije. Primetan je blagi trend smanjenja GHG iz poljoprivrede, što je optimistično. Cilj treba da se ispuni, a to je smanjenje GHG od 40 % do 2030. godine (Lukinović i sar., 2016; European Commission, 2016, 2017a).

Grafikon 4. Trend GHG emisija iz poljoprivrede u EU-28 (1990-2013)



Izvor: European Commission (2016)

Koncept organske poljoprivrede doprinosi očuvanju prirodnih resursa i zaštiti životne sredine, te je nužno da bude podržan. Delimično zahvaljujući ZAP, organska poljoprivreda se proširila na oko 6 % površina u 2015. godini, u poređenju sa 2 %, koliko je iznosilo njeno ušesće u 2000. godini (Jović i sar., 2008; European Commission, 2017a).

U cilju povećanja održivosti najmanje 30 % finansijskih sredstava iz programa ruralnog razvoja biće opredeljeno agroekološkim merama, podršci za organsku proizvodnju ili projektima vezanim za inovativne mere, koje štite životnu sredinu (Matkovski i Kleut, 2014).

3.5.6.3. Mere Ose 3: Kvalitet života u ruralnim sredinama i diverzifikacija ruralne ekonomije

Ose 3 treba da osigura razvoj ruralnih područja sa ekonomskog i socijalnog aspekta, a posebno udaljenih ruralnih oblasti, koje su suočene sa depopulacijom. Investicije u ruralnim područjima su važne za povećanje kvaliteta života, preko poboljšanog pristupa osnovnim javnim uslugama i kvalitetnijoj životnoj sredini. Očuvanje ruralnih područja zahteva podršku održivom rastu i generisanje novih mogućnosti za zapošljavanja¹⁵, posebno za mlade ljude i žene, kao i olakšanje pristupa novim IKT (Bogdanov, 2007).

Diverzifikacija farmi ka ne-zemljoradničkim aktivnostima, pomoć za vanfarmske aktivnosti i jačanje veza između poljoprivrede i drugih sektora ruralne ekonomije igraju posebno važnu ulogu. Tri su grupe mera pod Osom 3:

- *Diverzifikacija ruralne ekonomije i povećanje privredne aktivnosti,*
- *Poboljšanje kvaliteta života u ruralnim područjima,*
- *Obuka, sticanje novih veština i animiranje.*

U okviru diverzifikacije ruralne ekonomije, tri mere su ključne: diverzifikacija ka nezemljoradničkim aktivnostima, podrška za kreiranje i razvoj novih poslova i ohrabrivanje turističkih aktivnosti. Podsticanje razvoja agroekoturizma i korišćenje obnovljivih izvora energije može doprineti stvaranju novih proizvoda i usluga, a tako diverzifikacije ruralne ekonomije.

¹⁵ Neki predlozi za podsticanje zapošljavanja u udaljenim ruralnim područjima su da se uvede diferencirani porez na plate (slučaj u Norveškoj), što radnu snagu čini jeftinijom. Tu su investicijske olakšice za dugotrajno nezaposlene i druge pogodnosti (Husén, 2015).

Podizanje životnog standarda u ruralnim područjima ostvaruje se kroz podršku za započinjanje osnovnih usluga (uključujući kulturne i aktivnosti za slobodno vreme), a koje se odnose na jedno selo ili grupu sela, i sa njima povezanih malih infrastrukturnih projekata, kao i očuvanje i unapređenje ruralnog nasleđa. Posebno je važno uključiti žene u ekonomske aktivnosti.

Obuka i informisanje biće dostupno ruralnom stanovništvu, kako bi se dostigao cilj, a to je povećanje ekonomske diverzifikacije i poboljšanje kvaliteta života. Dalje, podrška je predviđena za sticanje novih veština i animiranje ruralnih sredina (proučavanja i elaborati za određene oblasti, mere za poboljšanje informisanosti, obuka personala uključenog u pripreme i primenu lokalnih razvojnih strategija od strane javno-privatnih partnerstava različitih od LEADER lokalnih akcionih grupa). Obuka i uključivanje mladih u aktivnosti lokalne ekonomije prepoznato je kao izuzetno važno.

3.5.6.4. LEADER program

LEADER pristup povezan je s lokalnim ekonomskim osnaživanjem, kroz razvoj lokalnih strategija i optimalnu raspodelu resursa. Glavni alat za primenu LEADER pristupa u razvoju ruralnih područja je uključivanje lokalnih predstavnika u donošenje odluka putem Lokalnih akcijskih grupa (LAG). Shucksmith (2012) navodi da se LEADER često predstavlja kao razvoj „odozdo prema gore“, nadovezujući se na želju ljudi koji veruju u svoju zajednicu. Ipak, LEADER aktivnost se danas sve više prepoznaje kao mrežni pristup, zajedno s lokalnim aspiracijama.

Evropska ruralna politika temelji se na LEADER-u, koji je usvojen 1991. godine s ciljem poboljšanja razvojnog potencijala ruralnih područja. Sprovođenje LEADER programa temelji se na ubrizgavanju javnih sredstava u ruralna područja, kako bi se revitalizovale aktivnosti, kao što su: lokalni obrti, agroekoturizam, mala i srednja preduzeća, te čuvala životna sredina.

LEADER program temelji se na (Ballesterosa i Hernández, 2017; European Commission, 2006, 2008):

- ✚ razvojnim strategijama, koje se moraju primeniti na homogena područja iznad opštinskog nivoa s lokalnim identitetom i zajedničkim problemima i potrebama;
- ✚ predložene strategije treba formulisati s dna i moraju uključivati celu zajednicu (društvene grupe, ekonomske interesne grupe, javna i privatna udruženja i institucije) u svim fazama procesa;

- ✚ LAG mora biti konstituisan kao telo odgovorno za upravljanje i raspodelu primljenih finansijskih sredstava, te izradu strategije ruralnog razvoja;
- ✚ projekti treba da predstavljaju određeni stepen inovativnosti;
- ✚ strategija mora uključiti različite sektore i promovisati veze između različitih privrednih subjekata. Takođe, strategije moraju biti višenamenske i na temelju poboljšanja endogenih resursa;
- ✚ LAG-ovi moraju deliti njihova iskustva putem mrežnih veza; i
- ✚ LEADER pristup podstiče učešće zajedničkih projekata između nekoliko lokalnih akcionih grupa.

Prvi LEADER program pokrenut je 1991. godine s ciljem podrške razvoju ruralnih područja, kako bi se rešili ili ublažili neki od tipičnih problema, kao što je starenje stanovništva, depopulacija ruralnih područja, nezaposlenost i niski prihodi od tradicionalnih aktivnosti.

Doprinos LEADER-a definisanju evropskog ruralnog modela vrti se oko onoga što je označeno kao LEADER-ove specifičnosti: teritorijalni pristup, stvaranje horizontalnog partnerstva, učešće stanovništva, inovacije, integralni pristup, decentralizovano upravljanje i mrežna saradnja.

Uspeh prvog LEADER programa iznedrio je **LEADER II** (1996 - 1999). EU je nastavila finansirati programe ruralnog razvoja. Usmerena na LAG-ove, ruralna politika EU ukazala je na bitne elemente, koje treba uzeti u obzir prilikom kreiranja strateških planova, uključujući analizu ponude i tražnje, procenu konkurencije i potrošačkih trendova u ruralnim područjima, kao i ključne aspekte tržišnog planiranja (Ballesterosa i Hernández, 2017).

Možda je pogrešno predstaviti LEADER, kao četvrtu ili posebnu osu. LEADER deluje više kao „horizontalni“ instrument, jer uključuje mere iz sve tri ose, ali naglašava lokalni razvoj, kojim upravlja partnerstvo lokalne uprave (Râmniceanu i Ackrill, 2007).

Treća faza je **LEADER+** (2000-2006), koji je dopunjen ranijim programima, podstičući integrisane aktivnosti, koje su osmislile i provodile lokalne akcione grupe. LEADER+ je, takođe, bio namenjen promociji implementacije kvalitetnih strategija održivog razvoja, čiji je cilj eksperimentisanje s novim načinima unapređivanja prirodne i kulturne baštine, te poboljšanja lokalne ekonomije i kapaciteta ruralnih zajednica (European Council, 1999; European Commission, 2008). Diverzifikacija privrednih

aktivnosti ruralnih područja stavlja se u prvi plan, praktikovanjem integralnih i participativnih inovativnih regionalnih razvojnih strategija (Gallardo-Cobos, 2010).

LEADER+ je artikulisan oko tri poglavlja (Gallardo-Cobos, 2010):

- ✚ Poglavlje 1: Podrška integrisanim pilot teritorijalnim strategijama ruralnog razvoja, na temelju uzlaznog pristupa i horizontalne saradnje;
- ✚ Poglavlje 2: podrška međuteritorijalnoj i transnacionalnoj saradnji;
- ✚ Poglavlje 3: stvaranje mreže svih ruralnih područja Zajednice, korisnika inicijative LEADER+ i svih onih koji vode ruralni razvoj.

Sredstva opredeljena LEADER Osi treba da doprinesu prioritetima osa 1 i 2, a posebno osi 3 i da igraju važnu ulogu u poboljšanju upravljanja i mobilizaciji endogenih razvojnih potencijala ruralnih područja (2006/144/EC).

Upotreba LEADER modela produžiće se i biti konsolidovana na nivou EU putem integracije onoga što je bila inicijativa Zajednice tokom programskog perioda 2000-2006. godine, kao obaveznog elementa programa za ruralni razvoj, koje će Zemlje članice implementirati u periodu od 2007. do 2013. godine. Svaki program će sadržati LEADER osu kako bi finansirao (European Commission, 2005):

- Implementaciju lokalnih razvojnih strategija, koje će doprineti ostvarenju ciljeva iz jedne ili više osa;
- Transnacionalnu i međuteritorijalnu saradnju između LAG-ova;
- Saradnju i privatno – javno partnerstvo u realizaciji ideja i inovacija;
- Unapređenje lokalne uprave i umrežavanje;
- Pristup „odozdo prema gore“ jer se pristup “odozgo prema dole“ (Shucksmith, 2012) pokazao neefikasnim u razvoju ruralnih područja, pre svega, jer ne prepoznaje potencijale za rast. Naime, Crescenzi i Giua (2014), navode da su samo najdinamičnija ruralna područja sposobna iskoristiti mere „odozdo prema gore“. To ukazuje da bi proizvođači u svim područjima trebali stalno tražiti najbolju kombinaciju "odozdo prema gore" i "odozgo prema dole" mera u cilju rešavanja strukturnih problema.
- Operativne troškove LAG za izgradnju kapaciteta neophodnih za pripremu lokalnih razvojnih strategija i za animaciju teritorija.

LEADER pristup je dizajniran, kako bi pomogao lokalnim akterima da iskoriste potencijale svojih lokalnih sredina. Njegov cilj je da ohrabri primenu integrisanih

visokokvalitetnih i originalnih strategija za održiv lokalni razvoj, koje su osmišljene ili implementirane od strane širokoobuhvatnih lokalnih partnerstava (European Commission, 2008).

Uprkos poteškoćama i aspektima, koji bi se mogli poboljšati, inicijativa LEADER je bila fleksibilan i troškovno efikasan instrument za promociju održivog stvaranja društvenog kapitala, produktivnih ulaganja, zapošljavanja, stvaranja prihoda i demonstrativnih efekata u nazadnim ruralnim područjima (Gallardo-Cobos, 2010).

U okviru programa LEADER+ aktivna su 893 LAG-a (EU-15), dok slične mere primenjuju šest od deset novih zemalja članica sa više od 100 LAG-ova. U EU-15 oko 52 miliona ljudi je pokriveno teritorijama na kojima Lokalne akcione grupe primenjuju svoje razvojne strategije. Transnacionalna i međuteritorijalna saradnja između LAG-ova je bila podržana za vreme programskog perioda 2000-2006. godine, dajući kao rezultat više od 300 transnacionalnih projekata i tri puta više međuteritorijalnih projekata.

LEADER IV generacije odnosi se na period 2007-2013. godine. Kao posebna odredba za potencijalne LAG-ove, koji nisu uključeni u LEADER tokom perioda od 2007. do 2013. godine, uvesće se „komplet za pokretanje programa LEADER“, koji treba prilagoditi potrebama određenog područja. Potencijalni LAG-ovi podržani su u izgradnji kapaciteta, te mogu eksperimentisati s malim pilot projektima. Kako bi ispunio svoju misiju, LEADER pristup mora biti dostupan, što je više moguće svima, koji imaju potreban nivo predanosti i inovativnog duha. Stoga će nakon 2013. godine biti još jače i više naglasak na izgradnji potrebnih kapaciteta za maksimiziranje pozitivnog uticaja LEADER pristupa (European Network for Rural Development, 2011).

Veća fleksibilnost politike ruralnog razvoja za period 2014 - 2020. godine može se postići povećanjem učešća u projektima, koji se temelje na pristupu LEADER, za kog je pokazano da je efikasno sredstvo za davanje inicijative ljudima na lokalnom nivou. LEADER pristup jača ulogu lokalnih zajednica, tako što ih uključuje u donošenje odluka i bolje upravljanje društvenim kapitalom u ruralnim područjima.

3.5.7. Politika ruralnog razvoja EU za zemlje kandidate

EU je 17. jula 2006. godine zamenila ranije predpristupne fondove (PHARE, ISPA, CARDS i SAPARD) instrumentom predpristupne pomoći (IPA). IPA se odnosi na pomoć za zemlje kandidate, kao i za potencijalne kandidate, za period 2007-2013. godine.

Delokrug pomoći za zemlje kandidate uključuje sledeće komponente (Mreža za ruralni razvoj Srbije, 2010):

1. Pomoć u tranziciji i jačanju institucija;
2. Podrška za prekograničnu saradnju;
3. Pomoć za regionalni razvoj;
4. Pomoć za razvoj ljudskih resursa;
5. Pomoć za poljoprivredu i ruralni razvoj.

Zemlje potencijalni kandidati mogli su koristiti prve dve komponente, a po dobijanju statusa kandidata, svih pet komponenti. Naravno, uz uslov da uspostave i akredituju potrebne administrativne i kontrolne strukture za trošenje finansijskih sredstava EU.

IPARD program je trenutno ključna pretpristupna podrška EU za zemlje kandidate. Njegovi glavni ciljevi su pružanje pomoći u implementaciji pravne tekovine, koja se odnosi na ZAP, kao i da doprinese održivom razvoju poljoprivrede i ruralnih područja (Bajramović i sar., 2016).

IPARD je zamišljen kao program, koji će doprineti održivom prilagođavanju poljoprivrednog sektora i ruralnih područja, te pripremanju zemalja kandidata za implementaciju pravne tekovine ZAP i povezanih politika u okviru Aquisa (ESO, 2013). U području ruralnog razvoja, IPARD donekle ublažava teret igranjem važne uloge u olakšavanju prenosa institucionalnih obrazaca i iskustava država članica EU (Bajramović i sar., 2016).

Najmanje 60 % ukupnog izdvajanja za Republiku Srbiju u okviru IPARD programa treba da se utroši za održivo restrukturiranje poljoprivrednog sektora i ruralnih područja i odgovarajuću implementaciju *Acquis Communautaire*. Maksimalno 5 % ukupnog izdvajanja za Republiku Srbiju u okviru IPARD-a treba potrošiti za pripremu sprovođenja agroekoloških mera i koncepcije LEADER. Najmanje 20 % ukupnog izdvajanja za Republiku Srbiju, treba potrošiti za održivi razvoj ruralne ekonomije (Đorđević-Milošević i Milovanović, 2012). IPARD program se zasniva na kofinansiranju, gde EU odobrava do 75 % sredstava, a ostatak treba da obezbedi korisnik i država.

Komponenta koja se odnosi na ruralni razvoj (IPARD) treba da doprinese postizanju sledećih ciljeva:

1. *Unapređenje efikasnosti tržišta i primena standarda EU: investiranje u poljoprivredna gazdinstva, kako bi se ista restrukturirala; podrška udruživanju poljoprivrednika; investiranje u preradu i marketing poljoprivrednih proizvoda.*
2. *Aktivnosti za implementaciju agroekoloških mera i strategija ruralnog razvoja na lokalnom nivou;*
3. *Razvoj ruralne ekonomije kroz diverzifikaciju ekonomskih aktivnosti.*
4. *Tehnička pomoć.*

3.5.8. Monitoring, evaluacija i izveštavanje

Uredba Saveta EU br. 1698/2005 predviđa monitoring nad strategijom ruralnog razvoja EU, kao i nad nacionalnim strategijama. Osnov za izveštavanje o napretku će biti zajednički okvir za monitoring i evaluaciju, da se utvrdi u saradnji sa državama članicama. Okvir će obezbediti ograničen broj zajedničkih indikatora i zajedničku metodologiju. Razmena dobrih praksi i deljenje rezultata evaluacije može značajno da doprinese efikasnosti ruralnog razvoja (2006/144/EC).

Prilikom izrade svojih nacionalnih strategija ruralnog razvoja, države članice su dužne da obezbede maksimalne sinergije između i unutar osa, kao i da se eventualne kontradiktornosti izbegnu.

U programskom periodu 2007-2013. godine ciljevi ruralne politike EU su detaljno razjašnjeni na nivou EU i zemalja članica (u okviru Nacionalnih strateških planova i ruralnih razvojnih programa). Kako bi bolje prosudila doslednost sa kojom se ostvaruju ovi ciljevi i da bi evaluirali efikasnost i efektivnost implementacije politike i dela EU budžeta za ruralni razvoj, nadgledanje i ocenjivanje programa biće pojačano. Za tu namenu, razvijen je jedan opšti sistem za monitoring i ocenjivanje, dogovoren i ustanovljen između Komisije i zemalja članica, da bi se podržao ovaj cilj.

Na osnovu zajedničkog monitoringa i evaluacije sačinice se:

- Godišnji izveštaji o napretku na nivou programa,
- Nacionalni sažeti izveštaji o napretku u sprovođenju nacionalnih strategija: 2010 - 2012 – 2014,
- Zbirni izveštaj Savetu i EP o napretku u sprovođenju strategije i prioriteta EU: 2011 - 2013 – 2015.

Slika 2. Evaluacija strategija ruralnog razvoja



3.5.9. Tehnička pomoć i mreže za razvoj

Ruralna politika EU ostvarivaće se kroz partnerstvo komisija, država članica, regionalnih, lokalnih i drugih nivoa vlasti, ekološke i druge nevladine organizacije u sektoru civilnog društva. Partnerstvo u implementaciji ruralne politike uključuje: pripremu i praćenje nacionalnih strategija; pripremu, realizaciju, monitoring i evaluaciju programa (European Commission, 2005).

EU pruža okvir za poboljšanje upravljanja i implementaciju ruralne politike, naročito stvaranjem nacionalne i evropske mreže. Mreže za ruralni razvoj biće ustanovljene na nacionalnom i EU nivou, kako bi podržale sve aspekte primene, ocenjivanja i razmene najboljih praksi i ekspertiza o svim aspektima dizajna politike, upravljanja i sprovođenja između zainteresovanih strana. Umrežavanje će omogućiti da se koncipiraju rešenja i dođe do rezultata, do kojih se inače ne bi došlo. Svaka zemlja članica kreiraće svoju nacionalnu mrežu, koja će grupisati organizacije i administrativne organe uključene u ruralni razvoj. Ruralne nacionalne mreže će (Ocsko i sar., 2014):

- Okupiti organizacije i uprave uključene u ruralni razvoj;
- Identifikovati i analizirati najbolje prakse ruralnog razvoja, podnositi informacije o tome i organizovati razmenu znanja i iskustava;
- Pripremiti programe za obuku LAG u procesu njihovog formiranja i pružiti tehničku pomoć međuregionalnim i transnacionalnim projektima između LAG.

Da bi se osigurala efikasna implementacija ruralnih programa neophodne su (European Commission, 2005):

-
- konsultacije o kriterijumima za izbor projekata,
 - periodične recenzije ciljeva programa,
 - razmatranja i usvajanja godišnjih izveštaja i predloga za izmenu i dopunu programa,
 - promene / kritike programa.

Evropska mreža za ruralni razvoj (ENRD) pregrupisaće nacionalne mreže, organizacije i administrativna tela na polju ruralnog razvoja EU.

Rob Piterš kaže: “uspešna implementacija ruralne politike mnogo zavisi od angažovanja svih aktera. Umrežavanje pruža priliku za sve aktere da budu uključeni u kontinuitetu.”

Ciljevi mreže za ruralni razvoj biće:

- ✓ Sakupljanje, analiza i diseminacija informacija za mere ruralnog razvoja;
- ✓ Sakupljanje, rasprostranjivanje i objedinjavanje dobrih praksi ruralnog razvoja;
- ✓ Obezbeđivanje informacija za nova dešavanja u ruralnim područjima;
- ✓ Razvoj kreativnih načina za rešavanje lokalnih problema i potreba;
- ✓ Omogućavanje kontakata, organizovanje sastanaka i seminara na nivou EU, za sve koji su aktivno uključeni u ruralni razvoj;
- ✓ Uspostaviti i voditi ekspertske mreže, za omogućavanje razmene ekspertiza i podrška primeni i evaluaciji politike ruralnog razvoja;
- ✓ Podrška nacionalnim mrežama i transnacionalnim inicijativama u njihovim inicijativama za saradnju.

Treba osigurati i dodatnu tehničku pomoć krajnjim korisnicima, pri strukturiranju njihovih poslovnih i finansijskih planova s posebnim akcentom na mikro i male poljoprivrednike i preduzeća (European Commission, 2018).

3.5.10. Finansijska podrška EU za ruralni razvoj

Novi fond za ruralni razvoj funkcionisaće po pravilima adaptiranim za višegodišnje planiranje.

3.5.10.1. Novi finansijski instrument

Propisi za finansiranje ZAP omogućuju formiranje dva nova fonda u 2007. god., pri čemu će svaki od njih finansirati po jedan stub ZAP (European Commission, 2008):

- Evropski poljoprivredni fond za garancije (EAFG) za Stub 1.
- Evropski poljoprivredni fond za ruralni razvoj (EAFRD) za Stub 2.

Pravila za finansiranje iz EAFRD biće za nijansu različita od onih ponuđenih od strane EAFG. Dok EAFG finansira svoj deo ZAP na bazi mesečnih prijava, finansiranje EAFRD bazira se na „diferenciranom odobravanju“ i uključuje pre-finansiranje, međuplaćanja i konačna plaćanja.

3.5.10.2. Novi raspoloživi fondovi

Evropski Savet, decembra 2005. godine, dogovorio je nove finansijske perspektive za period 2007-2013. godine. Za ruralni razvoj bilo je namenjeno 69,75 milijardi evra. Komisija je u septembru 2006. godine odobrila odluku o fiksiranju ukupnog budžeta za period 2007-2013. godine, na iznos od 77,66 milijardi evra sa uključenim obaveznim prilagođavanjima (modulation) prvog stuba (4 % u 2007. i 5 % posle toga), kao i transferima za pamuk i duvan. Odluka uključuje i posebne odele po budžetskim doznakama i po zemlji članici (tabela 3).

Tabela 3. Podrška za ruralni razvoj zemalja članica EU za period 2007-2013.

Tekuće cene	2007-2013.
Belgija	418.610.306
Češka Republika	2.815.506.354
Danska	444.660.796
Nemačka	8.112.517.055
Estonija	714.658.855
Grčka	3.707.304.424
Španija	7.213.017.799
Francuska	6.441.965.109
Irska	2.339.914.590
Italija	8.292.009.883
Kipar	162.523.574
Latvija	1.041.113.504
Letonija	1.743.360.093
Luksemburt	90.037.826
Mađarska	3.805.843.392
Malta	76.633.355
Holandija	486.521.167
Austrija	3.911.469.992
Poljska	13.230.038.256

Portugal	3.929.325.028
Slovenija	900.266.729
Slovačka	1.969.418.078
Finska	2.079.932.907
Švedska	1.825.647.954
Ujedinjeno Kraljevstvo	1.909.574.420
UKUPNO	77.662.771.346

Da bi uzeli u obzir priključenje Rumunije i Bugarske, odluka će biti dopunjena, kako bi uključila njihove respektivne doznake. Evropski Savet je, takođe, odlučio da će zemlje članice imati diskreciono pravo da prebace dopunske iznose iz direktnih plaćanja u maksimalnom iznosu od 20 % i da ih prenamene za ruralni razvoj (European Commission, 2008).

3.5.10.3. Finansijska kontrola

Zemlje članice će morati osigurati da su relevantni upravljački i kontrolni sistemi postavljeni i u saglasnosti sa različitim detaljnim uslovima, između ostalog (European Commission, 2008):

- Jasna definicija funkcije tela, koja su zadužena za upravljanje i kontrolu i jasna podela funkcija unutar svakog od njih;
- Adekvatno odvajanje funkcija između upravljačkog i kontrolnog tela, kao i interno unutar samih tela;
- Dovoljno sredstava za svako telo, čime se omogućava nesmetano vršenje funkcija;
- Efikasno uređeni mehanizmi unutrašnje kontrole;
- Efektivan sistem izveštavanja i monitoringa;
- Spremnost za reviziju funkcionisanja sistema i procedura da bi se osigurali revizorski dokazi;
- Pouzdani računovodstveni sistemi i sistemi za nadgledanje (monitoring) i finansijsko izveštavanje.

Komisija će moći da redukuje ili suspenduje isplate za oba fonda, dok istovremeno izvršava provere računa i provere poštovanja pravila i propisa, da bi verifikovali troškove u pojedinačnim zemljama članicama. Rukovodioci Agencija za isplate podneće izveštaje za sve zahteve za isplatu u toku jedne godine. Ovaj će izveštaj biti praćen izjavom za tačnost podataka. Izveštaj i izjava biće ogledalo, na nivou zemlje članice, izjave date od strane Generalnog direktora Generalnog direktorata za poljoprivredu i ruralni razvoj

Komisije. Godišnji izveštaji biće praćeni revizorskim mišljenjem nezavisnog revizorskog tela. Ova revizorska usluga biće izrađena u saglasnosti sa Međunarodnim revizorskim standardima i pravilima propisanim od strane Komisije. Ovi elementi bi trebali pojednostaviti finansijsko upravljanje ZAP, putem jasnog i transparentnog razgraničenja uloga i odgovornosti između Komisije i zemalja članica.

3.5.10.4. Ko-finansiranje

Procenat ko-finansiranja od strane EU bio bi na nivou Osa, počevši od minimuma od 20 % i maksimuma od 50 % (75% u regionima približavanja – konvergencije). Za Osu 2 i LEADER maksimum bi bio 55 % (80 % u regionima približavanja), izražavajući na taj način prioritet, koji je EU dala ovim Osama. Za najudaljenije regione i Egejska ostrva, maksimum ko-finansiranja iznosio bi do 85%.

3.6. Politika ruralnog razvoja EU za period 2014-2020

Uz određene iznimke čini se da postoji trajni jaz / zaostajanje između težnje ruralne politike (izražene u dokumentima Evropske Komisije) i onog što se provodi u nacionalnim okvirima i regionalnim programima. Ova "neusklađenost" vidljiva je u opšoj proceni politike na nivou EU, na nacionalnom / regionalnom nivou i unutar profila pojedinih zemalja. Napredak u reformama ruralne politike prilično je spor. Zabeležene su „propuštene prilike“ zbog značajnih „institucionalnih inercija“ na nekoliko nivoa procesa oblikovanja i implementacije ruralne politike (Copus i Dax, 2010).

U svetlu potreba, izazova i mogućnosti, koje još uvek postoje u ruralnim područjima država članica, Evropska komisija izradila je predloge za politiku ruralnog razvoja od 2014. do 2020. godine, a nakon velike javne rasprave o budućnosti ZAP. Reforma ZAP razvijena je u kontekstu višestrukih kriza (ekonomija, cene hrane, itd.) i zahteva za rastom konkurentnosti, naglašavajući da su životna sredina i klimatske promene veoma važne u okviru drugog stuba ZAP, kako u smislu budžetske alokacije, tako i prioriteta.

Na konferenciji održanoj u Evropskom ekonomskom i socijalnom komitetu u Briselu 15. septembra 2014. godine, skoro 150 učesnika se okupilo, kako bi podelili svoja

mišljenja, brige i ideje za zdraviju životnu sredinu, koja se ostvaruju kroz nove programe ruralnog razvoja (EEB, BirdLife, CEEweb, Adept, 2014).

Otkako je EU počela eksplicitno predlagati mere ruralnog razvoja, konceptualne i političke promene bile su intenzivne u ovom području (Gallardo-Cobos, 2010). Novi program ruralnog razvoja EU je usvojen 2013. godine, a predstavlja nastavak programa podrške iz prethodne finansijske perspektive. Promene se uglavnom odnose na organizaciju i implementaciju pojedinih instrumenata, kao i sistema za praćenje i evaluaciju implementiranih aktivnosti (Adamowicz, 2018).

Nova ruralna politika je spoj starih i novih mera, onih koje su se pokazale u prethodnom periodu kao delotvorne, neke mere su kombinovane, a neke su potpuno nove. Značajna inovacija politike ruralnog razvoja za vremenski okvir 2014 - 2020. godine je da postoji mogućnost uspostave „potprograma“, koji će se posebno baviti skupinama, područjima ili ciljevima. Ruralni potprogrami mogu se baviti mladim poljoprivrednicima, malim poljoprivrednicima, ženama u ruralnim područjima, ublažavanjem posledica klimatskih promena, biodiverzitetom, a mogu se odnositi i na specifične potrebe restrukturiranja preduzeća (Zalega, 2014). S obzirom na to da je samo 6 % menadžera mladih od 35 godina, potrebno je ohrabriti mlade ljude, iskoristiti njihovu energiju i ideje, pre svega, u poljoprivrednom sektoru (European Network for Rural Development, 2011).

Nova politika ruralnog razvoja, takođe, uključuje specijalne module, koji imaju za cilj da podrže investicije lokalne zajednice. Aktivnosti su ovde uglavnom usmerene na obrazovanje dece, razvoj mladih, poboljšano poslovno okruženje, podrška malim i srednjim preduzećima, kreiranju lokalnih programa proizvodnje i potrošnje, kao i poboljšanje efikasnosti korišćenja resursa. Poslednje, ali ne i najmanje važno, tematski programi u okviru ruralnog razvoja su osmišljeni tako da podržavaju poslovne aktivnosti i razmenu informacija i ekspertize za mlade poljoprivrednike i poboljšanje kratkih, lokalnih lanaca hrane (CEEweb for Biodiversity, 2013).

Novi pravni okvir ZAP, kada je u pitanju politika ruralnog razvoja EU za period 2014.-2020. godine, promovise konkurentnost poljoprivrede, osigurava održivo upravljanje prirodnim resursima i klimatskim promenama, postizanjem uravnoteženog teritorijalnog razvoja ruralnih gazdinstava i zajednica, uključujući održavanje postojećih i stvaranje novih radnih mesta. Podsticanje inovacija jedan je od instrumenata jačanja konkurentnosti (poljo)privrednih subjekata i smanjenja socijalne isključenosti u ruralnim

područjima (Zalega, 2014). Akcije na predupređenju klimatskih promena idu u pravcu zaštite biodiverziteta, kontrole emisija gasova sa efektom staklene bašte, očuvanja zemljišta, vodnih resursa i ruralnog pejzaža. Sve ove mere su u funkciji održavanja kvaliteta života ruralnih zajednica.

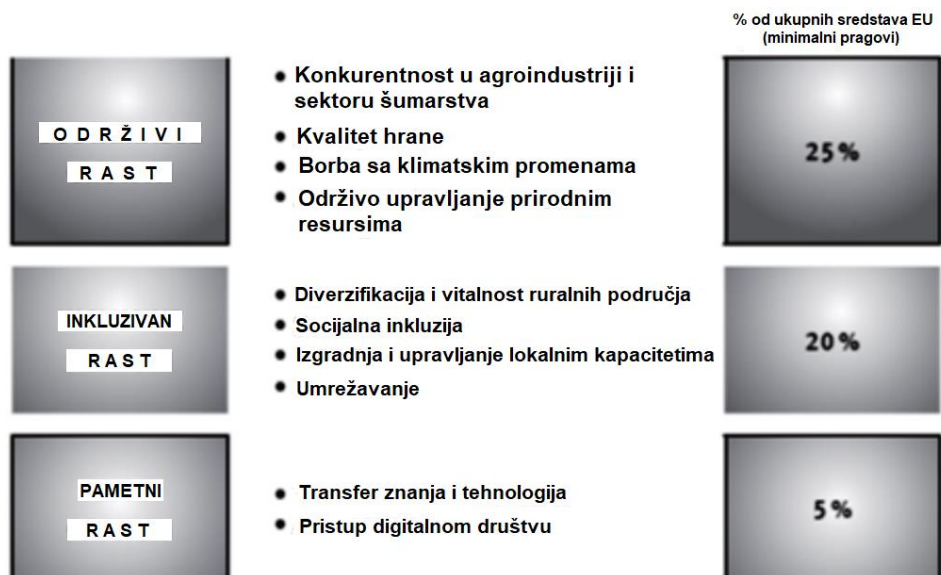
Iako su sve značajnija ulaganja i subvencije za poljoprivredu i ruralna područja, ona nikada nisu eliminisala siromaštvo (Bock, 2016). Prema European Commission (2017a), evropska ruralna područja karakteriše veći stepen siromaštva u odnosu na urbana područja u svim zemljama EU. Relativni rizik siromaštva u EU-28 ugrožava 24,0 % urbanog stanovništva, dok je u ruralnim područjima taj indikator 25,2%. To ukazuje da je ruralnim oblastima potrebno više društvenog razvoja kroz inkluzivne mere. Izloženost tako nepovoljnom uslovima zahteva da se nađe neka vrsta inovacije u procesima socijalne inkluzije, kao što je npr. socijalna ekonomija i socijalno preduzetništvo. Ovi inovativni projekti bi se oslanjali na tržište, uz minimalnu intervenciju države. Nije primarni cilj ovih projekata maksimalan nivo profita, već ekonomska stabilnost i održivost (Kucerova, 2018). Poljoprivreda može igrati važnu ulogu u promovisanju socijalne inkluzije u ruralnim područjima, kao što je pokazalo nedavno istraživanje (Di Iacovo-O'Connor, 2009). U pitanju su pozitivni efekti, koji mogu nastati kombinovanjem proizvodnje hrane i socijalne funkcije, kao što je obezbeđivanje prostora za rekreaciju, briga o pejzažu i vođenje brige o osobama sa invaliditetom. Socijalne farme koriste prirodna dobra, kao način za brigu ili zapošljavanje osoba sa invaliditetom.

Budžet EU za programski period 2014-2020. godine, predviđa ukupne obaveze od 996,8 milijardi evra (u cenama iz 2011.), tako da je ostao otprilike na nivou iz perioda 2007-2013. godine. Učešće izdataka budžeta EU u ukupnom BDP zemalja članica su smanjeni sa 1,03 % u 2014. na 0,98 % u 2020. godini. Od ukupnog iznosa, potrošeno je 450,8 milijardi na konkurentnost i koheziju i 373 milijarde evra za ZAP. Od tog iznosa, 278 milijardi evra (408 milijardi evra po tekućim cenama - 74,4 %) će biti utrošeno na I stub ZAP i 84,94 milijardi (99.6 milijardi evra po tekućim cenama), odnosno skoro 23 %, na ruralni razvoj (Stub 2) (Uredba br. 1305/2013). Očekivana ukupna javna potrošnja (EU + nacionalna i / ili regionalna) na politiku ruralnog razvoja u tom periodu (2014. - 2020. godine) iznosi 161 milijardu evra. Države članice su naširoko koristile mogućnost prenosa sredstava između stubova, što je dovelo do neto dobiti za ruralni sektor u iznosu od 4 milijarde evra (European Commission, 2016).

Politika ruralnog razvoja (RDP – Rural Development Policy) EU predviđa uključivanje ruralnih zajednica, kroz LEADER pristup, kao način da se podrže projekti, koje kreiraju lokalni akteri u njihovoj međusobnoj saradnji (Kucerova, 2018). U tom kontekstu program ruralnog razvoja (2014–2020), se fokusira na društveno uključivanje na još naglašeniji način, pružanjem podrške malim preduzećima, diverzifikacijom poljoprivrednih aktivnosti i stvaranjem mogućnosti za nove poslove. Dakle, otvara se ovaj prioritet u programskom periodu 2014-2020. godine, kao prozor za socijalnu ekonomiju, koji je bio zanemaren u prethodnim programskim periodima.

Novi propisi odražavaju ciljeve EU izražene u strategiji „Evropa 2020“ za sledeću deceniju, zalažući se za privredni rast EU, što bi trebao biti “pаметan / inteligentan” (na temelju istraživanja, inovacija i znanja jačati konkurentnu ekonomiju), „održiv“ (rast u skladu s dugoročnim potrebama naše planete zasnovan na izgradnji resursno efikasne, održive i konkurentne ekonomije) i “uključiv” (korisno za celo društvo, rast zapošljavanja, socijalna i ekonomska kohezija). „Evropa 2020“ ukazuje na konkretne ciljeve: zapošljavanje, inovacije, obrazovanje, uključivanja i upravljanje klimom / energijom. U svakom od tih područja, države članice postavljaju vlastite nacionalne ciljeve (Mantino, 2010).

Slika 3. Tri osnovna prioriteta Evropa 2020



Izvor: Mantino (2010)

U skladu sa strategijom Evropa 2020 i ukupnim ciljevima ZAP, glavni strateški ciljevi politike ruralnog razvoja EU za period od 2014. do 2020. godine mogu se izraziti preko tri dugoročna strateška cilja, a to su:

- konkurentnost poljoprivrede, odnosno održivost u sektoru proizvodnje hrane;
- obezbeđivanje održivog upravljanja prirodnim resursima i klimatske akcije;
- postizanje uravnoteženog teritorijalnog razvoja ruralnih područja i zajednica, uključujući stvaranje i održavanje zaposlenosti.

Karakteristika politike ruralnog razvoja za period od 2014. do 2020. godine je njena koordinacija s drugim sektorskim politikama EU. Novi pravni mehanizam, koji će osigurati ovu koordinaciju nazvan je “Zajednički strateški okvir” (CSF).

3.6.1. Zajednička Strateški okvir (CSF) - Strategija EU 2020

Evropska komisija je predložila Zajednički Strateški okvir (CSF) 5. oktobra 2011. godine, s ciljem podsticanja ruralnog razvoja kroz koordinaciju 5 fondova, koji će pokriti 42,2 % EU budžeta 2014-2020: (I) Evropski regionalni razvojni Fond (ERDF); (II) Evropski socijalni fond (ESF); (III) Kohezioni fond (CF); (IV) Evropski poljoprivredni fond za ruralni razvoj (EAFRD) i (V) Fond evropskog pomorstva i ribarstva (EMFF). Kako bi se usredsredili na ciljeve strategije **EVROPA 2020**, između EU politika predviđa se veća integracija u ruralnim područjima (Chambon i sar., 2011). Evropa 2020 pruža odgovor na poteškoće u odabiru specijalizacija u sve konkurentnijem svetu, sa ograničenim resursima. Ideja je da se svaki region specijalizuje za aktivnosti u kojima ima konkurentsku prednost zasnovanu na diferencijaciji, u kojima može nadmašiti svoje konkurente, ne samo na osnovu karakteristika proizvoda, već na čitavom lancu vrednosti (Torre i Wallet, 2016).

Glavna uloga CSF je da pomogne različitim uključenim fondovima da se dopunjavaju međusobno, te ostvare solidnu međusektorsku saradnju – ugovori o partnerstvu (jačanje veza između ruralnog i urbanog). Urbana područja su važna tržišta i uslužni centri za ruralna preduzeća, a evropsko selo je popularno među urbanim stanovništvom. Novi pristup CSF predstavlja značajan korak napred u koordinaciji sa EU fondovima u ruralnim područjima. Sadržaj ruralne politike će biti pod uticajem CSF i partnerskih ugovora (European Network for Rural Development, 2011).

Strategija EU 2020 za "pametnan, održiv i inkluzivan rast" je generalni cilj CSF. Što se tiče ruralnog razvoja i podešavanja CSF politike, ERDF zadržava svoju autonomiju, kao integrisana politika pod ZAP. Komisija smatra da uspeh CSF zavisi od toga koliko dobro će države članice uspeti da koordiniraju korišćenje više evropskih fondova na nacionalnom nivou i uključe partnere iz svih privrednih sektora (Chambon i sar., 2011).

Slika 4. Ruralni razvoj u novom okviru (posle 2014. godine)



Izvor: European Commission, DG Agriculture and Rural Development, The CAP Towards 2020. Legal Proposals

Novi nacrt Uredbe o ERDF napominje da je posebna pažnja usmerena na (European Network for Rural Development, 2011):

- ✚ **Mlade poljoprivrednike**, koji su garant budućnosti poljoprivrede i donose suštinski novu energiju i ideje za sektor. Međutim, suočavaju se s različitim teškoćama, posebno u pogledu pristupa zemljištu i kreditima. Atraktivnost životnog stila u gradovima može odvratiti mlade od ulaska u ruralne karijere. Samo je 6 % poljoprivrednika u EU ispod 35 godina, sa trendom daljeg pada.
- ✚ **Mala poljoprivredna gazdinstva** imaju poseban značaj, kada je u pitanju raznovrsnost proizvoda, očuvanje ekosistema i socijalna kohezija. Međutim, u nekim područjima suočavaju se s različitim izazovima, onima s kojima se ne

suočavaju veća gazdinstva. Mala gazdinstva biće jedna od kategorija korisnika, koja mogu biti usmerena na specifične potprograme politike ruralnog razvoja i / ili više stope finansiranja projekata.

Slika 5. Mala poljoprivredna gazdinstva kao jedna od kategorija korisnika
finansijskih sredstava (povoljniji uslovi)



Izvor: European Network for Rural Development (2011)

- ✚ **Planinska područja** u mnogim slučajevima nude poseban karakter proizvoda i bitnih i privlačnih ekosistema. Ipak, ona se često mogu suočiti sa svojim posebnim izazovima vezanim uz klimu i udaljenost od mesta stanovanja.
- ✚ **Brzi lanci snabdevanja** mogu doneti ekonomske, ekološke i društvene koristi. Tako se postiže veći udeo dodane vrednosti za poljoprivrednike smanjenjem ugljeničnog otiska, distribucijom hrane i omogućavanjem neposrednog kontakta između proizvođača i kupaca. Može biti korisno smanjiti udaljenost od njive do trpeze. Međutim, ponekad je potreban značajan napor da se pokrene održiva alternativa već uspostavljenim regularnim lancima snabdevanja.

Ovakvim okvirom izbegava se rasprava o tome, koji finansijski okvir od ZAP je najpogodniji za postavljanje politike ruralnog razvoja. Ali bez sumnje, ruralni razvoj zadržava svoju autonomiju, kao integrisana politika sa ZAP.

Tabela 4. Budžet Zajedničkog strateškog okvira u ukupnom EU budžetu (2014-2020)

	2014-2020	2014-2020 (% od EU budžeta)
Evropski poljoprivredni fond za ruralni razvoj (EAFRD) = Stub II	€89.9 BN	8.8%
Fond evropskog pomorstva i ribarstva (EMFF)	€6.7 BN	0.7%
Kohezioni fond (CF)	€68.7 BN	6.7%
Evropski regionalni razvojni Fond (ERDF)		
- Teritorijalna saradnja	€11.7 BN	1.1%
- Ekstra izdvajanja za najudaljenije i retko naseljenim oblastima	€0.9 BN	0.1%
ERDF + Evropski socijalni fond (ESF)		
- Regionalna saradnja	€162.6 BN	15.8%
- Regioni u tranziciji	€39.0 BN	3.8%
- Konkurentni regioni	€53.1 BN	5.2%
Ukupno CSF fondovi	€432.6 BN	42.2%
Ukupni budžet EU	€1,025.0 BN	100.0%

Evropsko finansiranje namenjeno ruralnom razvoju pokazuje da je u velikoj meri ono nedovoljno u odnosu na značaj ruralnih područja u Evropi, s trendom stagnacije ili pada. U istraživanju Lambertz (2017), pokazuje da je finansiranje za ruralna područja palo sa 17,1 % evropskog budžeta za programsko period 2007-2013. godine na samo 12,2 % u trenutnom programskom periodu 2014-2020 godine. Ruralne finansije treba usmeriti prema promociji socijalnog uključivanja, smanjenja siromaštva i razvoja privrede u ruralnim područjima.

Socijalna inkluzija je prioritetni cilj Strategije EU 2020. Prvi cilj je smanjenje stope nezaposlenosti, odnosno uključivanje ljudi u radne aktivnosti, a drugi cilj je direktno usmeren na podršku socijalnom uključivanju tj. smanjenju broja siromašnih u EU najmanje za 20 miliona do 2020. godine. Socijalna inkluzija omogućava svakom građaninu, naročito najugroženijima u potpunosti da učestvuju u društvu i da ostvare koristi od takvih aktivnosti (Social Protection Committee, 2015).

CSF mora biti dovoljno detaljan, omogućiti istinska poboljšanja i koordinaciju između fondova, ali i da je dovoljno fleksibilan, kako bi ispunio svoju misiju.

CSF bi mogao doprineti onome za šta se zalaže Evropska unija, kroz svoju ruralnu i kohezionu politiku, odnosno uravnoteženom teritorijalnom razvoju uključujući smanjenje ekonomskih i socijalnih razlika između evropskih regija.

3.6.2. Prioriteti i područja intervencije

U budućnosti upravljanje ruralnim razvojem EU ići će preko 6 prioriteta (Chambon i sar., 2011):

- Poboljšanje transparentnosti i efikasnosti načina finansiranja - boljom kordinacijom;
- Promocija vidljivosti doprinosa ruralnog razvoja u strategiji rasta;
- Upravljanje svim fondovima, pojednostavljenim procedurama, zajedničkim principima i pravilima podobnosti;
- Definisanje projektnih prioriteta, koji mogu dovesti do takmičenja između ruralnih i urbanih područja;
- Nacionalne administracije će igrati ključnu ulogu u donošenju CSF prioriteta, prilagođavajući ih lokalnim, regionalnim i nacionalnim potrebama, koordiniranje njihovih uprava;
- Diskusije o poboljšanju detalja pre sprovođenja CSF.

Dakle, politika ruralnog razvoja EU za period 2014-2020. godine treba da poboljša konkurentnost poljoprivrede, uravnoteži upravljanje prirodnim resursima i klimatske akcije i održivi teritorijalni razvoj ruralnih područja. Da bi se postigli ciljevi razvojne ruralne politike, koji doprinose sprovođenju „Evropa 2020” za pametan, održiv i inkluzivni rast, sledećih šest prioriteta EU, odražavajući relevantne ciljeve CSF trebaju biti implementirani (Chambon i sar., 2011; Zalega, 2014):

- ✚ **Podsticaj transferu znanja i inovacija u ruralnim područjima.** U tom kontekstu opredeljenje treba da je na konceptu celoživotnog učenja¹⁶ i forsiranje školovanja za zanimanja u sektoru poljoprivrede i šumarstva.
- ✚ **Rast konkurentnosti i održivosti poljoprivrednih subjekata.** To se može postići, između ostalog, olakšavanjem restrukturiranja poljoprivrednih gazdinstava, posebno gazdinstava s malim tržišnim učešćem ili tržišno orijentisanih gazdinstava

¹⁶ Mogućnosti za "celoživotno učenje" su ključne za ruralni razvoj, a učenje na daljinu je intreresantna mogućnost. Stoga je važno da se obezbedi širokopojasni brzi internet. Naučnici s iskustvom u ruralnim pitanjima trebali bi se angažovati, kako bi se osiguralo da se znanje širi, pokazujući dobre primere.

kojima je potrebna diverzifikacija, uravnoteženjem starosne strukture¹⁷, gde se prednost daje mladim ljudima.

- ✚ **Promovisanje organizacije lanca snabdevanja hranom i bolje upravljanje rizicima u poljoprivredi**, kroz bolju integraciju primarnih proizvođača u prehrambeni lanac, putem kvaliteta, inovacija i znanja, uključivanja na lokalna tržišta, organizovanjem u zadruge i dr. Dok su poljoprivrednici odgovorni za osmišljavanje vlastite strategije upravljanja rizicima, važno je uspostaviti čvrst okvir za poljoprivredni sektor (neposredna plaćanja, tržišne intervencije, alat za stabilizaciju dohotka, podsticaji za štednju iz predostrožnosti, poreske olakšice, osiguranje) da uspešno spreči ili reši rizike i krize, s ciljem povećanja otpornosti, istovremeno, pružajući prave podsticaje za privatnu inicijativu (European Commision, 2017a).
- ✚ **Očuvanje i unapređenje ekosistema zavisnog od poljoprivrede i šumarstva**. Obnavljanje i očuvanje biodiverziteta je od prioritetnog značaja putem različitih projekata kakav je npr. NATURA 2000 i dr. Tu su i bolje (održive) prakse upravljanja zemljištem i vodnim resursima. Pritisci na životnu sredinu još uvek su vrlo rasprostranjeni. Na primer, samo 17 % evropskih staništa i 11 % ekosistema se smatra da su u 'povoljnom' stanju, a 45 % zemljišnih resursa EU je narušenog kvaliteta.
- ✚ **Poboljšanje efikasnosti korišćenja resursa** (vode, energije) i podrška proizvodnji sa niskim sadržajem ugljenika, kao i otpor klimatskim promenama od strane sektora poljoprivrede i šumarstva (obnovljivi izvori energije, reciklaža, smanjenje emisija azotnih oksida i metana iz poljoprivrede...) Cilj je smanjiti ukupne emisije gasova sa efektom staklene bašte za najmanje 20 % do 2020. godine.
- ✚ **Promocija socijalnog uključivanja, smanjenje siromaštva i ekonomski razvoj u ruralnim područjima**. Akcenat treba da bude na stvaranju novih preduzeća, otvaranju novih radnih mesta, diverzifikaciji aktivnosti, uključivanju IKT.

¹⁷ Poljoprivredna / ruralna radna snaga jasno pokazuje stariju dobnu strukturu u poređenju s drugim sektorima privrede. U poslednjem strukturalnom istraživanju (2013) ponovno se beleži smanjenje broja mladih poljoprivrednika. U 2013. godini samo je sa 6 % poljoprivrednih gazdinstava EU upravljali poljoprivrednici mlađi od 35 godina, a sa 31 % poljoprivrednih gazdinstava upravljali su poljoprivrednici stariji od 55 godina (European Commision, 2016).

Uvođenje širokopojasnog pristupa internetu¹⁸ i uspostavljanje osnovnih socijalnih usluga, samo su dva primera koje treba rešiti, kako bi se prioritetne skupine poput mladih ljudi, porodica i preduzeća mogle zadržati u ruralnim područjima, odnosno kako bi ona mogla biti atraktivna alternativa urbanom životu.

Broj predstavljenih mera za period od 2014. do 2020. godine je manji od broja mera iz prethodnog programskog perioda (2007-2013. godine). Smisao je da države članice mogu odlučiti, koje mere su im prioriteti, te prilagoditi implementaciju njihovim potrebama. Države članice trebaju se pobrinuti da imaju dovoljno kvalitetnog osoblja i IT sistema, kako bi se njihovi programi mogli ostvariti. One, takođe, moraju imati akreditovane agencije za plaćanje, kako bi osigurale ciljeve apsorpcije finansijskih sredstava.

U zaključku, glavni ciljevi na koje bi ruralna politika trebalo da se fokusira su (Mantino, 2010):

- *Diverzifikacija i vitalnost ruralnih područja;*
- *Socijalna inkluzija;*
- *Izgradnja lokalnih kapaciteta i upravljanje;*
- *Promovisanje efikasnih mreža.*

Prioriteti politike ruralnog razvoja u budućnosti i područja intervencije pružaju osnovu za usmeravanje podrške, obezbeđivanjem finansijskih sredstava, ruralnim područjima.

Iako su rezultati politike ruralnog razvoja Evropske unije vidljivi i značajni, izvesno je da se ona mora i dalje prilagođavati, zbog sve dinamičnijih promena nastalih prijemom novih članica i projekcije daljeg širenja Unije, globalizacije, sve većeg nivoa iscrpljivanja resursa i zagađivanja životne sredine i dr.

3.6.3. Finansijski okvir EU za period 2014 - 2020

Primećuje se detalj iz višegodišnjeg finansijskog okvira EU za period od 2014. do 2020. godine, da finansiranje ruralne politike treba održavati na trenutnom nivou, odnosno

¹⁸ U jednom izveštaju EU navodi se da su ruralna područja manje pokrivena širokopojasnim internetom: samo 40 % ruralnih domaćinstava do sredine 2016. godine je pokriveno, u poređenju s 76 % ukupnih domaćinstava EU (European Commission, 2017b).

14,6 milijardi evra godišnje za ceo period od 2014. do 2020. godine (European Network for Rural Development, 2011).

Tabela 5. ZAP finansiranje u višegodišnjim okvirima (u milijardama evra)

	EU general budget (1)	CAP budget (2)	Share % (2) in (1)
2007–2013	976 443	420 682	43,08
2014–2020	1 082 555	373 179	34,47

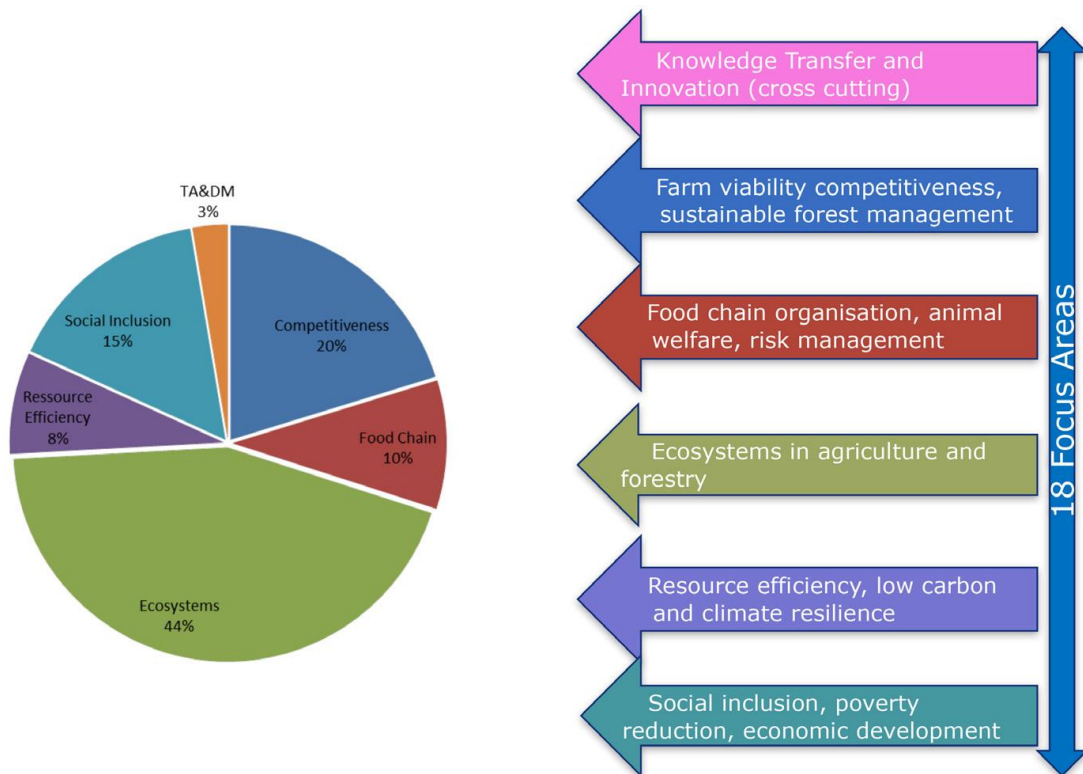
Izvor: Zalega (2014)

U poređenju sa periodom 2007-2013. godine, u periodu 2014-2020. godine aktivnosti vezane za prirodne resurse i izdatke za prvi stub sufinansirane su manje za 17,5%. S druge strane, rashodi za drugi stub povećavaju se sa 13,7 milijardi na 14,3 milijarde evra. Ovo znači povećanje sredstava za ruralni razvoj za 9 %. Sve veći značaj II stuba izražava novu tendenciju i novu percepciju poljoprivrede u ruralnoj ekonomiji (European Commission, 2016).

U periodu 2014. - 2020. godine uveden je niz novih stavki, kao i jačanje drugih u ruralnom razvoju, odnosno ruralnoj politici EU. Dodan je alat za upravljanje rizicima, koji se sastoji od shema osiguranja, uzajamnih fondova i alata za stabilizaciju dohotka. Međutim, preuzimanje rizika je bilo relativno skromno s programima u 13 država članica, a velika većina sredstava raspoređena je samo u dve države članice. Mogućnost izrade posebnih potprograma, npr. za mlade poljoprivrednike, restrukturiranje sektora ili planiranje koristile su samo četiri države članice i uglavnom se koristilo za male poljoprivrednike (European Commission, 2016).

Stvaranje Evropskog inovacijskog partnerstva za poljoprivrednu produktivnost i održivost (EIP-AGRI) dalo je podsticaj stvaranju znanja i njegovom transferu. Međutim, još uvek treba uložiti značajne napore, kako bi se olakšao pristup poljoprivrednika znanju. Produktivnost poljoprivrede je od 2005. godine porasla za 9 %, prevashodno zahvaljujući transferu znanja i inovacija (European Commission, 2017a).

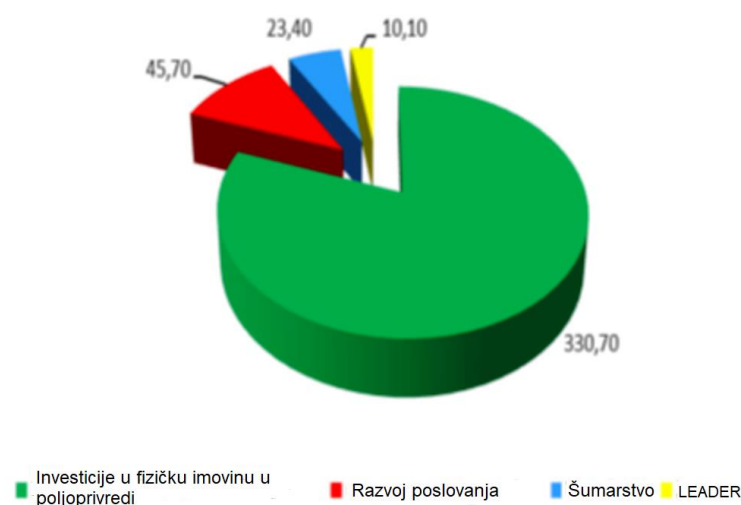
Grafikon 5. Raspodela sredstava po prioritetima (2014-2020)



Izvor: European Commission (2016)

Najpopularnije mere i karakteristike u periodu 2014. - 2020. godine su fizička ulaganja, područja s prirodnim ograničenjima i poljoprivredno-okolišno-klimatske mere. Finansiranje je uglavnom usmereno na fizičke investicije, ali u određenoj meri i na razvoj poslovanja, u manjoj meri ulaganja u šumarstvo i LEADER (European Commission, 2016).

Grafikon 6. Raspodela finansijskih sredstava (2014-2020)



Izvor: European Commission (2016)

3.6.4. LEADER 2014 -2020

U periodu 2014. - 2020. godine očekuje se da će 153 miliona ruralnih građana biti pokriveno jednom od 2 513 lokalnih akcijskih grupa (LAG), kojima će na raspolaganju biti 6,9 milijardi evra iz EAFRD, što je nešto više u odnosu na prethodni programski period. Prema nedavnom izveštaju Odbora regija, LEADER je stvorio više od 150 000 radnih mesta od kada je pokrenut (European Commission, 2016).

3.6.5. Perspektive i ciljevi ZAP za budući period

ZAP mora nastaviti se suočavati s izazovima i imati ključnu ulogu u ostvarenju Juncker prioriteta u celosti, usklađena s drugim politikama, a posebno (European Commission, 2017a):

- podsticanje kvalitetnog zapošljavanja, rasta i investicija;
- iskorištavanje potencijala energetske unije, cirkularne i bio-ekonomije uz jačanje brige za životnu sredinu i borbe i adaptacije klimatskim promenama;
- iznošenje rezultata istraživanja i inovacija iz laboratorija na proizvodna područja i tržišta;
- potpuno povezivanje poljoprivrednika i sela s digitalnom ekonomijom; i
- doprinos agendi Europske komisije o migracijama.

ZAP treba biti kompatibilan s EU naporima, koji se bave temeljnim uzrocima migracija prema EU. Znanje i saradnja trebali bi se koristiti da se razviju mogućnosti zapošljavanja i aktivnosti, koje stvaraju prihode u regijama porekla migranata¹⁹. ZAP u budućnosti treba da ostane na ciljevima politike u novom privrednom, klimatskom, ekološkom, društvenom, tehnološkom, industrijskom i političkom kontekstu. Bazični ciljevi bi bili (European Commission, 2017a):

- ✓ *podsticati pametan i otporan poljoprivredni sektor;*
- ✓ *očuvanje životne sredine i klimatske akcije;*
- ✓ *jačanje socio-ekonomskog tkiva ruralnih područja.*

¹⁹ U tom kontekstu od značaja bi bila saradnja sa Afričkom unijom, radi transfera znanja i inovacija u domenu poljoprivrede i ruralnog razvoja. Tako bi se pomoglo da se razvija poljoprivreda i ruralna ekonomija i na taj način preduprede migracije iz siromašnih zemalja Afrike.

Kako bi se ispunili ovi ciljevi, poljoprivredni sektor i ruralna područja EU moraće biti bolje povezana s razvojem ljudskog kapitala i istraživanjem, a treba pojačati i podršku inovacijama. Buduća ZAP takođe će morati nastaviti rešavati društvena očekivanja u pogledu održive proizvodnje hrane, posebno u pogledu bezbednosti i kvaliteta hrane, standarda zaštite životne sredine i dobrobiti životinja.

Mladi poljoprivrednici suočavaju se s značajnim preprekama za pokretanje biznisa (visoke cene zemljišta, neatraktivno ili staromodno zanimanje, neprikladna socijalna zaštita). Treba obezbediti fleksibilnost državama članicama da se razviju sheme po meri, koje odražavaju specifične potrebe njihovih mladih poljoprivrednika (podrška razvoju veština, znanja, inovacija, savetodavstvo i mentorstvo, razvoj poslovanja i investicijska podrška, dodatna plaćanja). Odgovarajući podsticaji bi olakšali izlazak starije generacije i povećala bi se mobilnost zemljišta (European Commission, 2017a).

Trebalo bi, takođe, podsticati upotrebu novih (eko) tehnologija²⁰, istraživanja i inovacija, kako bi se smanjili rizici konzumiranja prehrambenih proizvoda po javno zdravlje (organska proizvodnja, standardi kvaliteta, geografska oznaka, promotivne kampanje i dr). Kroz uvođenje čistijih tehnologija poboljšava se konkurentnost privrednih subjekata, a podstiče se i razvoj „ekonomije znanja“ i podiže ukupno blagostanje nacije (Vićentijević i Janković, 2012).

3.7. Ruralni razvoj zemlja u tranziciji – Zemlje Zapadnog Balkana

Ruralna područja zemalja u tranziciji, među kojima je i Republika Srbija, poseduju značajan privredni potencijal i resurse, koji se ne koriste ni iz bliza u dovoljnoj meri. Agroindustrijski sektori su nerazvijeni, a ruralna područja marginalizovana²¹, ponajpre zahvaljujući ekonomskoj politici, koja je dugi niz decenija favorizovala urbano na uštrb ruralnog.

Agrarne politike zemalja u tranziciji, koje integrišu i upravljanje ruralnim područjima nisu uporedive za ZAP EU, koja ruralnom razvoju posvećuje daleko veću

²⁰ Ekotehnologije doprinose održivom razvoju tako što čuvaju resurse, odnosno u velikom stepenu doprinose uštedi sirovina i energije, ali i očuvanju životne sredine i biodiverziteta (Vićentijević i Janković, 2012).

²¹ "Seoska marginalna oblast" je područje sa manje od 100 stanovnika, u kome je proces intenzivne depopulacije, viši nivo starosti stanovništva, nedostatak infrastrukture i veća stopa nezaposlenosti (OECD, 1994).

pažnju. Čak i one mere, koje se u novije vreme sprovode nisu konzistentne (podložne su promenama i u toku jedne godine) i u funkciji ruralnog razvoja, već su više promotivnog karaktera, a njihovi efekti su vrlo mali. Ovo je rezultat nestabilnog društveno-ekonomsko-političkog sistema i nedostatka finansijskih sredstava. Podrška očuvanju životne sredine, upravljanju rizicima i znanjem je, takođe, na niskom nivou (Bajramović i sar., 2016).

Strategije ruralnog razvoja, kao dokumenti uglavnom postoje u ovim zemljama, ali je problem njihove realizacije ili operacionalizacije. U svim zemljama u tranziciji (zemlje Zapadnog Balkana²²), poljoprivreda je važan sektor u strukturi njihovih ekonomija, o čemu govori udeo poljoprivrede, šumarstva i ribarstva u BDP (23,1 % u Albaniji do 7,6 % u Bosni i Hercegovini) (Bajramović i sar., 2016).

3.7.1. Ruralni razvoj i ruralna politika Albanije

Krajem 2014. godine Albanija je uspostavila novi strateški okvir za budući razvoj poljoprivrede i ruralnih područja (Međusektorska strategija za poljoprivredu i ruralni razvoj - ISARD - 2014 – 2020). Dokument daje prednost politikama, koje podstiču razvoj i rast poljoprivredne proizvodnje, konkurentnost, usklađivanje politika i institucionalnih okvira s pravnom tekovinom EU, održivo korišćenje prirodnih resursa i socijalnu inkluziju ruralnog stanovništva. Strateški okvir se bazira na tri ključna segmenta: (I) ruralni razvoj (s Instrumentom pretprijetne pomoći za ruralni razvoj-IPARD), (II) podrška poljoprivredi i ruralnoj infrastrukturi i (III) institucionalni razvoj i prilagođavanje standardima EU (MARDWA, 2014).

ISARD za period 2014. - 2020. godine ima četiri prioriteta (Bajramović i sar., 2016):

- ✓ jačanje održivosti i konkurentnosti, te usklađivanje sa standardima EU;
- ✓ jačanje ekosistema u okviru poljoprivrede i šumarstva;
- ✓ uravnoteženi regionalni ruralni razvoj;
- ✓ transfer znanja i inovacija u poljoprivredi, šumarstvu i ruralnom području.

²² Zemlje u tranziciji koje još za potrebe ovog istraživanja nazivamo Zemlje Zapadnog Balkana čine: Albanija, Bosnia i Hercegovina, Makedonija, Crna Gora i Srbija.

3.7.2. Ruralni razvoj i ruralna politika BiH

Federacija Bosne i Hercegovine (FBiH) i Republika Srpska (RS) usvojile su dva strateška razvojna dokumenta u 2015. godini, koji definišu perspektive njihove agrarne politike, a po ugledu na ZAP EU, gde se veći naglasak stavlja na različite aspekte ruralnog razvoja (Bajramović i sar., 2016).

Ciljevi Strategije za razvoj poljoprivrede i povezanih sektora u FBiH su (Bajramović i sar., 2015):

- podizanje tehničko-tehnološkog nivoa, povećanje konkurentnosti, investicije na farmama, tržišna orijentacija;
- osiguravanje uslova za snažnije stvaranje stabilnih prihoda unutar poljoprivrede i poboljšanje kvaliteta života ruralnog stanovništva;
- održivo i efikasno upravljanje prirodnim resursima i adaptacija poljoprivrede klimatskim promenama;
- usklađivanje institucionalnog i pravnog okvira agrarne politike sa ZAP EU.

U 2014. godini usvojen je novi strateški dokument: “Strateški plan razvoja poljoprivrede i ruralnih područja u Republici Srpskoj za period 2015. – 2020. godine, koji naglašava potrebu za konvergencijom i usklađivanjem agrarne politike sa ZAP EU. Strategija predviđa nadogradnju zakonodavstva i formiranje nedostajućih institucija. U Republici Srpskoj ne pridaje se veći značaj ruralnom razvoju, barem ne u formi strateškog dokumenta. Strukturne mere i mere ruralnog razvoja u Republici Srpskoj podložne su velikim varijacijama, a uglavnom su se bavile poboljšanjem poljoprivredne konkurentnosti i podrškom selima (Bajramović i sar., 2016).

Poljoprivreda BiH ostaje nerazvijena, prirodni resursi neiskorišćeni, a niska produktivnost i sporo restrukturiranje sektora poljoprivrede ne garantuje razvoj ruralnih područja.

3.7.3. Ruralni razvoj i ruralna politika Severne Makedonije

Krajem 2014. godine, nova sedmogodišnja strategija razvoja (Nacionalna poljoprivreda i Strategija ruralnog razvoja 2014. - 2020. godine usvojena je u Severnoj Makedoniji. Širok je spektar novih prioriteta vezanih uz restrukturiranje i modernizaciju

poljoprivredno-prehrambenog sektora, bezbednosti hrane, ruralni razvoj i ruralna infrastruktura, održivi razvoj i jačanje ljudskog kapitala, a po ugledu na ZAP EU (MAFWE, 2014). Među institucionalnim kapacitetima, novoosnovane institucije, kao što je Agencija za finansijsku podršku poljoprivredi i ruralnom razvoju, te Agencija za hranu i veterinarstvo, imaju jake organizacione sisteme, dok druge, kao što je Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede (MAFWE), kao i Nacionalna agencija za proširenje su poboljšali svoje kapacitete u procesu prilagođavanja (Bajramović i sar., 2016).

Povećanje mera ruralnog razvoja, širenje agroekoloških mera i pružanje podrške mladim poljoprivrednicima i malim gazdinstvima, horizontalna i vertikalna integracija, standardi kvaliteta, ublaživanje uticaja klimatskih promena, upravljanje otpadom i poboljšanje energetske efikasnosti prožimaju dokument o Strategiji razvoja poljoprivrede i ruralnih područja (MAFWE 2014). Da bi se navedeni ciljevi barem delimično realizovali neophorno je povećati sredstva za ruralni razvoj i opštu podršku poljoprivredi, a bilo bi svrsishodno povećati ukupna izdvajanja za poljoprivredu i ruralni razvoj.

3.7.4. Ruralni razvoj i ruralna politika Crne Gore

S ciljem razvoja poljoprivrede i ruralnih područja, u kontekstu opših prioriteta Crne Gore, u junu 2015. godine donešena je Strategija razvoja poljoprivrede i ruralnih područja za period 2015. – 2020. godine. Usvajanje novog strateškog dokumenta uslov je za formalno otvaranje pristupnih pregovora s EU - poglavlje o poljoprivredi. Naglasak je na direktnim plaćanjima po uzoru na ZAP EU, ali i na programima i merama vezanim za održivi ruralni razvoj, diverzifikaciju ruralne ekonomije i razvoj infrastrukture, regulativama i institucijama. Mere jačanja konkurentnosti proizvođača (modernizacija proizvodnje, standardi kvaliteta, zaštita životne sredine, dobrobit životinja, kvalitet i bezbednost hrane i agroekoturizam) i poboljšanja uslova života u ruralnim područjima su najznačajnije (Tešanović i Novaković, 2005, 2010; MARD, 2015).

Strateški ciljevi razvoja poljoprivrede i ruralnih područja za period od 2015. do 2020. godine su (MARD, 2015; Martinović i Konjević, u: Bajramović i sar., 2016):

- Razviti efikasan, inovativan, održiv i konkurentan agrosektor na racionalnoj eksploataciji prirodnih resursa i tradicionalnim metodama proizvodnje, ekološkim principima i geografskom poreklu proizvoda;

- Razvijati privredne aktivnosti i stvoriti nova radna mesta u ruralnim područjima s posebnim naglaskom na razvoj ruralne turističke ponude;
- Promovisati ruralni razvoj i socijalne usluge, kako bi se poboljšao kvalitet života u ruralnim područjima i smanjila njihova depopulacija.

3.7.5. Ruralni razvoj i ruralna politika Srbije

Republika Srbija je 2014. godine donela novi strateški okvir za poljoprivredu i ruralni razvoj nazvan Strategija poljoprivrede i ruralnog razvoja za period 2014-2024. godine. Poseban fokus ove strategije je usklađivanje agrarne politike sa ZAP EU u procesu evropskih integracija. Strategija potencira podršku proizvodnji, prihodima, konkurentnosti i zaštiti životne sredine u ruralnim područjima, održivost ruralnih područja i poboljšanje institucionalnih kapaciteta. Politika ruralnog razvoja dobija na značaju, jer je predviđen podsticaj uvođenjem podrške za manje povlaštena područja, agro-ekološka plaćanja i jača podrška agro-prehrambenom razvoju. Evropska komisija je takođe usvojila program pretpristupne pomoći putem IPARD programa 2015. godine, a podnošenje zahteva za sufinansiranje projekata počelo je 2018. godine. Neralna su očekivanja da će se predviđena sredstva za programski period 2014-2020. godine uspeti iskoristiti u celom iznosu od 175 miliona evra, ali postoje indicije da će se odobriti dodatni rok za ta sredstva do 2023. godine.

Poljoprivreda je okosnica razvoja ruralnih područja u Republici Srbiji i za razliku od ostalih zemalja Zapadnog Balkana nešto je bolje organizovana i daje bolje efekte. Jedino Republika Srbija, od navedenih zemalja, ostvaruje suficit u spoljnotrgovinskoj razmeni poljoprivredno-prehrambenih proizvoda, pa je od velikog značaja njen dalji razvoj ukomponovan s opštim razvojem ruralnih područja. Nije na zadovoljavajućem nivou razvoja stočarstvo, a prisutni su i razni drugi problemi poput izražene depopulacije ruralnih područja²³, starenja stanovništva, izostanka upotrebe savremenih tehnologija i transfera znanja, te suočavanje s posledicama klimatskih promena (suša i grad).

Strategija poljoprivrede i ruralnog razvoja Republike Srbije (2014 – 2024) se bazira na nekoliko bitnih ciljeva:

²³ Ograničena ponuda visokokvalifikovanih poslova istaknut je problem u ruralnim područjima i jedan od osnovnih razloga zašto se mladi ljudi iseljavaju u potrazi za boljim mogućnostima (European Commission, 2017b).

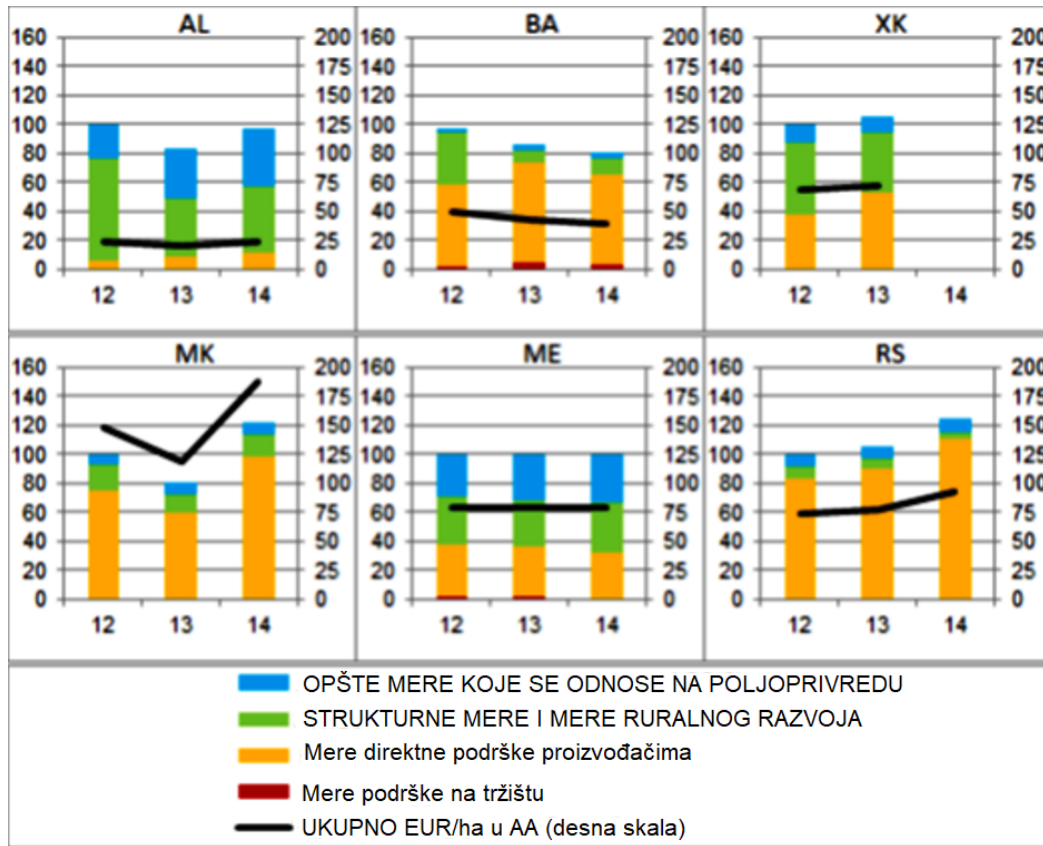
- *povećanje stabilnosti proizvodnje i prihoda ruralnih privrednih subjekata;*
- *povećanje konkurentnosti i prilagodbe zahtevima EU;*
- *osiguravanje održivog upravljanja prirodnim resursima i okolinom (organska poljoprivredna proizvodnja);*
- *poboljšanje kvaliteta života u ruralnim područjima i smanjenje siromaštva;*
- *jačanje upravljanja javnom politikom i poboljšanje institucionalnog okvira za poljoprivredni i ruralni razvoj.*

Kao što smo već istakli, u januaru 2015. godine, Evropska komisija usvojila je IPARD za Republiku Srbiju, što može značajno podstaći ruralni razvoj Republike Srbije. U tekućem budžetskom periodu bilo je mnogo poteškoća i problema kod realizacije IPARD programa, ali su oni manje više otklonjeni i sa podnošenjem zahteva za sufinansiranje projekata krenulo se tek 2018. godine.

3.7.6. Finansijska podrška programima ruralnog razvoja u zemljama Zapadnog Balkana

Udeo sredstava za tržišne mere i mere direktne podrške proizvođačima (I stub) je visok u Republici Srbiji (blizu 90 %), Bosni i Hercegovini (oko 80%) i Severnoj Makedoniji (više od 75%). Napominjemo ovde da je Republika Srbija tek u 2020. godini opredelila značajno viši iznos sredstava u agrarnom budžetu za programe ruralnog razvoja (23 % + deo IPARD 10,7 %, što je oko 34 % ili 1/3 agrarnog budžeta) što znači da je za I stub opredeljen manji procentualni iznos, negde oko 66 % (Uredbe o raspodeli podsticaja u poljoprivredi i ruralnom razvoju (2016, 2017, 2018, 2019, 2020). Niži udeli sredstava iz I stuba su u Crnoj Gori (oko 35%), a posebno Albaniji (oko 10%). U te dve zemlje, udeli strukturnih i ruralnih mera razvoja (II stub) i opšte mere podrške poljoprivredi (istraživanje i razvoj, savetodavstvo i dr.) su znatno viši, ali su i stvarni iznosi (€/ha) relativno visoki (posebno u Albaniji) (grafikon 7).

Grafikon 7. Struktura budžetskih izdataka za poljoprivredu i ruralni razvoj u Zemljama Zapadnog Balkana (2012-2014)



Izvor: Bajramović i sar. (2016)

Najveći deo sredstava za mere ruralnog razvoja pripada skupini mera, koje poboljšavaju konkurentnost poljoprivrede, dok drugi aspekti politike ruralnog razvoja (npr. životna sredina, manje pogodna područja, ruralna ekonomija) dobijaju manje pažnje (Bajramović i sar., 2016).

Agrarni budžeti zemalja Zapadnog Balkana više su u funkciji podrške primarnoj poljoprivredi, dok je podrška projektima od značaja za ukupan ruralni razvoj mala i nedovoljna. Crna Gora i Albanija u svojim agrarnim budžetima prepoznaju značaj ruralnog razvoja, za koji opredeljuju nešto veća, ali ipak nedovoljna sredstva, opšta je ocena.

Jedna od mogućnosti podrške ruralnom razvoju Zemalja Zapadnog Balkana je IPARD program EU, koji predstavlja finansijsku podršku usklađivanju agrarnih politika sa ZAP EU, a sufinansiraju se i drugi projekti od značaja za održivi ruralni razvoj. Međutim, Severna Makedonija je jedina zemlja Zapadnog Balkana s više iskustva u korišćenju IPARD programa. Iskustvo Severne Makedonije pokazuje da je IPARD program samo delimično uspešan na terenu poljoprivrede i ruralnog razvoja (Bajramović i sar., 2016).

Kao što smo već istakli, Republika Srbija je tek početkom 2018. godine počela da koristi IPARD program, ali se ušlo s dosta skepticizma i malom zainteresovanošću ruralnih subjekata, te se ni ne mogu očekivati značajniji efekti za postojeći programski period (2014-2020). Neefikasnost javne uprave zemalja Zapadnog Balkana bilo je jedno od glavnih ograničenja, koja nisu dopuštala potpuno korišćenje programa u zemljama Zapadnog Balkana. Pre svega, misli se na nedostatak finansijskih sredstava i kadrova u formiranju institucionalnog okvira, odnosno IPARD strukture.

3.7.7. Nužnost reformi ruralnih politika u Zemljama Zapadnog Balkana

Poljoprivreda i ruralna područja zemalja Zapadnog Balkana nalaze se na važnoj prekretnici. S jedne strane, postoje znakovi rasta i napretka u poljoprivredi i ruralnim područjima, dok s druge strane, postoje i naznake trajne stagnacije u nekim ključnim područjima. Potrebna je reforma agrarne i ruralne politike po uzoru na ZAP EU uz prilagođavanja i korišćenje ciljanih instrumenata politike. Uspostavljeni sistem podrške poljoprivredi i ruralnim projektima treba reformisati, povećati izvdajnja u apsolutnom iznosu, uspostaviti saradnju sa istraživačkim institucijama. Pored toga, usmerenje kreatora ruralne politike moralo bi biti i na:

- efikasnost mera i instrumenata agrarne i ruralne politike, te njihovo usklađivanje sa ZAP EU;
- diferencirana podrška (poljo)privrednim subjektima u smislu da se više pažnje obrati na mala gazdinstva i programe;
- poslovnu integraciju svih subjekata u lancu proizvodnje hrane i drugih proizvoda u ruralnim područjima;
- podrška sa makronivoa upravljanju rizicima, transfer znanja i snažnija podrška inovacionim projektima,
- rast produktivnosti i konkurentnosti poljoprivrednih subjekata, ukрупnjavanje poseda, razvoj stočarske proizvodnje i preradnih kapaciteta, organska proizvodnja, podrška mladim i malim poljoprivrednicima.

4. RURALNA PODRUČJA I POLITIKA RURALNOG RAZVOJA REPUBLIKE SRBIJE

4.1. Značaj ruralnih područja Republike Srbije

Ruralna područja su više ili manje bliska prirodi, u njima je interakcija čovekovih aktivnosti i prirode, pa su stoga važna za razumevanje uticaja čoveka na životnu sredinu / prirodu. Ruralna područja imaju svoje specifične ekonomske i društvene strukture u kojima poljoprivreda, šumarstvo, obrti, mala, srednja i velika preduzeća proizvode, trguju i pružaju usluge od lokalnog do međunarodnog nivoa. Oko 85 % teritorije Republike Srbije je ruralno područje, sa oko 55 % stanovništva naseljenog u njima u 1.365.000 domaćinstava. Oko 45 % aktivnog stanovništva u ruralnim područjima bavi se poljoprivredom. Na području Republike Srbije postoji 6.158 naselja, od toga su 193 gradska naselja (3,1 %), a 5.965 su naselja koja se smatraju ruralnim (Gajić i sar., 2017; NPRR 2018-2020). Ruralna naselja ili sela obezbeđuju ekonomsku i socijalnu sigurnost ruralnog stanovništva, time što proizvode hranu i druge poljoprivredne proizvode, čuvaju etnokulturu i životnu sredinu.

Razvoj ruralnih područja za Republiku Srbiju ima poseban značaj zbog relativno brojne ruralne populacije, izraženog dohodovnog dispariteta u odnosu na urbana područja, kao i sve prisutnije pojave ruralnog siromaštva. Zato je revitalizacija ruralnih područja, ekonomsko osnaživanje i rast konkurentnosti ruralnih privrednih subjekata primaran zadatak (Matkovski i Kleut, 2014).

U vezi s ruralnim područjima Republike Srbije osnovni problem je kako osigurati njihovu dugoročnu održivost, pružiti jednake uslove za njihov razvoj i time poboljšati životne uslove i kvalitet života za njihove stanovnike. Da bi se to postiglo neophodno je jasno definisati ciljeve, institucionalnu i finansijsku podršku, kao i opšti pristup ruralnom razvoju. Strategija poljoprivrede i ruralnog razvoja Republike Srbije za period 2014. - 2024. godine je temeljni i dugoročni strateški dokument, koji definiše ciljeve i prioritete održivog ruralnog razvoja, kao i okvir za političke i institucionalne reforme, te modalitete finansiranja (Stojanović i Mirković, 2016).

Nacionalni program ruralnog razvoja (NPRR) za period od 2018. do 2020. godine sadrži srednjoročne pravce razvoja ruralnih područja i mere koje bi trebalo implementirati u svrhu poboljšanja opšteg stanja ruralnih područja.

Opšti indikatori ruralnog razvoja biće upotrebljeni, kako bi se odredio nivo razvoja ruralnih područja Republike Srbije. Izbor reprezentativnih indikatora ruralnog razvoja determinisan je samom politikom ruralnog razvoja.

4.2. Karakteristike ruralnih područja Republike Srbije

Kreiranje i sprovođenje politike ruralnog razvoja sastoji se od četiri logične faze (Bogdanov i Stojanović, 2006):

- Definisane ruralnih područja, tj. definicija ruralnosti,
- Definisane tipova ruralnih područja sa relativno homogenim karakteristikama,
- Stvaranje specifičnih razvojnih politika za svako područje,
- Uspostavljanje indikatora za evaluaciju efekata ruralne politike.

U Republici Srbiji, “**ruralno područje**” je definisano kao oblast ili prostor čija je osnovna fizička i geografska karakteristika dominantno primarna upotreba zemljišta u cilju sticanja prihoda od poljoprivredne i šumarske proizvodnje. Prema ovoj definiciji, oko 70 % površine Republike Srbije se može podvesti pod ruralna područja. U ruralnim oblastima živi oko 43 % od ukupnog broja stanovništva sa trendom smanjenja njegovog učešća u ukupnom stanovništvu (Rural Development Network of Serbia, 2010). Ruralna područja nisu samo “proizvodni centri”, već su to mesta za život, boravak, odmor, rekreaciju (Pejanović i Njegovan, 2009; Mirković, 2010).

Ruralna područja Republike Srbije poseduju značajne razvojne potencijale, zahvaljujući geografskim, klimatskim i prirodnim karakteristikama, koje se za sada nedovoljno koriste. Sadašnje nezavidno stanje u ruralnim područjima je posledica industrijalizacije, urbanizacije i tranzicionog procesa, kroz koji je Republika Srbija prošla, a koji još nije sasvim okončan. Glavne karakteristike ruralnih područja su: depopulacija, starenje ruralnog stanovništva, neujednačen regionalni razvoj i divergencija u dohocima (Antevski i sar., 2012).

Ne postoji zvanična statistička definicija ruralnih regiona, pa se koristi OECD definicija ruralnosti²⁴, koja kaže da su lokalne ruralne oblasti one sa manje od 150 stanovnika po km² (Bogdanov i sar., 2008). Po OECD definiciji ruralna područja pokrivaju 85 % ukupne teritorije Republike Srbije, gde živi više od polovine stanovništva (55 %). Ruralna područja su definisana na nivou opština, tako da je 130 ruralnih od ukupno 165 opština (Mirković, 2010; Rural Development Network of Serbia, 2010). U ruralnim područjima Republike Srbije nastanjeno je u proseku 63 stanovnika/km² (Bogdanov i Vasiljevic, 2011). Pored gustine naseljenosti OECD uzima i drugi kriterijum za diferenciranje ruralnih i urbanih područja, a to je stepen integracije u nacionalnu i globalnu ekonomiju, odnosno udaljenost lokalne ekonomije od glavnog urbanog centra. Udaljenost se ne odnosi samo na fizičku distancu, već i na ograničenja zbog neodgovarajuće transportne i telekomunikacione infrastrukture ili kulturnih barijera, kao što su npr. jezičke. Po ovom kriterijumu se mogu razlikovati tri vrste lokalnih ekonomija (Terluin J. Ida, 2001):

- ✓ udaljene (zabačene) ekonomije smeštene su u retko naseljenim zonama, koje nemaju adekvatan prevoz do glavnih urbanih centara ili on oduzima previše vremena, što ograničava mogućnosti za poslovne aktivnosti. Tradicionalna ili ekstenzivna poljoprivreda je osnovna ekonomska delatnost u ovim područjima.
- ✓ prelazne lokalne ekonomije, koje još uvek prilično zavise od zaposlenosti u poljoprivrednom sektoru, zbog nedovoljne ekonomske diverzifikacije, a transportna i komunalna infrastruktura omogućavaju jednostavan odlazak do gradskih zona;
- ✓ ekonomski integrisane lokalne ekonomije, koje su često locirane na obodima urbanih centara, sa razuđenom ekonomskom strukturom, dobrom infra-strukturom i komunikacijama.

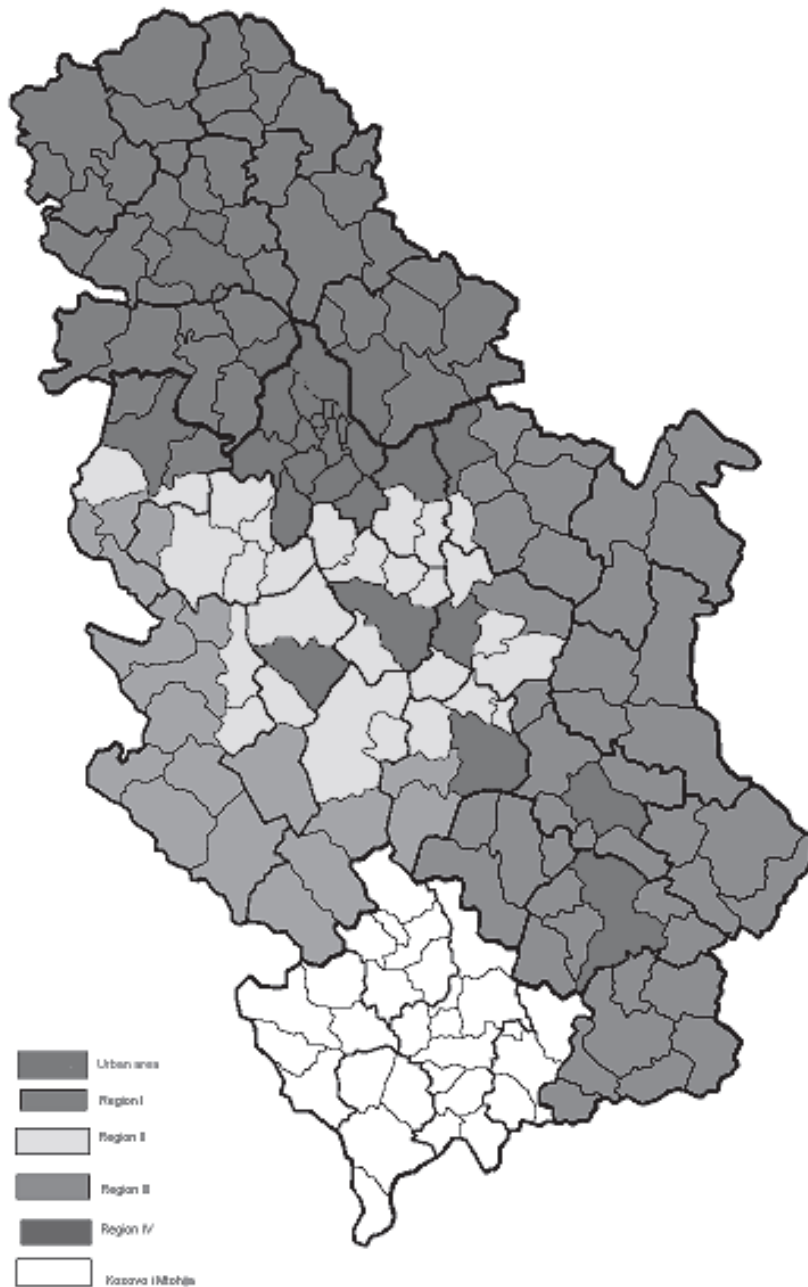
Nadalje, mogu se koristiti i drugi kriterijumi za definisanje ruralnosti, kao što je udeo poljoprivrede u zaposlenosti ili prihodu, ali u svrhu ovog istraživanja ruralna područja definišemo prema kriterijumu gustina stanovništva.

²⁴ Izbor OECD definicije za ruralna područja će Republici Srbiji pružiti dodatne prednosti, jer mogu da se uporede socio-ekonomske strukture ruralnih područja sa onima u Zemalja članicama EU i da se ostvare koristi od najbolje prakse u pogledu strategija, politika i intervencija, koje se sprovode u sličnim oblastima EU (Bogdanov i sar., 2008).

U istraživanju Bogdanov i sar. (2008) identifikovano je četiri tipa ruralnih područja u Republici Srbiji, kao što je prikazano (slika 6):

- ✓ *Visoko produktivna poljoprivreda i integrisana ekonomija* (Region I). Ovaj region sadrži najplodnije zemljište, gde dominira intenzivna, dobro finansirana poljoprivredna proizvodnja. Ovaj region karakterišu povoljni demografski trendovi, rast preduzetništva, raznovrstan industrijski sektor i dobro razvijena fizička i ekonomska infrastruktura.
- ✓ *Male urbane ekonomije sa radno intenzivnom poljoprivredom* (Region II). Ovaj region obuhvata područja oko glavnih urbanih centara i većih gradova i njihove neposredne okoline. U ovom regionu dominira intenzivna poljoprivreda, najniža je stopa nezaposlenosti, a ekonomija, javne usluge i infrastruktura su dobro razvijene.
- ✓ *Ekonomije orijentisane na prirodne resurse* (Region III). Zbog varijacija u geografskim karakteristikama, ovaj region je veoma heterogen. Ekonomija se zasniva na eksploataciji prirodnih resursa, kroz rudarstvo i poljoprivredu. Nepovoljni demografski trendovi su tipični za ovu oblast, sa najvećim stopama ruralnog siromaštva i nezaposlenosti.
- ✓ *Visoki turistički kapaciteti i slabo razvijena poljoprivreda* (Region IV). Ovaj region obuhvata one delove Republike Srbije sa najvećim turističkim potencijalom i najvišom stopom doprinosa tercijarnog sektora ekonomiji. Poljoprivredna proizvodnja u njemu nije razvijena.

Slika 6. Teritorija Republike Srbije prema tipu ruralnih područja



Izvor: Bogdanov i sar. (2008)

Kao što se da zaključiti ruralna područja nisu homogena. Efikasne politike ruralnog razvoja moraju se zasnivati na preciznoj klasifikaciji i karakterizaciji ruralnih područja, kako bi se svakom području moglo pristupiti na određeni način, odnosno identifikovale njihove potrebe i mogućnosti. Distinkcije između ruralnih područja postoje i treba da se uzmu u obzir prilikom kreiranja strategija i politika razvoja, uprotivnom će biti izazov zadržati ljudske reursre u tim područjima.

Znatan deo ruralnih područja Republike Srbije smatra se ugroženo, zbog geografske dislociranosti, socijalne isključenosti, slabe infrastrukture i nedostatka ljudi. Štaviše, politike koje su sprovedene u ruralnim područjima bile su fokusirane na podršku velikim farmerima i poboljšanje poljoprivredne infrastrukture, dok je malim poljoprivrednicima nedostajala tehnička i finansijska podrška (Rodriguez, 2011). Dodatna nepovoljnost, koja je uzela danak, je odliv stanovništava, koji do danas nije zaustavljen. Ipak, ekonomija je u velikoj meri naslonjena na primarni sektor i eksploataciju prirodnih resursa.

Ruralna područja Republike Srbije su veoma heterogena po prirodnim uslovima, proizvodnim kapacitetima, stepenu zaposlenosti, infrastrukturi, nivou dohotka i životnom standardu (Popović i sar., 2011). Ruralna područja Republike Srbije značajno se razlikuju po ekonomskim, socijalnim i demografskim karakteristikama, što je rezultat geomorfologije, kulturnih obrazaca, stanja ekonomije, infrastrukture, uslova životne sredine itd. Raznovrsnost ruralnih područja predstavlja komparativnu prednost za razvoj turizma, ali stvara velike probleme za kreatore i realizatore ruralne politike (Đorđević Milošević i Milovanović, 2012). Iz nabrojanih razloga upravljanje ruralnim razvojem je prilično složeno i zahtevno.

Ruralna područja žive u potpunosti život suprotan socijalnom okruženju. Ova područja su iznimno bogata, a ljudi u njima imaju životni standard na urbanom nivou ili pak viši, do ekstremnog siromaštva, koje nema čak ni osnovnu infrastrukturu, električnu energiju, pristup vodi, pristup prometu, društvenoj i fizičkoj infrastrukturi, itd. (Bogdanov i Vasiljević, 2011). Njihova prirodna bogatstva (poljoprivredno zemljište, šume, vodni resursi, flora i fauna), kulturna i istorijska baština i sl. čine ih važnim elementima područja. Međutim, ruralna područja u Republici Srbiji suočena su s nizom nerešenih problema, koji se stalno gomilaju tokom proteklih decenija (Ristić, 2013).

Selo Srbije i ruralna ekonomija nalaze se pred izazovima, koji su pred njih postavljeni razgradnjom prethodnog socijalističkog modela i okretanjem ka tržišnim modelima privređivanja (Roganović, 2018). Vujičić i sar. (2012) ističu da je broj stanovnika u ruralnim područjima u opadanju, stopa nezaposlenosti visoka (21 %), nerazvijena infrastruktura, veliki broj siromašnih (skoro 1 milion) i niska konkurentnost privrednih subjekata. Gulan (2016) iznosi poražavajuće podatke vezane za srpsko selo. Jedna četvrtina sela (oko 1200) je u fazi nestajanja (svako ovo selo ima manje od 100

stanovnika), čak u 86 % sela se smanjuje broj stanovnika, poštu nema 2.000 sela, oko 500 sela nema asfaltni put i vezu sa svetom, u 2.700 sela nema dečjih vrtića, 230 sela nema osnovnu školu, 173 škole pohađa samo po jedan đak (Škorić i sar., 2019).

Ruralna područja u Republici Srbiji se razlikuju po prirodnim, socio-ekonomskim, demografskim i kulturnim karakteristikama (Pantić i Živanović-Miljković, 2010; Rural Development Network of Serbia, 2010; Bogdanov i Vasiljević, 2011; Ristić, 2013):

- negativni demografski trendovi (odliv stanovništva i starenje). Dodatna nepovoljnost je što odlaze mladi ljudi i ženska populacija;
- relativno visoka zaposlenost u primarnom sektoru (oko 1/3 aktivnog stanovništva);
- ekstenzivna i niskoproduktivna poljoprivreda, kao dominantna delatnost;
- dominira tradicionalna, mono-funkcionalna poljoprivreda;
- mala proizvodnja i netržišno orijentisane farme;
- neadekvatna posedovna i proizvodna struktura u poljoprivredi;
- niska stopa poljoprivredne produktivnosti i mali dohodak po poljoprivrednom gazdinstvu. Poljoprivredna produktivnost (zemljište i rad) su ispod proseka EU, zbog niskog nivoa upotrebe đubriva, pesticida, deklarisanog semena, kao i zbog nedostatka mašina, savremene oprema i infrastrukture. Poljoprivredna GVA/ha²⁵ poljoprivrednog zemljišta iznosi manje od 40 % u poređenju sa EU-25 (Bogdanov i Vasiljević, 2011).
- niska diverzifikacija ruralne ekonomije;
- smanjenje obradivih površina (prenamena, degradacija, erozija i sl.);
- siromaštvo i socijalna isključenost;
- nedostatak mogućnosti za zapošljavanje (visoka stopa nezaposlenosti);
- slaba, nerazvijena infrastruktura (održavanje i poboljšanje ruralne infrastrukture može poboljšati ruralno područje za život i smatra se preduslovom privlačenja i zadržavanja investitora);
- nizak BDP po glavi stanovnika u poređenju sa urbanim područjima;
- nedostatak horizontalne i vertikalne integracije poslovnih subjekata;
- nezagađeno okruženje, koje se suočava sa potencijalnim pretnjama;
- nerazvijeni kapaciteti za preradu poljoprivrednih sirovina (većini preostalih industrijskih kapaciteta potrebna je modernizacija i tehnološka poboljšanja);

²⁵ GVA (Gross value added – ukupna dodatna vrednost).

- neadekvatno upravljanje otpadom;
- mali obim investicija;
- nedovoljni trgovinski kapaciteti.

Privrednu strukturu ruralnih područja u Republici Srbiji karakteriše tradicionalna poljoprivreda, kao dominantna delatnost. Visok udeo poljoprivrede, prehrambene industrije, rudarstva i energetike, kao i mali značaj tercijarnog sektora su osnovne karakteristike privredne strukture ruralnih područja Republike Srbije (MPŠV, 2017).

Pored navedenih karakteristika ruralni razvoj u Republici Srbiji sputavaju sledeći faktori (Đekić i Jovanović, 2009; Ristić, 2013):

- nedostatak znanja,
- slabo funkcionišuće institucije podrške,
- nedostatak finansijske podrške,
- nepovoljni uslovi za investiranje,
- negativan položaj poljoprivrede i ruralnih područja u razvojnim politikama,
- društveno-ekonomska i politička nestabilnost,
- niska akumulativna sposobnost ruralnih domaćinstava,
- ograničeno tržište za raspolaganje robom i uslugama ruralnih područja,
- neadekvatna starosna i obrazovna struktura stanovništva,
- nedostatak kvalifikovanih radnika,
- konkurencija na domaćem i međunarodnom tržištu,
- niska kupovna moć lokalnog stanovništva,
- promene u tražnji i obrascima potrošnje,
- klimatske promene,
- neracionalno korišćenje prirodnih resursa,
- nizak nivo privatnog preduzetništva.

Ograničeni ljudski resursi, nedostatak regulatornog okvira, problem finansiranja i nedovoljna iskustva u formulisanju politike i vođenju velikih projekata su glavne prepreke efikasnije politike ruralnog razvoja (Papić i Bogdanov, 2015).

Navedene karakteristike smanjuju socijalni kapital ruralnih područja, što za krajnji ishod ima smanjenje potencijala ruralnih zajednica da se razvijaju na održiv način (Roganović, 2018). Očigledan je ogroman razvojni jaz između severa i juga države. Generalno, AP Vojvodina i grad Beograd pokazuju napredne pozicije u odnosu na ostatak

zemlje, posebno u odnosu na tradicionalno nedovoljno razvijen jug (Papić i Bogdanov, 2015).

Takođe, ruralna područja Republike Srbije karakterišu i neki pozitivni aspekti (Ristić, 2013):

- Prirodni resursi i netaknuti ruralni pejzaž,
- Visok biodiverzitet,
- Šume, reke, jezera i termalni izvori;
- Kulturno-istorijska baština;
- Tradicija, kuhinja i gostoljubivost lokalnog stanovništva.

Ruralna područja Republike Srbije mogu biti osnov ubrzanog ruralnog i ukupnog razvoja, ako se pažnja usmeri na (Ristić, 2013):

- Održivo i racionalno korišćenje prirodnih resursa,
- Ekonomsku diverzifikaciju,
- Razvoj malih i srednjih preduzeća (MSP) i (agro) preduzetništva,
- Integracije i udruživanje,
- Razvoj ruralnog turizma,
- Proizvodnju i korišćenje obnovljivih izvora energije,
- Organska hrana, tradicionalna hrana i autohtoni prehrambeni proizvodi,
- Izvoz poljoprivredno-prehrambenih proizvoda,
- Prekogranična saradnja i projekti,
- EU fondovi i drugi izvori finansiranja.

Ruralni razvoj uzima u obzir održiv način razvoja, kroz poboljšanje i stvaranje ruralnih inovacija zasnovanih na lokalnim resursima i inicijativama. Ruralne inicijative podrazumevaju aktivnosti na farmama (očuvanje autohtonih vrsta, proizvodnja i prerada biološki vrednijih prehrambenih sirovina) i vanfarmske aktivnosti (obnova sela, renoviranje starog stambenog prostora i ruralni turizam). Uslov za održiv ruralni razvoj je implementacija političkog, ekonomskog i socijalnog projekta, koji vodi ka zajedničkoj viziji i budućnosti ruralnih područja. To podrazumeva stvaranje novih proizvoda i usluga, kao i razvoj novih tržišta. Cilj je da se ruralna područja integrišu u nacionalnu i međunarodnu ekonomiju.

Razvojne mogućnosti ruralnih područja zavise od (Popović i sar., 2011):

- geografskog položaja i blizine (područja bliža urbanim naseljima, važnim saobraćajnicama, prerađivačkim kapacitetima i tržištu imaju prednosti);
- prirodnih uslova i resursa (nadmorska visina, klima, zemljište, šume, biodiverzitet, vode, rude);
- ljudskih i materijalnih resursa (infrastruktura, privredni kapaciteti, radna snaga²⁶, javne službe, veličina i morfologija naselja) i
- socijalnog kapitala i interakcija (kulturne karakteristike, tradicija, modernizacija, horizontalna i vertikalna saradnja i dr.).

4.3. Važniji indikatori ruralnog razvoja Republike Srbije

Tokom poslednje dve decenije percepcija o osnovnim pitanjima ruralne politike u velikoj meri je promenjena. Odgovarajući indikatori, kao podrška ovim promenama, uveliko zaostaju. Ipak, tendencije su jasne. Evropa će i dalje stavljati u prvi plan sjedinjena ekonomska, socijalna i politička pitanja, koja zahtevaju teritorijalan i decentralizovan pristup. Ovo podrazumeva nove podatke i indikatore, koji su uporedivi za sve zemlje članice EU, regione, područja i nove podatke i indikatore, koji su dostupni do najnižeg teritorijalnog nivoa. Ovo se ponekad čini kao nedostižan cilj, ali nemogućnost da se ti ciljevi realizuju ostaje osnovna slabost u definisanju politike EU za ruralna područja (Brayden, 2002).

U ekonomskoj teoriji još uvek nisu egzaktno definisani indikatori, koji bi bili univerzalno prihvaćeni za opis stanja u ruralnim područjima pojedinih zemalja i regija, odnosno korišćeni u cilju donošenja i implementacije mera razvojne ruralne politike. Indikatori (pokazatelji) u principu su sačinjeni od dva ili više statističkih podataka i predstavljaju određeno merilo za pojave, koje se u zvaničnoj statistici ne prate.

EU (EUROSTAST), OECD i druge reprezentativne međunarodne organizacije i institucije bavile su se indikatorima ruralnog razvoja u smislu njihovog konstituisanja do evaluacije, odnosno njihovog analiziranja. Džon Brajden u svom Izveštaju za EU

²⁶ U nekim ruralnim područjima evidentan je veliki deficit radne snage. Deficit radne snage u poljoprivredno najrazvijenijim regionima kompenzovan je proteklih godina izbegličkom populacijom ili radnicima, koji su ostajali bez posla u industriji (Cvijić i sar., 2014). Buduće potrebe za radnom snagom teško se mogu podmiriti, a ni tehničko-tehnološki progres nije uspeo da zameni nedostajuću radnu snagu, jer je bio slab.

preporučuje “teritorijalni pristup” i korišćenje sledećih skupina osnovnih indikatora ruralnog razvoja: (I) društveni položaj i jednakost; (II) ekonomska struktura i učinak; (III) stanovništvo i migracije. Napori zemalja članica EU da se ustanovi i primenjuje jedinstven set indikatora teritorijalnog ruralnog razvoja još nije urodio plodom, ponajpre zbog toga što se politike prevashodno baziraju na sektorskom pristupu. Sektorski pristup se uglavnom primenjuje u zemljama u razvoju, gde se posebno sagledava svaki sektor (poljoprivreda, šumarstvo, ribarstvo, rudarstvo i energetika i sl.). Teritorijalni pristup se primenjuje u razvijenim zemljama, a identifikuje ruralna područja prema prostornim karakteristikama, kao što su udaljenost od tržišta i gustina naseljenosti. Služba za teritorijalni razvoj OECD je 1996. godine predložila 4 glavna razvojna faktora, koja su bitna za ruralna područja, a predstavljaju nadogradnju Brajdenovog modela (tabela 6).

Tabela 6. OECD skupine indikatora ruralnog razvoja

<p>STANOVNIŠTO I MIGRACIJE</p> <ul style="list-style-type: none"> - gustina naseljenosti - kretanja - struktura - domaćinstva - zajednice 	<p>DRUŠTVENI POLOŽAJ I JEDNAKOST</p> <ul style="list-style-type: none"> - dohodak - stambeno pitanje - obrazovanje - zdravstvo - bezbednost
<p>EKONOMSKA STRUKTURA I UČINCI</p> <ul style="list-style-type: none"> - radna snaga - zaposlenost - sektorska podela - produktivnost - investicije 	<p>ŽIVOTNA SREDINA I NJENA ODRŽIVOST</p> <ul style="list-style-type: none"> - topografija i klima - promene pri korišćenju zemljišta - vrste i njihova boravišta - zemljište i voda - kvalitet vazduha

Izvor: Brayden, 2002.

Svetska banka je 1997. godine, u projektu „Ruralni razvoj – od vizije do ostvarenja“ koncipirala međunarodnu strategiju za razvoj ruralne ekonomije i poboljšanje kvaliteta života ljudi u ruralnim područjima. Strategija predviđa smanjenje stope siromaštva, široko rasprostranjeni rast, dovoljnu količinu hrane i održivu politiku zaštite prirodnog bogatstva, kao četiri osnovna cilja, koje zemlje mogu da koriste kao putokaz za merenje svog održivog ruralnog razvoja. U projektu su formulisani indikatori u svrhu praćenja stanja i razvoja ruralnih područja. Napred pobrojani indikatori nisu usvojeni u većini zemalja, pa ni kod nas, ali se očekuje njihovo pridruživanje postojećim statističkim indikatorima. Indikatori koje je dala Svetska banka su (World Bank, 2000):

-
- pristup finansijskom sistemu po ruralnom domaćinstvu (% ruralnog stanovništva, koje aktivno učestvuje u finansijskom sistemu);
 - udeo dodatne vrednosti²⁷ poljoprivrede u izvozu;
 - poljoprivredni BDP (godišnji rast);
 - poljoprivredni BDP po zaposlenom u poljoprivredi (godišnji rast);
 - nepoljoprivredni BDP po nepoljoprivrednom radniku;
 - zarade zaposlenih u poljoprivredi;
 - godišnje krčenje šuma za razne namene (u %);
 - proizvodnja žitarica (kg/ha);
 - žetvene površine / potencijalno obradiva površina;
 - konzervirano zemljište (primenom odgovarajućih tehnologija) (u %);
 - dnevne novine na 1 000 stanovnika;
 - potrošnja električne energije po glavi stanovnika;
 - ruralna radna snaga (% od ukupne radne snage);
 - zaposlenost u ruralnim područjima izvan poljoprivrede (u %);
 - zaposlenost žena u poljoprivredi (% od ukupne radne snage);
 - fiskalna decentralizacija (udeo fiskalnih izvora pod kontrolom lokalnih državnih organa);
 - indeks cena hrane (1995=100);
 - obezbeđenost poljoprivrede svežom vodom / poljoprivredni BDP;
 - stopa pismenosti ženskog stanovništva (iznad 15 godina);
 - stopa obrazovanja mladih (% populacije žena od 15 – 24 godine);
 - navodnjavane površine kao % od žetvenih površina);
 - životni vek ruralnih stanovnika;
 - indeks stočne proizvodnje;
 - trošak lokalne uprave / centralni državni trošak;
 - lokalni prihod / trošak lokalne uprave;
 - stopa neuhranjenosti dece (% dece ispod 5 godina koja po visini i težini zaostaju);
 - stopa smrtnosti dece u prvoj godini (na 1 000 živorođenih);
 - broj farmi / broj lokalnih grupa;

²⁷ Dodatna vrednost su neto gotovi proizvodi jedne delatnosti posle sabiranja svih gotovih proizvoda i oduzimanja svih nedovršenih proizvoda.

-
- broj pošta (filijala) u ruralnim područjima;
 - energetska vrednost hrane po glavi stanovnika (ukupan iznos vrednosti artikala, koji su dostupni ljudskoj potrošnji tokom godine);
 - % poljoprivredne proizvodnje (bez semena i stočne hrane) realizovane u domaćim prodavnicama;
 - ukupan broj stanovnika (u milionima);
 - ruralno stanovništvo (% od ukupnog broja stanovnika);
 - higijenski ispravna voda u ruralnim područjima (% ruralnog stanovništva kome je ona dostupna);
 - sanitetsko zdravstvena zaštita (kanalizacija) (% ruralnog stanovništva kome je ona dostupna);
 - stanovništvo ispod nacionalne linije siromaštva (% ruralnog);
 - potencijalno obradivo zemljište / ruralno stanovništvo;
 - radio uređaji na 1 000 stanovnika;
 - telefonske centrale na 1 000 stanovnika;
 - broj dvotočkaša (mopedi, motocikli, bicikli) na 1 000 stanovnika;
 - pokrivenost putevima u odnosu na normu, asfaltirani putevi (u %);
 - upis u osnovnu školu (odnos između ukupnog broja upisanih i onih koji po starosti odgovaraju tom nivou obrazovanja).

Na današnjem stepenu ruralnog razvoja ističemo neophodnost daljeg usavršavanja navedenih indikatora i uvođenja novih, radi sistematskog i kontinuiranog praćenja razvoja ruralnih područja. Npr. broj internet priključaka na 1 000 stanovnika u ruralnim područjima može dovoljno da govori o razvijenosti lokalne ruralne zajednice, broj registrovanih osobnih automobila i dr.

Nadalje, pobrojani indikatori nisu sasvim reprezentativni za svaku zemlju, pa se neki od njih i ne koriste u analizama i izveštajima rađenim za zemlje poanosa. Za potrebe našeg istraživanja opredelili smo se da prikazemo neke važnije indikatore ruralnog razvoja, kao što su:

- *ruralni BDP,*
- *prosečna veličina poljoprivrednog poseda,*
- *stepen siromaštva,*
- *demografska struktura ruralnog stanovništva,*
- *starosna struktura ruralnog stanovništva i dr.*

- nivo obrazovanja ruralne populacije,
- stanje ruralne infrastrukture,
- ruralna zaposlenost itd.

4.3.1. Ruralni BDP

Visok udeo poljoprivrede, prehrambene industrije, rudarstva i energetike i nizak udeo tercijarnog sektora u ostvarenom BDP, osnovne su karakteristike ekonomske strukture ruralnih područja Republike Srbije. BDP po stanovniku u ruralnim područjima niži je od nacionalnog proseka. Udeo poljoprivrede u BDP ruralnih područja je oko 30 %. Takođe, ističe se da oko 40 % ukupnog BDP dolazi iz ruralnih područja (Stojanović i Mirković, 2016).

Razliku u razvijenosti tj. produktivnosti rada i privrednoj strukturi ruralnih i urbanih područja, najbolje predstavljaju indikatori: značajno niži ostvareni BDP po stanovniku u odnosu na nacionalni prosek i relativno visok udeo (nerazvijene) poljoprivrede u privrednoj strukturi (NPRR 2018-2020).

4.3.2. Prosečna veličina poljoprivrednog poseda

Nedovoljna i neizvesna podrška države ruralnim područjima, kao i niska produktivnost, uz mali prosečan posed (5,4 ha) sa više parcela, osnovne su karakteristike ruralne ekonomije. Posedovna struktura poljoprivrednih gazdinstava, kao jedna od glavnih negativnih karakteristika agrarne strukture u Republici Srbiji može se prikazati na sledeći način (tabela 7).

Tabela 7. Posedovna struktura poljoprivrednih gazdinstava Republike Srbije

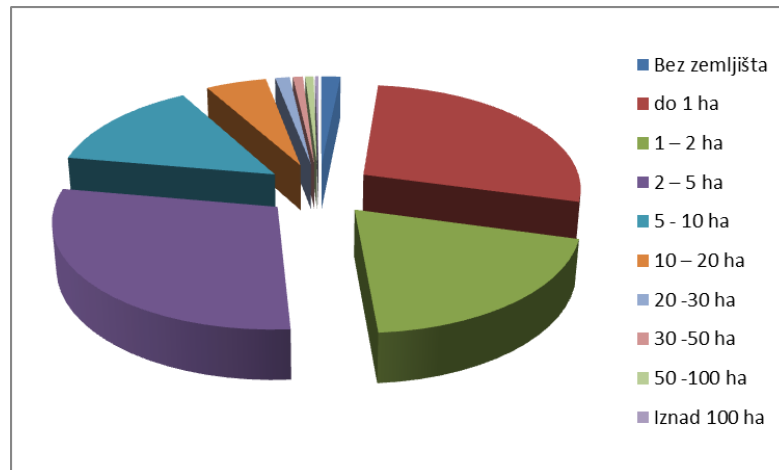
Bez zemljišta	do 1 ha	1 – 2 ha	2 – 5 ha	5 - 10 ha	10 – 20 ha	20 -30 ha	30 -50 ha	50 -100 ha	Iznad 100 ha	Σ
10 107	174 567	123 719	182 489	89 083	32 313	7 677	5 352	4 394	1 851	631 552
-	91 837	181 785	596 052	617 281	435 499	185 846	203 666	314 096	811 362	3 437 423
1,60 %	27,64 %	19,59 %	28,90 %	14,10 %	5,12 %	1,22 %	0,85 %	0,70 %	0,29 %	100,00

Izvor: Popis poljoprivrede u Republici Srbiji (2012)

Najveći broj poljoprivrednih gazdinstava raspolaže s posedom do 5 ha, što je osnovna prepreka za postizanje ekonomije obima i konkurentnosti, pa je zadatak da se vrši

ukrupnjavanje gazdinstava, smanjenje broja parcela i uvođenje najsavremenijih agrotehnologija (precizna poljoprivreda)²⁸. Tasić i Babović (2016) ističu da mala gazdinstva poseduju staračka domaćinstva, te lica koja su nekad bila zaposlena izvan poljoprivredne delatnosti, povratnici iz gradova (penzioneri i mlade porodice) i stanovnici ruralnih područja, kojima je dominantan prihod izvan poljoprivrede.

Grafikon 8. *Grafički prikaz posedovne strukture poljoprivrednih gazdinstava u Republici Srbiji*



Izvor: Popis poljoprivrede u Republici Srbiji (2012), u: Kuzman i sar. (2017)

Grafikon jasno pokazuje da više od 3/4 poljoprivrednih gazdinstava imaju posed ispod 5 ha veličine, dok samo 1 % poljoprivrednih gazdinstava raspolaže s posedom iznad 50 ha. Nepovoljna posedovna struktura determiniše nisku produktivnost i nisku konkurentnost (Kuzman i sar., 2017).

4.3.3. Step en siromaštva ruralnih područja

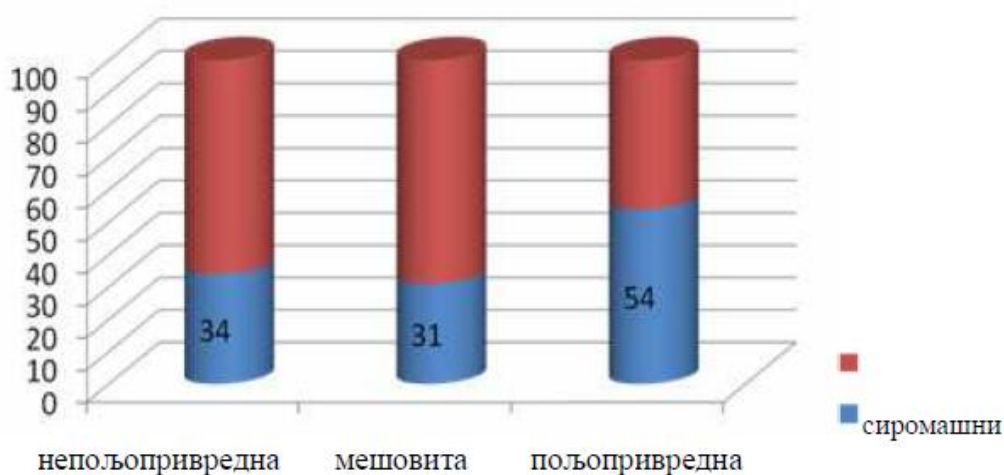
Zapostavljanje ruralnih područja, koje se manifestuje kroz lošu infrastrukturu, ekonomsko i tehnološko zaostajanje, siromaštvo, dovodi do izolovanosti, što za posledicu ima napuštanje i izumiranje pojedinih sela (Mirković, 2010). Siromaštvo i socijalna isključenost je među najvišim u Evropi. 38,7 % stanovnika u 2016. godini bilo je u riziku od siromaštva, što je Republiku Srbiju pozicioniralo na treće mesto u Evropi (iza Bugarske

²⁸ Precizna poljoprivreda se odnosi na korišćenje bespilotnih letelica (dronova) u svrhu daljinske senzorske detekcije određenih parametara u biljnoj proizvodnji (vlažnost zemljišta, obezbeđenost zemljišta hranivima, prisustvo patogena, stanje useva i sl.), radi racionalizacije primene inputa, uštede energije i vremena itd.

i Rumunije). U isto vreme, stopa rizika od siromaštva u ruralnim područjima bila je 46,8 %, a u gradovima 32,7 % (EUROSTAT, 2016).

Siromaštvo ruralnih područja ukazuje na njihov nepovoljan položaj u odnosu na urbana područja (dislociranost, nerazvijena infrastruktura, skromna ponuda poslova). Ruralno siromaštvo se odnosi na stanovnike, koji imaju problema da obezbede osnovnu egzistenciju (Bogdanov i Cvejić, 2011). Oko 20,3 % ruralnog stanovništva je siromašno ili je na samoj granici egzistencije, dok u urbanim područjima ta cifra je oko 6,3 %. U Republici Srbiji u 2013. godini je 12 % ruralnog stanovništva bilo apsolutno siromašno u poređenju sa 6,3 % stanovništva urbanih područja²⁹. Siromaštvo je ruralni fenomen i mnogi istraživači smatraju da je politika ruralnog razvoja svojevrsan odgovor na problem ruralnog siromaštava (Petrović i Milić, 2016).

Grafikon 9. Učešće siromašnih u ukupnim ruralnim domaćinstvima



Izvor: Bogdanov (2010)

4.3.4. Demografska struktura ruralnog stanovništva

Velika većina ruralnih područja Republike Srbije beleži negativne demografske trendove. Migracije, tačnije emigracije, uglavnom su proces u jednom smeru: selo → grad, koje su istovremeno praćene trendom dinamičnih eksternih migracija (odlazak u inostranstvo) (NPRR 2018-2020). Razlozi depopulacije ruralnih područja su mnogobrojni, a najvažniji su mali prihodi, lošiji kvalitet života, socijalna isključenost i dr. (Pantić i Živanović-Miljković, 2010). Napuštanje ruralnih područja je racionalan odgovor na

²⁹ Apsolutno siromaštvo se odnosi na nemogućnost zadovoljavanja osnovnih životnih potreba.

višestrukiu i dugotrajnu marginalizaciju i diskriminaciju građana u tim područjima, odnosno nedostojne uslove života (Petovar, 2017, str. 4).

Tabela 8. *Geografski i demografski pokazatelji ruralnih područja Republike Srbije*

POKAZATELJI	Republika Srbija	Ruralna područja*
Geografski pokazatelji		
Površina (km²)	88.499	69.040
Broj naselja	6.158	5.965
Demografski pokazatelji		
Stanovništvo (Popis 2002)	7.498.001	3.279.522
Stanovništvo (Popis 2011)	7.186.862	2.914.990
Gustina naseljenosti (stanovnika/km²)	93	62
Učešće stanovništva mlađeg od 15 godina (%)	14,3	13,9
Učešće stanovništva starijeg od 65 godina (%)	17,4	20,1
Stopa starenja	1,2	1,4
Prosečna starost	42,2	43,6

Izvor: NPRR 2018-2020

Ukupan broj stanovnika između dva popisa (2002 – 2011) je značajno smanjen (za 4,5 %), a razlozi su negativan prirodni priraštaj i migracije u inostranstvo. Ruralno stanovništvo beleži smanjenje za 311 139 (10,9 %), a smanjen je i njegov udeo u ukupnom stanovništvu, gde predstavlja svega 40,6 % ukupnog stanovništva (Bogdanov i Babović, 2014). Nepovoljna demografska kretanja u ruralnim područjima najbolje ilustruje podatak da je u preko 1 000 ruralnih naselja broj stanovnika ispod 100, a svako peto ruralno naselje je pred gašenjem (Tasić i Babović, 2016).

Tabela 9. Broj sela prema broju stanovnika u Republici Srbiji (bez KiM)

Broj stanovnika	Broj sela	Udeo (%)
0-49	535	11.80%
50-99	460	10.10%
100-199	692	15.20%
200-399	922	20.30%
400-599	583	12.85%
600-799	342	7.55%
800-999	253	5.60%
1000-1999	475	10.50%
2000-3999	201	4.40%
4000-5999	42	0.90%
6000-7999	23	0.50%
8000 i više	13	0.30%
Ukupno	4,541	100.00%

Izvor: Stefanović (2012); Tasić i Babović (2016)

Poimanje sela i seljaštva kao nečeg nazadnog, zaostalog i nasuprot stvaranje mita o gradu u kome su bolji uslovi za život i rad, dovelo je do snažne depopulacije ruralnih područja. Dugogodišnja marginalizacija ruralnih područja uz izostanak adekvatne ruralne politike proizvelo je situaciju da je danas veliki broj sela u kojima je praktično zamrla svaka ozbiljna ekonomska aktivnost, jer nema ko da privređuje. Pesimisti bi svakako rekli da je u pitanju opstanak, ne samo ruralnih područja, nego i države.

Tabela 10. Broj ruralnih stanovnika po regionima

Period	Područje	Srbija	Beograd	Vojvodina	Šumadija i ZS	Južna i IS
2002	Ukupno	7 408	1 576	2 032	2. 136	1 753
	Urbana	4 226	1 282	1 152	959	832
	Ruralna	3 272	294	880	1 177	920
2011	Ukupno	7 187	1 659	1 931	2 032	1 564
	Urbana	4 272	1 345	1 147	963	817
	Ruralna	2 915	314	785	1 068	747
Index 2011/2002	Ukupno	95,9	105,3	95,1	95,1	89,2
	Urbano	101,1	104,9	99,5	100,4	98,1
	Ruralno	89,1	106,9	89,2	90,7	81,2
Ruralno %	2002	43,6	18,7	43,3	55,1	52,6
	2011	40,4	19,0	40,5	52,6	47,8

Izvor: Republički zavod za statistiku, u: Tasić i Babović (2016)

Trend drastičnog smanjivanja ruralnog stanovništva (tabela 10) je uzrokovan decenijskim zanemarivanjem ruralnih područja, izostankom strategija njihovog razvoja, nebrige državne strukture i favorizovanjem urbanih područja u svakom smislu. Posebno je

poražavajuća činjenica da mladi masovno napuštaju selo i odlaze u grad i inostranstvo, ne bi li sebi priuštiti bolje uslove za život. Poljoprivredno zaposlenje nije dovoljno atraktivno za mlade ljude, posebno žene, a drugih izvora prihoda u ruralnim područjima je relativno malo. Nema uslova niti infrastrukturnih sadržaja u ruralnim područjima da bi se ljudi zadržali u njima. Ovo je ozbiljan problem za Republiku Srbiju.

Mladi ljudi napuštaju ruralna područja, čime se konstantno ugrožava baza za revitalizaciju i dalji razvoj tih područja. Uglavnom populacija između 15 i 34 godine odlaze, kako bi stekli obrazovanje, izgradili karijeru i obezbedili sebi finansijsku sigurnost (Josipović i Molnar, 2018). U 86 % srpskih sela opada broj stanovnika, a samo u 12 % beleži se rast stanovnika (Mirković, 2010). Odliv ruralnog stanovništva nije karakterističan samo za ruralna područja Republike Srbije, već su i planinska područja u Evropi ugrožena.

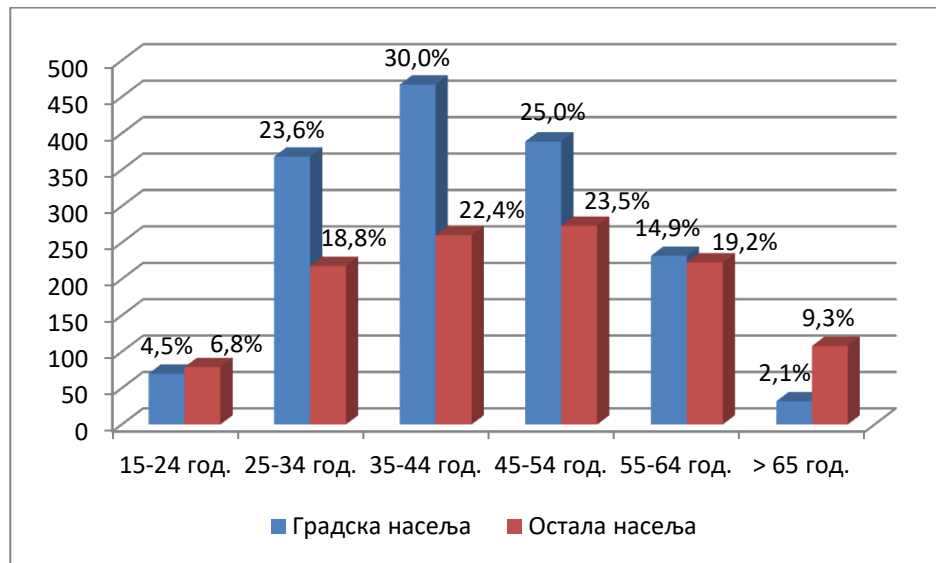
Prioritetni zadaci za nosioce ruralne politike u Republici Srbiji morali bi biti zaustavljanje depopulacije prvenstveno ekonomskim merama, kao i odvajanje značajnih sredstava za investicije u ruralnu infrastrukturu, posebno u pokretanje malog i srednjeg biznisa u oblasti poljoprivrede, prehrambene industrije i pratećih delatnosti. Ruralni razvoj, razume se, ne može biti isključivo na uštrb ekoloških resursa i zanemarivanja životne sredine.

4.3.5. Starosna struktura ruralnog stanovništva

Depopulacija ruralnih područja direktno utiče na starenje ruralnog stanovništva. U ruralnim područjima starosna struktura stanovništva je značajno nepovoljnija u odnosu na urbana područja.

Ruralna područja nastanjuje uglavnom starija populacija. Vujičić (2008) iznosi podatak da je 58 % ruralne populacije u Republici Srbiji starije od 50 godina, a čak 22,4 % starije od 65 godina, na osnovu čega se naša zemlja svrstava u deset zemalja s najstarijim stanovništvom (Mirković, 2010). Opšta je ocena da je ruralno stanovništvo starije životne dobi prepreka inovacijama, promenama, odnosno razvoju ruralnih područja.

Grafikon 10. Starosna struktura stanovništva Republike Srbije (u 000)



Izvor: RZS, u: NPRR 2018-2020

Koeficijent starosne zavisnosti značajno je veći u Južnoj i Istočnoj Srbiji (38,3), što je značajno više od proseka (za visokih 7,9 %). Takođe, za pomenuti region odnos mladog i starog stanovništva je 52,9 i veoma nepovoljan. Ovo govori o starosti ruralnog stanovništva i indirektno o problemu ruralnog razvoja. Ruralni razvoj ne može da se bazira na starijem ruralnom stanovništvu.

Tabela 11. Starosna struktura ruralnog stanovništva Republike Srbije po regionima

	Структура становништва по старосним групама (%)			Коефицијент старосне зависности	Однос младог и старог становништва
	0-14	14-64	65+		
Србија	13,9	66,0	20,1	30,4	69,3
Београдски регион	15,0	69,1	15,8	22,9	95,2
Војводина	14,3	68,5	17,3	25,2	82,7
Регион Шумадије и Западне Србије	14,1	65,3	20,6	31,5	68,7
Регион Јужне и Источне Србије	12,8	63,1	24,1	38,3	52,9

Izvor: Popis stanovništva 2011; Strategija poljoprivrede i ruralnog razvoja (2014-2024)

Starosna struktura ruralnih područja Republike Srbije je značajno nepovoljnija u odnosu na urbana područja, te s pravom ističemo da će ruralni razvoj biti ugrožen zbog nedostaka kvalifikovane mlade radne snage.

4.3.6. Obrazovne karakteristike ruralnog stanovništva

Obrazovne karakteristike ruralnog stanovništva značajno su nepovoljnije u odnosu na urbano stanovništvo, npr. značajno je niži udeo visokoobrazovanog stanovništva, što nije ohrabrujuće za ruralni razvoj (NPRR 2018-2020).

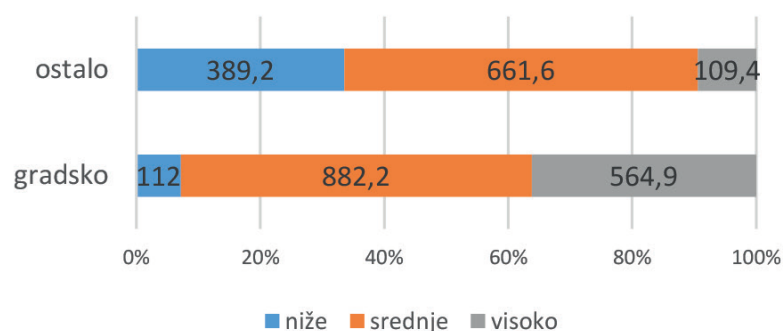
Tabela 12. Obrazovna struktura stanovništva starijeg od 15 godina

Nivo obrazovanja	%	
bez formalnog obrazovanja	13,7	23,4
sa osnovnom školom	20,8	27,7
sa srednjom školom	48,9	42,4
visoko i više obrazovanje	16,2	6,1
nepoznato	0,4	0,4

Izvor: NPRR 2018-2020

Značajno veći udeo lica bez obrazovanja je u ruralnim područjima (23,4 %) u odnosu na prosek Republike Srbije (13,7 %) (Tabela 12). Geografski i demografski pokazatelji ruralnih područja Republike Srbije. U ruralnim područjima je relativno više lica sa osnovnim i srednjim obrazovanjem, a značajno manje onih sa visokim i višim obrazovanjem (NPRR 2018-2020). Dodatna nepovoljnost je što su žene u većoj meri bez obrazovanja ili stručnih kvalifikacija (Bogdanov i Babović, 2014).

Slika 7. Obrazovna struktura zaposlenih (urbana - ruralna područja)



Izvor: Bradaš (2017, str. 19)

Što se tiče informatičkog obrazovanja ruralnog stanovništva, njih oko 2/3 ne ume da koristi računar. Obrazovni sistem treba unaprediti kroz sistem formalnog, neformalnog i informalnog načina podizanja obrazovne strukture uz naglasak na obavezu dodatnog

školovanja vlasnika ili menadžera poljoprivrednih gazdinstava (Kulenović i Ivanković, 2016).

Ovakva obrazovna struktura nije dobar pokazatelj ruralnog razvoja, a što je još gore prisutan je trend smanjenja učešća visokoobrazovnog stanovništva u ruralnoj populaciji, kako Tasić i Babović (2016) ističu. Nepovoljna obrazovna struktura ruralnog stanovništva utiče na spor razvoj (agro)preduzetništva, manji obim investicija i ukupan ruralni razvoj. Stanovništvo ruralnih područja u manjoj meri se doedukuje (neformalni oblici obrazovanja), u poređenju s urbanim stanovništvom.

4.3.7. Stanje ruralne infrastrukture

Infrastruktura naših sela je uglavnom nerazvijena. Ruralna područja Republike Srbije karakterišu slabe saobraćajnice, nedostatak komunalne infrastrukture i drugih važnih elemenata životnog standarda (NPRR 2018-2020). Saobraćajna struktura je neravnomerno raspoređena, a mnoga sela su dislocirana od važnijih saobraćajnica (autoputeva). Infrastruktura po pitanju objekata, kulturnih sadržaja i osnovnih uslova za život i rad je na dosta niskom nivou. Vodosnabdevanje sela nije na zavidnom nivou, bilo da je u pitanju mogućnost navodnjavanja u poljoprivrednoj proizvodnji ili pak snabdevanje pitkom vodom ruralnog stanovništva. Oko 40 % ruralnog stanovništva nema pristup javnoj vodovodnoj mreži, već se njihove potrebe za vodom podmiruju iz vlastitih bunara, čiji kvalitet vode je često upitan³⁰. Problem je i nerešeno pitanje odvođenja otpadnih voda za polovinu ruralnih naselja, što podstiče i ekološke probleme. Stanje objekata javnih službi nije zadovoljavajuće u ruralnim područjima, a nedostaje poštanskih i bankarskih filijala, sportskih i kulturnih sadržaja, domova za brigu o starijim licima, veterinarskih ambulanti i dr. (Tasić i Babović, 2016).

Razvijena infrastruktura jedan je od najvažnijih preduslova održivog integralnog ruralnog razvoja. Savremeno selo, treba da ima dobru putnu mrežu, vodovod, električno osvetljenje, školu, kulturne i zdravstvene sadržaje (dom kulture, dom zdravlja, etnografska kuća), telefon, internet, sportske sadržaje, prodavnice, kafanu, crkvu i groblje, što nažalost nije slučaj u velikom broju naših sela.

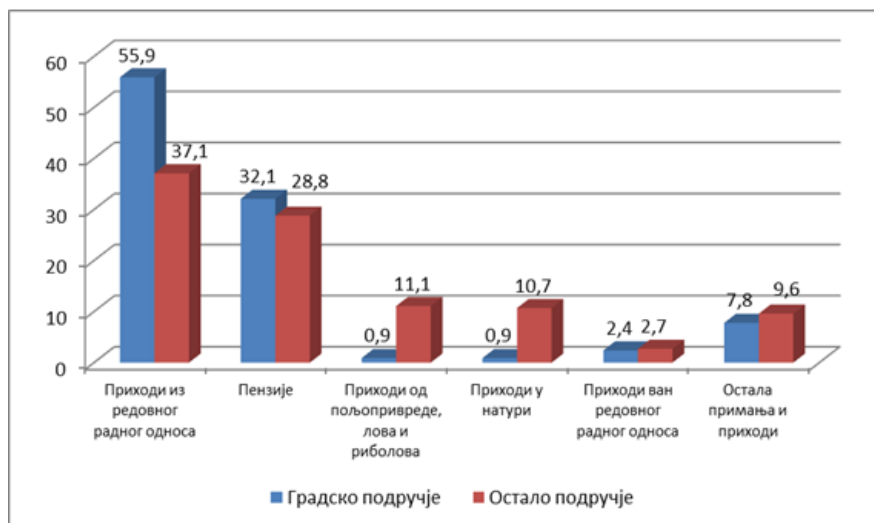
³⁰ Spomenimo samo primer opštine Zrenjanin, koja ni u 2020. godini nema ispravnu vodu za piće.

Da bi se mladi ljudi opredelili za život i rad na selu potrebna je odgovarajuća infrastruktura, koja omogućava kvalitetan život. Pomoć države (subvencije), fondovi, predpristupna pomoć IPARD su od izuzetnog značaja, za poboljšanje infrastrukture i kvaliteta života na selu.

4.3.8. Nezaposlenost i prihodi ruralnog stanovništva

Istraživanja ukazuju na visok nivo nezaposlenosti, što je usko povezano s pretežnim oslanjanjem ruralnih područja na poljoprivredu, kao osnovnu delatnost. Ovaj trend nepovoljno utiče na razvoj ruralnih područja, stoga je potrebno razviti programe, projekte i pravce održivog razvoja ruralnih područja, u skladu s njihovim specifičnim karakteristikama, ekonomskim i neekonomskim funkcijama i zahtevima domaćeg i međunarodnog okruženja (Ristić, 2013). Smanjenje siromaštva, povećanje i pravednija raspodela prihoda važni su aspekti održivog razvoja ruralnih područja u Republici Srbiji (Petrović i Milić, 2016).

Grafikon 11. *Struktura prihoda u ruralnim područjima Republike Srbije*



Izvor: RZS, u: NPRR 2018-2020

Struktura prihoda u ruralnim područjima pokazuje visok udeo prihoda od poljoprivrede - 11,1 % u 2016. godini (NPRR 2018-2020).

Smer i intenzitet demografskih kretanja u ruralnim područjima uveliko determinišu raspoloživi fond radne snage na poljoprivrednim gazdinstvima, tipove radnog angažovanja, kao i niz drugih aspekata ruralnog tržišta radne snage (Bogdanov i Babović, 2014).

Ruralna područja i poslovi, koji se nude na selu pružaju veću mogućnost zapošljavanja manje obrazovane radne snage, pa je to verovatno ključni razlog nešto niže stope nezaposlenosti u ruralnim područjima (Tasić i Babović, 2016).

Dakle, stopa nezaposlenosti nešto je povoljnija u ruralnim u odnosu na urbana područja, sa trendom daljeg smanjenja nezaposlenosti. Krajem 2019. godine ekonomski stručnjaci ispred Vlade Republike Srbije iznose podatke da je ukupna stopa nezaposlenosti nešto ispod 10 %, što menja svakako sliku i u ruralnim područjima. Osnovna nepovoljnost je što su mladi ljudi u većem broju u kategoriji nezaposlenih, a to je onda i razlog njihovog odlaska sa sela.

Čini se da je nedovoljna zaposlenost još jedan ozbiljan strukturni problem srpske poljoprivrede i ruralne ekonomije u celini (Bogdanov i Vasiljević, 2011). Dodatna nepovoljnost je to što je većina zaposlenih u ruralnim područjima u nekom obliku prekarne, nesigurne zaposlenosti i u stalnom ekonomskom riziku. U ruralnim područjima više od polovine zaposlenih (52 %) starije je od 45 godina, dok je u gradovima 42 % onih preko 45 godina (Bradaš, 2017).

Tabela 13. Stopa nezaposlenosti stanovništva gradskih i ostalih područja (2006 - 2016)

Tip naselja	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015 ³¹	2016
	(%)										
R. Srbija	20,9	18,1	13,6	16,1	19,2	23,0	23,9	23,0	20,1	18,2	15,9
Gradska naselja	22,0	18,6	15,9	18,4	21,4	24,8	26,9	25,0	21,6	17,9	17,9
Ostala naselja	19,4	17,3	10,8	13,3	16,4	20,6	20,1	19,9	17,9	12,9	12,9

Izvor: RZS, u: NPRR 2018-2020

Ruralna radna snaga zaposlena je u najvećoj meri u poljoprivrednim organizacijama, jer su sekundarni i tercijarni sektori slabo razvijeni. Mada je u novije vreme trend smanjivanja zaposlenosti u poljoprivredi i blagog povećanja u tercijarnom i javnom sektoru (Tasić i Babović, 2016).

³¹ Revidirani podaci RZS po osnovu primene nove metodologije od 2015. godine, koja je usklađena sa međunarodnim standardima. Iz navedenog razloga podaci navedeni u tabeli, koji se odnose na 2015. i 2016. godinu nisu uporedivi sa podacima za prethodne godine prikazanim u tabeli.

4.4. Politika ruralnog razvoja Republike Srbije

Nakon definisanja ruralnih područja, smisleno je opredeliti mere i instrumente, koji će biti u funkciji razvoja ruralnih područja, odnosno revitalizacije područja, koja su zbog neadekvatnih politika marginalizovana.

Glavni problemi u oblikovanju ruralne politike uglavnom se odnose na nedostatak temeljne analize situacije u ruralnim područjima, kao i nedostatak jasnih ciljeva i prioriteta ruralnog razvoja, nedostatak finansija, komplikovane procedure prijave projekata, nedostatak saradnje zainteresovanih strana, kapaciteti lokalnih institucija (Berjan i sar., 2014). Prioriteti i mehanizmi agrarne politike su odabrani pretežno na pragmatičan način (prema produktivnosti), umesto da se fokus stavi na potrebe ruralnog stanovništva i uklanjanja nejednakosti među ruralnim područjima (Bogdanov, 2014). Mere ruralne politike treba da omoguće da se sredstva namenjena podršci ruralnom razvoju usmere u perspektivne ekonomske aktivnosti i to uz podršku lokalnoj inicijativi i projektima, koje će tržište valorizovati (Đorđević Milošević i Milovanović, 2012).

Razumevanje ključnih karakteristika ruralnih područja utiče na koncipiranje efikasnije ruralne strategije i politike, usmeravanje ruralnog razvoja, vodeći računa o specifičnim potrebama i interesima ruralne zajednice, pri čemu posebno onima, koji se odnose na vrednosti i kvalitet života (Ristić i Vujičić, 2011).

Ruralna politika Republike Srbije uglavnom se naslanja na model ruralne politike EU i uključuje demografiju, ekonomske strukture, zapošljavanje, poljoprivredu i različite oblike turizma, ljudski kapital, infrastrukturu i ekološke karakteristike. Politika ruralnog razvoja u Republici Srbiji afirmiše se tek posle 2004. godine, kada reformisana agrarna politika potencira potrebu rasta konkurentnosti registrovanih poljoprivrednih gazdinstava, kad dolazi do preusmeravanja sa politike podrške proizvodnji i dohotku na podsticanje investicija (NPRR 2018-2020).

Uloga ruralne politike je da pomogne regionima da stvore preduzetnički ekosistem s četiri ključna elementa (Rikalović i Molnar, 2014, str. 46-47):

- politika i program razvoja treba da generišu preduzetničku kulturu,
- obrazovanje i obuka za preduzetništvo,
- biznis mreže, koje povezuju preduzetnike sa dobavljačima i izvorima kapitala,

- obezbeđivanje pristupa kapitalu, infrastrukturi i podrška institucijama.

Politika ruralnog razvoja mora se temeljiti na prikladnoj ekonomskoj, agrarnoj, regionalnoj razvojnoj i kulturnoj politici, koja se drastično razlikuje od trenutne politike, koja ne razmatra adekvatno deagrarizaciju i depopulaciju sela u Republici Srbiji. Budući izazov upravljanja ruralnim područjima uključuje implementaciju integralnog ruralnog razvoja, odnosno mera koje bi trebale omogućiti (Mihajlović i sar., 2016):

- poboljšanje izrazito nepovoljnog stanja poljoprivrede;
- veći stepen decentralizacije, koji bi privukao investicije u ruralna područja i nerazvijene opštine;
- poboljšanje infrastrukture u ruralnim područjima, posebno poboljšanje komunikacije i povezanosti između sela i gradova putem javnog prevoza;
- obrazovanje poljoprivrednika i subvencije za ulaganje u tehnologiju - modernizaciju i specijalizaciju poljoprivredne proizvodnje.

Dugoročni ciljevi razvoja ruralnih područja su:

- stvaranje društveno-ekonomskih i tržišnih uslova za brži ekonomski i socijalni razvoj sela,
- zaustavljanje depopulacije i pogoršanja demografske i socijalne strukture sela,
- poboljšanje komunalnog i socijalnog standarda i kvaliteta života na selu,
- aktiviranje lokalnih potencijala i motivisanje seoskog stanovništva da razvija i uređuje seosko područje za kvalitetan život i privređivanje,
- obezbeđenje ekonomske i socijalne sigurnosti seoskih domaćinstava i
- očuvanje i unapređenje ekoloških, kulturoloških i drugih vrednosti u selima.

Krajnji cilj ruralne politike je izjednačavanje uslova života i rada, odnosno nivoa razvoja i blagostanja ruralnih i urbanih područja (Topić i Spasojević, 2016).

Ruralna politika Republike Srbije uglavnom je rezultat adaptacije mera i mehanizama, koji se uveliko primenju na nivou EU kroz ZAP. Drugim rečima, politika ruralnog razvoja Republike Srbije u dobroj meri sledi ruralnu politiku EU i usmerena je na rast konkurentnosti ruralne ekonomije, unapređenje kvaliteta života ruralne populacije i zaštitu agrookruženja. Ovakva ruralna politika je u skladu sa nastojanjem Republike Srbije za punopravno članstvo u EU (Matkovski i Kleut, 2014).

Politika ruralnog razvoja treba da se usredsredi na teritorije i pokrene investicije, iz najmanje tri razloga (Đorđević Milošević i Milovanović, 2012):

- ruralna područja se suočavaju s velikim izazovima i problemima, koji prete da naruše ionako kakvu takvu koheziju urbano – ruralno;
- ruralna područja često predstavljaju ekonomski potencijal, koji je nedovoljno iskorišćen, a može se staviti u funkciju ruralnog i ukupnog privrednog razvoja;
- nijedna sektorska politika, niti tržišni zakoni nisu u stanju da postojeće probleme i izazove ruralnih područja efikasno rešavaju.

Ruralna politika obuhvata modernizaciju poljoprivrede; razvoj ruralne infrastrukture; demografsku politiku; zaštitu ekosistema i očuvanje prirodnih resursa; diverzifikaciju ruralne ekonomije i ublažavanje izolacije ruralnih područja (Ristić i Vujičić, 2011). Revitalizacija ruralnih područja moguća je uz zajedničko preduzimanje mera u zaustavljanju negativnih demografskih trendova, ukрупnjavanje poseda uz primenu inovacija (Kulenović i Ivanković, 2016).

Krajem 2007. godine Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede Republike Srbije pokrenulo je projekat „Mreža za podršku ruralnom razvoju”, koji je imao za cilj: prikupljanje i prosleđivanje relevantnih informacija specifičnim ciljnim grupama (dvosmerni prenos informacija od Ministarstva do registrovanih poljoprivrednih gazdinstava), saradnju na osnovu zajedničkih interesa, mapiranje resursa, povezivanje znanja i veština, obrazovanje na osnovu specifičnih identifikovanih potreba, povećanje nivoa aktivnosti u zajednici sa posebnim naglaskom na mlade, širenje pozitivnog iskustva unutar mreže, identifikacija optimalnog načina komunikacije sa ruralnim stanovništvom, kako bi se odredile stvarne potrebe, pružila podrška povezivanju na lokalnom nivou koristeći međusektorski pristup i proširio uticaj Mreže na lokalne vlasti. Mreža za podršku ruralnom razvoju, između ostalog, zadužena je da putem regionalnih i područnih centara, formira osnovu za uspostavljanje i efikasno funkcionisanje lokalnih akcionih grupa (LAG), koje će se starati o utvrđivanju i implementaciji lokalnih razvojnih strategija (Popović i sar., 2011). Projekat je 2009. godine iznedrio “Mrežu za ruralni razvoj Srbije”. Akcioni plan Mreže za ruralni razvoj Republike Srbije za period 2011 – 2015. godine je da poboljša situaciju u oblasti ruralnog razvoja. Vizija Mreže je ravnomerno razvijena Srbija u kojoj su ruralna područja poželjno mesto za život, gde ljudi svojim radom i aktivnostima doprinose očuvanju, razvoju i poboljšanju svih potencijala, vrednosti i prednosti, koje imaju ruralne zajednice (Rural Development Network of Serbia, 2010).

U 2014. godini iznos od 8,2 miliona evra izdvojen je za ruralni razvoj, koji podržava investicije u poljoprivredna gazdinstva (6,7 miliona evra), investicije u preradu i marketing poljoprivrednih proizvoda (0,7 miliona evra), održivi ruralni razvoj (1,07 miliona evra), poboljšanje ruralnog gazdinstva (282,073 evra) i lokalne strategije ruralnog razvoja (129.590 evra). Podrška ruralnom razvoju dolazi i od AP Vojvodine, ali i sa opštinskih nivoa.

Agrarna i ruralna politika u Republici Srbiji za period od 2010. do 2015. godine temeljila se na dva glavna zakonodavna akta:

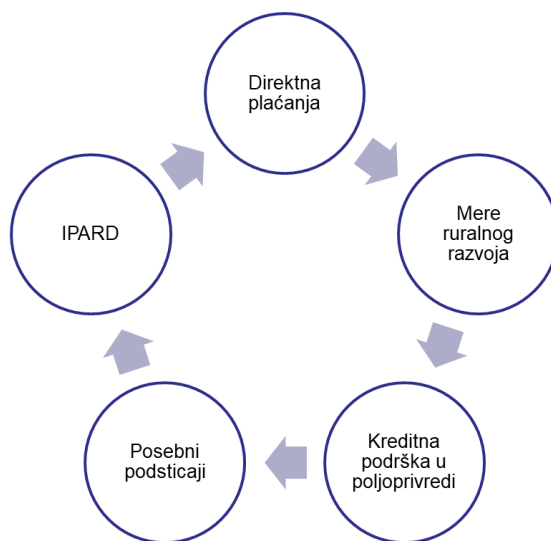
- Zakon o poljoprivredi i ruralnom razvoju (usvojen 2009. godine), koji je definisao mehanizme za izradu i implementaciju agrarne politike i ključnih dokumenata u srednjoročnoj i dugoročnoj perspektivi;
- Zakon o podsticajima u poljoprivredi i ruralnom razvoju (usvojen 2014. godine), koji je zamenio Zakon o poljoprivredi i ruralnom razvoju i regulisao vrste podrške, finansiranje i način implementacije, ali se ne bavi pitanjima, koja se tiču stvaranja i usvajanje okvira politike.

Zakon o poljoprivredi i ruralnom razvoju iz 2009. godine postavlja ciljeve agrarne i okvir ruralne politike. Nakon usvajanja Zakona o poljoprivredi i ruralnom razvoju, lokalne samouprave su počele s osnivanjem lokalnih fondova za razvoj (Berjan i sar., 2014).

Podsticaji za ruralni razvoj, u skladu sa Zakonom o podsticajima u poljoprivredi i ruralnom razvoju („Službeni glasnik RS”, br. 101/2016), u najvećoj meri odnose se na mere za unapređenje konkurentnosti (58,7 % bespovratnih finansijskih sredstava u 2016. godini). Osim podrške rastu konkurentnosti, značajna sredstva izdvajaju se za upravljanje životnom sredinom³² i prirodnim resursima, diverzifikaciju dohotka i rast standarda ruralnog stanovništva, kreiranje i implementaciju lokalnih strategija ruralnog razvoja, kao i podsticaji za sistem prenosa znanja i informacija (NPRR 2018-2020). Pored navedenog u funkciji rasta konkurentnosti, određena sredstva se izdvajaju za investicije, koje sufinansira IPARD program EU.

³² Dobro upravljanje životnom sredinom obuhvata praćenje i realizaciju bilo koje aktivnosti u njoj. Ono što je realizovano analizira se u odnosu na postavljene ciljeve i relevantne indikatore, koji su vezani za prostorni i vremenski okvir (Jovanović, 2015).

Slika 8. Struktura agrarnog budžeta Republike Srbije



Agrarni budžet Republike Srbije, kao jednu od 5 stavki, uključuje mere za podršku programima ruralnog razvoja. Na osnovu Uredbe Vlade Republike Srbije poznato je na početku svake kalendarske godine, koliki obim finansijskih sredstava je predviđen za ruralni razvoj, te na koje mere se planiraju utrošiti sredstva.

Tabela 14. *Mere ruralnog razvoja*

MERE RURALNOG RAZVOJA
<p>1. Rast konkurentnosti:</p> <ul style="list-style-type: none"> - investicije u fizičku imovinu (objekti, mašine, oprema, osnovno stado i višegodišnji zasadi); - investicije u preradu i marketing polj. proizvoda; - upravljanje rizicima (regres za premiju osiguranja)
<p>2. Upravljanje životnom sredinom i prirodnim resursima:</p> <ul style="list-style-type: none"> - organska proizvodnja; - očuvanje genetičkih resursa; - agroekološke mere, dobra poljoprivredna praksa i dr.
<p>3. Diverzifikacija dohotka i rast standarda ruralnog stanovništva:</p> <ul style="list-style-type: none"> - unapređenje ekonomskih (nepoljoprivrednih) aktivnosti; - podrška mladima (do 40 godina); - podizanje konkurentnosti kroz preradu, sertifikaciju, sistem bezbednosti i kvaliteta;
<p>4. Lokalne strategije ruralnog razvoja:</p> <ul style="list-style-type: none"> - kreiranje strategija; - implementacija strategija;
<p>5. Sistem prenosa znanja i informacija:</p> <ul style="list-style-type: none"> - razvoj tehničko-tehnoloških, primenjenih, razvojnih i inovativnih projekata; - savetodavstvo, udruženja, zadruge i dr.

Izvor: Uredba o raspodeli podsticaja u poljoprivredi i ruralnom razvoju u 2018. godini

(„Službeni glasnik RS”, br.18/2018, 66/2018, 86/2018 i 93/2018)

Tabela 15. *Raspodela sredstava za mere ruralnog razvoja (2018. godina)*

NAZIV MERE	PODMERE	VRSTE PODRŠKE	IZNOS
1. Mere za unapređenje konkurentnosti u sektoru poljoprivredne proizvodnje i prerade poljoprivrednih proizvoda	Sprovođenje investicija u fizičku imovinu polj. gazdinstava	Investicije u fizičku imovinu polj. gazdinstva (nabavka novih mašina i opreme za unapređenje biljne proizvodnje)	350.000.000,00 din.
		Investicije u fizičku imovinu polj. gazdinstva (nabavka novih mašina, opreme i kvalitetnih priplodnih grla za unapređenje stočarske proizvodnje)	350.000.000,00 din.
		Investicije u fizičku imovinu polj. gazdinstva (izgradnja i opremanje objekata za unapređenje primarne polj. proizvodnje)	100.000.000,00 din.
		Programi za unapređenje konkurentnosti kroz podršku podizanja višegodišnjih zasada voćaka, vinove loze i hmelja	200.000.000,00 din.
	Investicije u preradu i marketing polj. proizvoda	Investicije u preradu i marketing polj. i prehrambenih proizvoda (nabavka opreme u sektoru mleka, mesa, vina, jakih alkoholnih pića i piva)	149.500.000,00 din.
		Kontrolne markice za poljop.-prehrambene proizvode i vino	320.891,15 din.
	Upravljanje rizicima u poljoprivrednoj proizvodnji	Podsticaji za premiju osiguranja useva, plodova, višegodišnjih zasada, rasadnika i životinja	300.000.000,00 din.
2. Mere za očuvanje i unapređenje životne sredine i prirodnih resursa	Mere podrške za očuvanje biljnih genetičkih resursa	/	2.000.000,00 din.
	Mere podrške za očuvanje životinjskih genetičkih resursa	/	62.000.000,00 din.
	Mere podrške za organsku polj. proizvodnju ³³	za organsku biljnu proizvodnju	40.000.000,00 din.
		za organsku stočarsku proizvodnju	60.000.000,00 din.
	Mere podrške za očuvanje polj. i ostalih područja visoke prirodne vrednosti	Nije predviđeno u 2018. godini	/

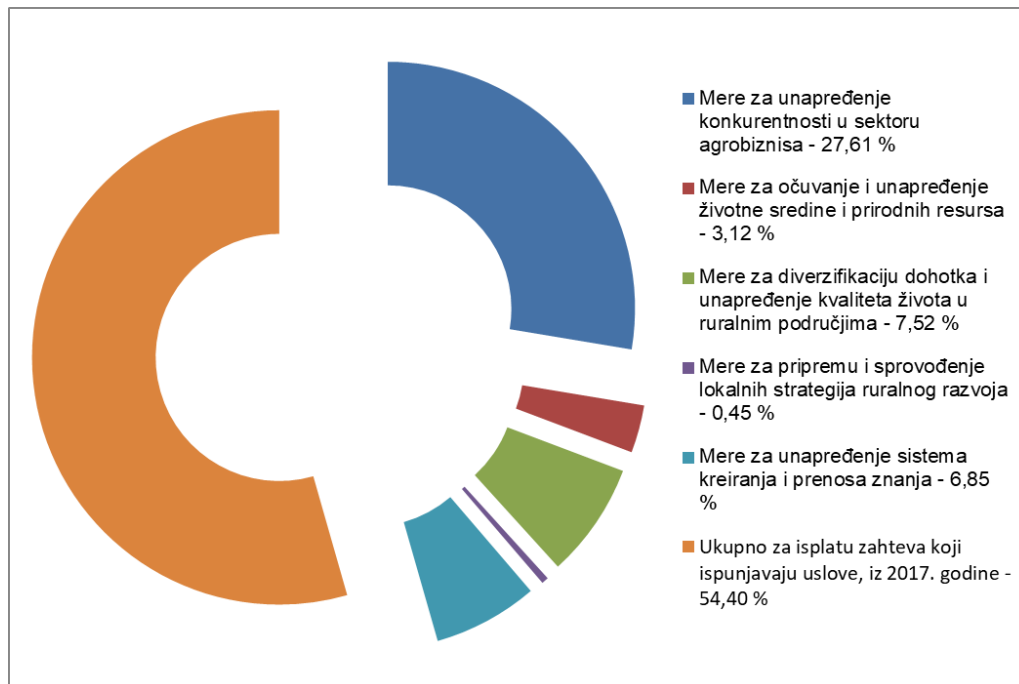
³³ Mere podrške za organsku proizvodnju u 2020. godini su povećane za 400 %, tako da se najavljuje podsticaj u iznosu od 26 000 dinara po ha ili ukupna izdvajanja za organsku proizvodnju su utrostručena, u odnosu na 2019 godinu.

3. Mere za diversifikaciju dohotka i unapređenje kvaliteta života	Mere podrške nepoljoprivrednim aktivnostima	Unapređenje ekonomskih aktivnosti na selu kroz podršku nepoljoprivrednim aktivnostima	90.000.000,00 din.
	Mere podrške za investicije u smislu dodavanja vrednosti kroz preradu polj. proizvoda na gazdinstvu	Sprovođenje aktivnosti u cilju podizanja konkurentnosti kroz diverzifikaciju ekonomskih aktivnosti na gazdinstvu (prerada i marketing)	150.000.000,00 din.
		Sprovođenje aktivnosti u cilju podizanja konkurentnosti kroz uvođenje i sertifikaciju sistema kvaliteta, organskih proizvoda i proizvoda sa oznakom geografskog porekla	5.000.000,00 din.
	Mere za podršku mladima u ruralnim područjima	Programi za diverzifikaciju dohotka i unapređenje kvaliteta života u ruralnim područjima kroz podršku mladim poljoprivrednicima	150.000.000,00 din.
4. Mere za pripremu i sprovođenje lokalnih strategija ruralnog razvoja	Podsticaji za pripremu i implementaciju lokalnih strategija ruralnog razvoja		24.000.000,00 din.
5. Mere za unapređenje sistema kreiranja i prenosa znanja	Mere podrške za razvoj tehničko-tehnoloških, primenjenih, razvojnih i inovativnih projekata u polj. i ruralnom razvoju		40.000.000,00 din.
	Mere podrške za pružanje saveta i informacija poljoprivrednim proizvođačima, udruženjima, zadrugama i dr.		320.000.000,00 din.
1.	Mere za unapređenje konkurentnosti u sektoru agrobiznisa		1.449.820.891,15 din.
2.	Mere za očuvanje i unapređenje životne sredine i prirodnih resursa		164.000.000,00 din.
3.	Mere za diverzifikaciju dohotka i unapređenje kvaliteta života u ruralnim područjima		395.000.000,00 din.
4.	Mere za pripremu i sprovođenje lokalnih strategija ruralnog razvoja		24.000.000,00 din.
5.	Mere za unapređenje sistema kreiranja i prenosa znanja		360.000.000,00 din.
6.	Ukupno za isplatu zahteva koji ispunjavaju uslove, iz 2017. godine		2.857.957.108,85 din.
Σ			5.250.778.000,00 din.

Izvor: Uredba o raspodeli podsticaja u poljoprivredi i ruralnom razvoju u 2018. godini

(„Službeni glasnik RS”, br.18/2018, 66/2018, 86/2018 i 93/2018)

Grafikon 12. Struktura podrške ruralnom razvoju / vrste subvencija (2018)



4.5. Strategije ruralnog razvoja Republike Srbije

Priznavanje raznolikosti ruralnih područja važan je element ruralne razvojne politike. Da bi se razvile i implementirale efikasne strategije i politike u ruralnim područjima, potrebno je prepoznati te razlike, njihove prednosti i slabosti, te razviti strategije koje ih inkorporiraju (Bogdanov i sar., 2008).

Kao efikasne strategije, agroekonomisti uglavnom potenciraju one, koje se odnose na ulaganje u ljudski kapital, u ruralnu infrastrukturu i strategije koje su orijentisane na zaštitu životne sredine i jačanje lokalnih rukovodećih struktura. Potreban je moderan, multisektorski i lokalni pristup ruralnom razvoju (Papić i Bogdanov, 2015). Kuzman i sar. (2017) ističu kako je najefektnije finansijska sredstva usmeriti na investicije, razvoj infrastrukture u ruralnim područjima, podsticati intenzivne i izvozno orijentisane proizvodnje, preradu, kao i sisteme održive poljoprivrede.

Bogdanov (2007) potencira sledeće strategije ruralnog razvoja za Republiku Srbiju:

- ✚ Socijalne strategije namenjene siromašnim područjima bez razvojne perspektive (brdsko-planinska područja).

- ✚ Obnovljive strategije namenjene osiromašenim područjima, koja imaju izražen lokalni potencijal, pre svega ljudski (delovi ravničarskog regiona i regiona u okolini većih privrednih centara).
- ✚ Strategije ubrzavanja razvoja su za područja, gde postoje pogodni prirodni resursi i potencijali (delovi ravničarskog područja, suburbana područja, delovi brdsko-planinskog područja sa turističkim potencijalom).
- ✚ Strategije lokalnog razvoja su podesne za najrazvijenija područja, sa dobrom infrastrukturom, u kojima je već započela diverzifikacija u pravcu veće zastupljenosti nepoljoprivrednih aktivnosti (delovi ravničarskog područja i suburbana područja).

Stevanović (2016) ističe da bi ključno pitanje ruralne politike Republike Srbije u oblasti regionalnog razvoja i poljoprivrede moralo biti razvoj poljoprivrednih domaćinstava i stalni, kontinuirani rad na regionalnom razvoju svih nerazvijenih područja, uz maksimalnu podršku mladim (agro) preduzetnicima. Dosadašnje strategije nisu pružale puno optimizma mladima, niti su ih motivisale da ostanu na selu i uključe se u proces proizvodnje i tako doprinesu ostvarenju vizije ruralnog razvoja. Naprotiv, mladi ljudi idu u škole i na fakultete u gradove i u najvećem broju tamo i ostaju, čime je ugrožena osnovna supstanca održivog ruralnog razvoja.

Integracija kvalifikovane radne snage, preduzetnika i kapitala, fondova i institucija, koji će podići produktivnost i primenu inovacija na viši nivo, može osigurati brži ekonomski razvoj ruralnih područja u Republici Srbiji. Država ima zadatak kreiranjem politika i programa da obezbedi mehanizme podrške takvim inicijativama i da od ruralnih oblasti napravi atraktivan poslovni ambijent. Razvoj preduzetništva je važan strateški zadatak u procesu transformacije ruralnih oblasti, koji bi uspešno trebalo da se ostvari jačanjem institucija i kroz funkcionisanje klastera (Cvijić i sar., 2014).

Inicijative postaju održive aktivnosti i osnov razvoja udaljenih područja, očuvanja lokalnog agro-biodiverziteta korišćenjem lokalnih genetičkih resursa i inovacijskih aktivnosti. Rodriguez (2011) ističe da lokalne organizacije u ruralnim područjima funkcionišu bez inicijativa. Mada Republika Srbija ima dobro strukturirane programe ruralnog razvoja, oni se i dalje usklađuju. Lokalni prehrambeni proizvodi u novom konceptu ruralnog razvoja dobijaju na značaju, povezujući proizvođače i potrošače.

Međutim, postoji potreba za institucionalnim i organizacionim angažmanom, kako bi se ohrabrile inicijative.

Mada, politika ruralnog razvoja u Republici Srbiji ima neka ograničenja, lokalni akteri i inicijative razvijaju i realizuju projekte. Projekti ruralnog razvoja su jačanje veština malih poljoprivrednika (tehnička pomoć), razvoj agroekoturizma, oporavak autohtonih rasa, lokalna i tradicionalna baština i dr.

U poslednje četiri godine, regionalni centri širom zemlje počeli su da kreiraju lokalne ruralne strategije. Kao rezultat toga, završeno je više od 200 lokalnih "seoskih mapa". U četiri regionalna centra, završene su strategije za lokalni ruralni razvoj, a pilot LAG su formirani i podržani. "Tehnička pomoć" IPARD II programa koristiće se za poboljšanja kapaciteta Mreže za ruralni razvoj, koja treba da osmisli lokalne strategije i projekte, što bi olakšalo uvođenje LEADER pristupa (MPŠV, 2017).

Republika Srbija je osmislila stratešku politiku za smanjenje velikih problema vezanih za ruralna područja, kao što su siromaštvo, infrastruktura i poslovne inicijative (Đorđević-Milošević, 2008). Uprkos činjenici da su politike ruralnog razvoja bile uspostavljene i podržavale marginalne ruralne oblasti, one uglavnom nisu bile adekvatne.

S obzirom na veliku heterogenost ruralnih područja Republike Srbije, Marković i sar. (1995) i Babović i sar. (2011) ističu da je neophodno izvršiti i sprovesti u delo rejonizaciju poljoprivredne proizvodnje, odnosno usmeravati proizvodnje na ona područja, gde daju najbolje rezultate i podsticaje vezati za ovu meru. Oni su preložili 4 makrorejona (ravničarski, ravničarsko-brežuljkasti, brežuljkasto-brdski i brdsko-planinski) sa više mikrorejona, a iste definisali prema nadmorskoj visini i mogućnosti gajenja poljoprivrednih kultura. Pravilan rejonski razmeštaj i adekvatne mere agrarne politike doprinosi povećanju ekonomičnosti proizvodnji, boljem korišćenju komparativnih prednosti, a time i povećanju konkurentnosti privrednih subjekata. Optimalan rejonski razmeštaj treba da uvažava i izradu bonitetnih karata, koje bi doprinele stvaranju novih modela strukture proizvodnje.

Šanse ruralnog razvoja leže u racionalnom korišćenju prirodnih resursa, diverzifikaciji ekonomskih aktivnosti, podsticanju razvoja malih i srednjih preduzeća, udruživanju, motivisanju mladih da ostanu u ruralnim područjima, obnovljivim izvorima energije, agroekoturizmu i dr. (Tasić i Babović, 2016). Posebno je važno obezbediti finansijsku podršku ruralnom razvoju, afirmisati mala i srednja preduzeća i ruralno

preduzetništvo, uvoditi savremena znanja i informaciono – komunikacione tehnologije, podsticati rast konkurentnosti, edukacije i obrazovanje, realizaciju eko projekata, a sve u funkciji ukupnog ruralnog razvoja i prosperiteta ruralnih aktera (Kvrgić i Ristić, 2018). Ako bi se promovisala turistička mesta, integralni pristup ruralnom turizmu, koji bi mogao da uključi sve zainteresovane strane, može dovesti do rasta produktivnosti i podstaći ruralni razvoj (Rodriguez, 2011).

Uravnotežen i društveno održiv razvoj ruralnih područja zahteva sinergiju i dobru koordinaciju svih politika, koje su u kontaktu s ruralnim područjima i njihovim resursima. Posebna odgovornost leži u agrarnoj politici, koja kroz regulaciju strukturnih promena treba osigurati stabilnost poljoprivredne proizvodnje, prehrambene industrije i šumarstva kao vodećih sektora ruralne ekonomije, doprinoseći tako privrednom razvoju ruralnih područja i smanjenju jaza u odnosu na urbane centre (Gajić i sar., 2017).

U istraživanju Papić i Bogdanov (2015), najveći prioritet se daje rastu zaposlenosti ruralnog stanovništva, njihovom kvalitetu života, te zaštiti i očuvanju biodiverziteta. U istom istraživanju optimalne strategije bi se odnosile na podršku diverzifikaciji prihoda poljoprivrednih gazdinstava, zadržavanje mladih na selu, razvoj infrastrukture i institucija. Stockdale (2006) smatra da povratna migracija može pozitivno uticati na razvoj ruralnih područja kroz priliv ljudskog kapitala, kroz nove veštine i preduzetništvo (Papić i Bogdanov, 2015). Kako bi podstakli mlade ljude da ostanu i rade u ruralnim područjima, potrebno je povećati atraktivnost tih područja za investitore (Ristić, 2013). Održavanje postojeće i izgradnja nedostajuće infrastrukture preduslov je ravnomernog ruralnog razvoja i pokretanja konkurentne i produktivne privrede, odnosno ruralne ekonomije (Cvijić i sar., 2014).

Svako daljnje poboljšanje ruralne ekonomije Republike Srbije, na multifunkcionalnosti u skladu s nedavnim iskustvima i znanjima, zahtevaju nekoliko potrebnih strukturnih i institucionalnih promena, kao i prilagođavanja (Bogdanov i Vasiljević, 2011):

- Jačanje kapaciteta lokalne uprave za aktivnosti vezane uz implementaciju ruralnih razvojnih programa i projekata;
- Uspostava lokalnog partnerstva i saradnje na svim nivoima;
- Izgradnja decentralizovanog sistema podrške ruralnim područjima kroz razvoj i jačanje proširenja usluga, partnerstvo javnog i privatnog sektora.

Sprovođenje ruralne politike zasniva se na Strategiji poljoprivrede i ruralnog razvoja (2014-2024). Neki od glavnih ciljeva Strategije poljoprivrede i ruralnog razvoja Republike Srbije (2014-2024) su osigurati uravnotežen regionalni razvoj, stvoriti povoljnije uslove za život i rad, posebno za mlade ljude i omogućiti im da ostaju u ruralnim područjima, osiguravajući atraktivna radna mesta i jednake mogućnosti za svoje porodice.

Strategija (2014-2024) projektuje izgradnju efikasnog i inovativnog agrobiznis sektora zasnovanog na znanju, modernim tehnologijama i standardima kvaliteta, kao i održivi razvoj prirodnih resursa, životne sredine i kulturnog nasleđa ruralnih područja, koji će podstaći ekonomske aktivnosti i zaposlenost, kao i kvalitet života ruralnog stanovništva. Prema ovoj Strategiji, subvencije za poljoprivredu i ruralni razvoj biće postupno usklađene sa ZAP EU. Strategija definiše okvir za:

- proces institucionalnih i političkih reformi,
- subvencije za poljoprivredu i ruralni razvoj i
- integraciju u Evropsku uniju (EU) i Svetsku trgovinsku organizaciju (WTO).

Republika Srbija od 2004. godine postupno uvodi mere ruralnog razvoja, usporedive s onima u EU. Mere ruralnog razvoja imaju za cilj poboljšanje konkurentnosti u poljoprivredi i šumarstvu, jačanje tržišnih performansi i povećanje kvaliteta proizvoda iz ruralnih područja, uvođenje novih standarda u proizvodnji i plasmanu poljoprivrednih proizvoda, unapređenje programa zaštite životne sredine, očuvanje biodiverziteta, diverzifikacija ruralne ekonomije i povećanje kvaliteta života u ruralnim područjima ("Sl. glasnik RS", br. 41/2009, 10/2013 - dr. zakon i 101/2016). One treba da omoguće lokalnim učesnicima u ruralnom razvoju da dugoročno poboljšaju potencijale svojih lokalnih sredina kroz izradu i podršku u sprovođenju lokalnih strategija ruralnog razvoja (Matkovski i Kleut, 2014). U okviru agrarnog budžeta predviđeni su strukturni podsticaji, koji obuhvataju mere ruralnog razvoja, poboljšanja i zaštite poljoprivrednog zemljišta, kvalitet i mere institucionalne podrške. Od 2018. godine sredstva se izdvajaju i za programe sufinansiranja IPARD projekata.

Programom ruralnog razvoja upravlja:

- Sektor za ruralni razvoj Ministarstva poljoprivrede, koji deluje kao upravljačko telo definisano zakonodavstvom EU kroz IPARD i
- Uprava za agrarna plaćanja, koja je postala deo IPARD strukture.

Osim toga, podršku programima ruralnog razvoja daje IPA nacionalni savet za ruralni razvoj, koje funkcioniše kao nadzorni odbor, nacionalna ruralna razvojna mreža s naglaskom na podršku lokalnim aktivnostima (LEADER) i poljoprivredna savetodavna služba, koja promovise programe ruralnog razvoja i savetuje korisnike.

U poslednjih nekoliko decenija podignuta je svest o potrebi za integralnim pristupom u ruralnom razvoju, konceptu multifunkcionalnosti poljoprivrede, a ruralna područja i dalje su prisutna uglavnom u naučnim i političkim krugovima, bez jasnog objašnjenja ili tumačenja mehanizama implementacije (Bogdanov i Vasiljević, 2011).

Nažalost, trenutna situacija u ruralnim područjima Republike Srbije ne uliva optimizam da će se ostvariti dosledan i dugoročni socio-ekonomski razvoj. Bogdanov i Babović (2014) iznose podatak da u Republici Srbiji 326.015 poljoprivrednih gazdinstava (52 % od ukupnog broja) nema drugih prihoda, osim po osnovu bavljenja poljoprivredom. To implicira da veliki broj gazdinstava ima dodatne prihode iz nepoljoprivrednih delatnosti, što umanjuje produktivnost u poljoprivredi, narušava konkurentnost i utiče na sporiji razvoj sektora poljoprivrede.

Novi koncept ruralnog razvoja treba da poboljša (Bogdanov, 2005; Tasić i Babović, 2016):

- socio-ekonomsku strukturu (zaustaviti depopulaciju ruralnih područja, podsticati natalitet, diverzifikacija ekonomskih aktivnosti, preduzetništvo, razvoj agrobiznisa i rast produktivnosti);
- sektor poljoprivrede (nove tehnologije, opremanje gazdinstava, povećanje zemljišnog poseda, veća budžetska podrška, udruživanje i savetodavstvo, multifunkcionalna poljoprivreda);
- sektor agroindustrije (finalizacija poljoprivrednih sirovina);
- proizvodnja energije iz obnovljivih izvora;
- stanje ruralne infrastrukture;
- ljudske resurse (edukacije, radna snaga, profesionalni menadžment);
- institucije lokalne uprave (podrška ruralnim privrednim subjektima i poljoprivrednicima, razvoj lokalnih servisa);
- finansiranje i finansijska tržišta;
- saradnju i angažman različitih stejkholdera (državne institucije, naučno-istraživački sektor, nevladine organizacije, lokalne akcione grupe);

- ekološku komponentu (zaštita agroekosistema, organska proizvodnja, očuvanje genetičkih resursa).

Potrebno je razviti odgovarajuće lokalne strategije, kako bi se podržalo ruralno preduzetništvo u eksploataciji lokalnih pogodnosti, znanja i veština ruralnih područja i lokalno specifičnih resursa (Josipović i Molnar, 2018). Srpska poljoprivredna i ruralna politika zahtevaju temeljne reforme na svim nivoima i u celom političkom ciklusu (Berjan i sar., 2014). Uspostavljanje Nacionalnog saveta za ruralni razvoj se vidi kao jedan od modela rešavanja problema u ruralnim područjima, a činili bi ga članovi relevantnih ministarstava, poslovnih udruženja, akademske zajednice, organizacija civilnog društva i ugledni pojedinci (Roganović, 2018).

4.6. Poljoprivredno zadrugarstvo u funkciji održivog ruralnog razvoja

Poljoprivredna zadruga je najznačajniji oblik dobrovoljnog udruživanja i poslovnog organizovanja poljoprivrednih proizvođača (zadrugara) sa ciljem ostvarenja njihovih ekonomskih, ekoloških, socijalnih i kulturnih potreba i interesa, a kroz zajednički posedovano preduzeće. Poslovanje zadruga je regulisano Zakonom o zadrugama, koji nije usklađen s evropskom praksom u tom segmentu (Mitrović i sar., 2019), a što bi svakako moralo biti.

Zadruga su ključni ekonomski akteri za poboljšanje poslovanja poljoprivrednika, kroz poboljšanje prihoda i stvaranje novih radnih mesta. Dobro funkcionisanje poljoprivrednih zadruga ključ je osnaživanja malih poljoprivrednih proizvođača. Prednosti udruživanja su (Ruete, 2014):

- bolja organizacija i upravljanje,
- uzajamna podrška i solidarnost za članove,
- bolji uslovi ugovaranja proizvodnji i povoljnije cene u nabavci i plasmanu,
- viši nivo inovativnosti, diverzifikacije i specijalizacije proizvodnji,
- lakši pristup tržištima i izvorima finansiranja,
- mogućnost kontinuiranog snabdevanja tržišta dostatnim količinama proizvoda,
- socijalna inkluzija (za žene, mlade i starije osobe i osobe sa invaliditetom),

- poboljšanje odnosa između poljoprivrednika i vladinih institucija, jer one mogu bolje razumeti posebne potrebe udruženih poljoprivrednika.

Najvažniji doprinos zadruga se ogleda u povećanju vrednosti proizvodnje, te u racionalnijoj i efikasnijoj organizaciji proizvodnje. Bez zadruge poljoprivrednici ne mogu uspešno organizovati proizvodnju, koristiti usluge stručne službe, rešiti problem finansiranja, obezbediti inpute za proizvodnju i trajno rešiti plasman proizvoda (Tasić i Babović, 2016). Zadruga u razvijenim zemljama su izuzetno bitan faktor razvoja poljoprivrede i ruralne ekonomije, što nije slučaj kod nas.

Ostvarivanje ideoloških ciljeva uz pomoć poljoprivrednih zadruga, kao i marginalizovanje značaja zadružnih principa i vrednosti u prošlom veku izazvalo je nepoverenje ogromnog broja poljoprivrednika prema zadrugama, koje je sada teško povratiti. Odnos vlasti prema zadrugarstvu je i dalje negativan i opterećen je ideološkim predrasudama od pre. Prema zvaničnim podacima Zadružnog Saveza Srbije, većina zadruga ne izvršavaju privrednu delatnost. Finansijski problemi, koji su vezani za upravljanje, veoma često se navode, kao razlozi za njihovu neaktivnost. Bez obzira da li je reč o ranijim zadrugama ili o novonastalim, loša organizacija, neadekvatno upravljanje, višak zaposlenih i netržišna orijentacija u poslovanju dovode do likvidacije i stečaja zadružnih organizacija (Marković, 2007).

Kao generator ekonomskog prosperiteta ruralnih oblasti, posebno poljoprivrede, zadrugarstvo počinje sve više da dobija na značaju. Poljoprivredno zadrugarstvo, može u ogromnoj meri da ublaži bolne posledice tranzicije, koje su uvećane produženim delovanjem ekonomske krize, a u perspektivi da ima značajan doprinos u razvoju agrobiznisa (Ševarlić i Zakić, 2012).

Kada je reč o zadrugarstvu u Republici Srbiji na početku 2017. godine registrovano je 2.600 raznih zadruga (prema podacima Zadružnog saveza Srbije), od toga 1.548 poljoprivrednih. Na osnovu podataka APR-a, u Srbiji je aktivno 1.568 zemljoradničkih zadruga (sa oko 31.000 zadrugara) (Mitrović i sar., 2019). Većina zadruga nema kapacitet da značajnije servisira zadrugare, te se njihova aktivnost svodi uglavnom na snabdevanje inputima. Budućnost zadruga mora da se traži u novom modelu ruralnog razvoja, koji maksimalno uvažava zadružne principe. Prisutan je određen broj zadruga, koje uspešno posluju i one su budućnost našeg zadrugarstva.

Oživljavanje uloge poljoprivrednih zadruga moglo bi da doprinese održivom razvoju poljoprivrede i ruralnih područja, obezbeđenjem finansijskih sredstava, efektivnijim nastupom na tržištu, primenom novijih tehnologija, edukacijom, snižavanjem troškova proizvodnje, smanjivanjem nezaposlenosti, racionalnom eksploatacijom prirodnih resursa i dr.

Edukovanje mladih poljoprivrednika i promocija zadružne ideje u velikoj meri bi doprinelo ogromnoj zainteresovanosti za udruživanje. Navedene aktivnosti bi prvenstveno morale da budu podržane od strane države, tj. subjekata koji su zaduženi za kreiranje agrarne politike. Odgovarajuća politika i zakonski okviri su potrebni za uspešno organizovanje poljoprivrednika. Tendencije su u razvijenom svetu, da zadruge i neprofitne organizacije dobijaju državnu podršku.

Država je u novije vreme, ipak, prepoznala potrebu da se pomogne u revitalizaciji zadrugarstva, te pokrenula projekat 500 sela – 500 zadruga. U 2017. godini država je pomogla zadruge sa svojim direktnim investicijama i bespovratnim sredstvima u iznosu od oko 200 mil. dinara (1,7 mil. €), u 2018. godini zadrugari su dobili 825 mil. dinara (oko 7 mil. €), a za period 2018 - 2020. godine planirano je da ta suma dostigne 25 mil. € (Gulan, B. u: Mitrović i sar., 2019).

Podrškom zadrugama i zadružnom sektoru u celini, u smislu omasovljenja gazdinstava, posebno malih, koja su nekonkurentna, stvorili bi se uslovi za bolji položaj poljoprivrednika, odnosno njihovo bolje poslovanje, a samim tim i za održivi agrarni i ruralni razvoj.

4.7. Usklađivanje domaće ruralne politike sa ruralnom politikom EU

Politika ruralnog razvoja EU obuhvata širok spektar sektorskih politika (industrijska, agrarna, infrastrukturna, obrazovna, ekološka, zdravstvena i dr). U praksi, ovaj koncept se oslanja na diverzifikaciju ruralne ekonomije, efikasnu eksploataciju resursa, zaštitu životne sredine, podizanje konkurentnosti, kao i socijalnu i teritorijalnu koheziju (Vujičić i sar., 2012).

Koliko je razvoj ruralnih područja važan, govori činjenica da je EU podršku razvoju ruralne ekonomije vezala za drugi stub ZAP i namenila ogromna finansijska

sredstva za programe i podsticaje, koji mogu poboljšati konkurentnost ruralnih (poljo) privrednih subjekata (modernizacija poljoprivrede, razvoj infrastrukture), održati određeni kvalitet životne sredine i prirodnih resursa, ublažavanje izolacija ruralnih područja i poboljšati životni standard ruralnog stanovništva. Takođe, i zemljama potencijalnim članicama EU je namenila određena sredstva kroz program IPARD, kako bi podigle na viši nivo svoje sektore poljoprivrede i podstakla ekonomska dešavanja u ruralnim područjima.

Evropska unija se smatra mestom političke stabilnosti i opšte sigurnosti, s jedne strane, i kao izvor kapitala za podsticaj privrednom rastu kroz evropske fondove, s druge strane. Pridruživanje EU, kao strateški cilj za kog se Republika Srbija opredelila podrazumeva, između ostalog, proces usklađivanja sa *Ackuis Communautaire* Evropske unije. Antevski i sar. (2012) ističu da pristupanje i predpristupni period nude šansu za značajno poboljšanje stanja u poljoprivredi i unapređenja ruralnog razvoja. Evropska unija nije savršena, ali je prilično povoljno okruženje za ubrzanje razvoja malih otvorenih ekonomija, kakva je srpska. Napredak Republike Srbije u procesu EU integracije direktno utiče na širenje šansi za razvoj poljoprivrede, kao i ukupan ruralni razvoj. Usklađivanje nacionalnog zakonodavstva i standarda sa evropskim i njihovo sprovođenje, uslov je za povećanje obima finansijskih sredstava, koja EU stavlja na raspolaganje kroz pretpristupne fondove, a zahvaljujući kojima je moguće podstaći poljoprivredni i ruralni razvoj. Direktna implikacija, dugoročno gledajući, je rast kvaliteta i konkurentnosti, što su osnovni atributi privrednog razvoja.

Republika Srbija je zemlja sa relativno visokom stopom ruralnosti (skoro polovina stanovništva živi u ruralnim područjima, koja zauzimaju najveći deo teritorije – oko 85 %), gde poljoprivreda zauzima značajno mesto u privredi, a još više u ruralnim područjima, gde je često osnovna delatnost za većinu stanovništva. Stoga je stvaranje adekvatne ruralne politike, usklađene sa ruralnom politikom EU prioritetan zadatak. Svoju politiku ruralnog razvoja Republika Srbija treba da zasniva na principima, ciljevima i prioritetima, koji su prihvaćeni u EU, uz određena prilagođavanja s obzirom na specifičnosti. Prvi korak u tome je snimiti stanje u ruralnim područjima i doneti odgovarajuću strategiju, koja će biti ideja vodilja za pozitivne pomake na planu razvoja ruralnih područja (Zekić i sar., 2017).

Ruralni razvoj je višedimenzionalan i složen proces transformacije ruralnog područja u nekoliko pravaca, uključujući ekonomiju, ekologiju, demografiju, socijalni i

kulturološki aspekt. Pri tome, ekonomska revitalizacija ruralnih područja Republike Srbije je prioritet u nacionalnoj politici, a s obzirom na prilično slabe performanse, koje odlikuju ruralna područja.

Rezultati istraživanja Zekić i sar. (2017) jasno pokazuju da Republika Srbija ima niži nivo ruralnog razvoja nego Zemlje Evropske unije. Visok nivo ruralnosti, relativno nizak nivo ekonomskog razvoja i relativno zaostajanje u poljoprivrednoj proizvodnji determiniše ruralni razvoj u Republici Srbiji. U poređenju sa zemljama EU, ruralna područja su veoma značajna u Republici Srbiji, ali imaju niži nivo ekonomskog i poljoprivrednog razvoja. Zato je od prioritetnog značaja definisanje i sprovođenje mera i mehanizama za postizanje političkih ciljeva ruralnog razvoja Republike Srbije. Poboljšanjem infrastrukture i opšteg ekonomskog okruženja u ruralnim područjima putem programa IPARD samo su neke od mogućnosti pospešivanja zapošljavanja i diverzifikacije prihoda, a svakako treba se bazirati na konceptu multifunkcionalnog razvoja i izdvajanju značajno većih finansijskih sredstava, poštujući principe održivosti.

Zemlje EU su prilično odmakle po pitanju ruralnog razvoja. Kako bi Republika Srbija uhvatila korak, nužno je da svoju ruralnu politiku uskladi u procesu pridruživanja sa EU politikom, jer je to jedan od preduslova EU integracije, daljeg ruralnog razvoja i značajnog unapređenja ekonomske vitalnosti ruralnih aktera. Naglasak se stavlja na koherentnu strategiju za ruralni razvoj tako što Nacionalni strateški planovi svake zemlje članice, kao i potencijalnih članica, moraju biti zasnovani na strateškom planu, kog je usvojila EU.

Vizija ruralne Srbije podrazumeva:

- održive i ekonomski osnažene ruralne zajednice, sa demografskom ravnotežom, zadovoljavajućim nivoom dohotka i mogućnostima za zapošljavanje („živo“ selo);
- prihvatljiv životni standard i kvalitet života ruralnog stanovništva;
- razvijena poljoprivredna gazdinstva;
- jednake mogućnosti za sve stanovnike ruralnih oblasti, posebno za žene i decu, koji će imati pristup obrazovanju;
- ruralne zajednice koje aktivno učestvuju u radu relevantnih tela, koja donose odluke na principima ravnopravnosti;
- očuvan kulturni identitet ruralnih zajednica (običaji, tradicija i “zajedništvo”);

- očuvana životna sredina - rast ruralne ekonomije je zasnovan na principima održivosti;
- snažna društvena povezanost i mere ruralne politike, koje doprinose smanjivanju siromaštva i socijalnog isključivanja.

Potrebno je, u procesu evropskih integracija Republike Srbije, viziju pretoriti u delo, odnosno pristupiti formiranju, kao i izradi strategije integralnog ruralnog razvoja i nakon toga implementaciji tog koncepta, po ugledu na EU, uz uvažavanje naših specifičnosti.

Fondovi EU koji podstiču ruralni razvoj (osim IPARD), nisu dostupni Republici Srbiji, pa samim tim ne može se ni očekivati uporediv nivo razvoja.

5. PROGRAMI RURALNOG RAZVOJA U NOVOM KONCEPTU RURALNE POLITIKE REPUBLIKE SRBIJE

U novom konceptu ruralne politike Republike Srbije raspoloživi prirodni i ljudski resursi i kapaciteti treba da su u funkciji podmirenja tražnje prevashodno na domaćem tržištu, dinamiziranja izvoza, rasta konkurentnosti privrednih subjekata i po tom osnovu podizanja kvaliteta života svih u ruralnim područjima.

Neki programi iz agrobiznisa, koji bi na osnovu evropskih iskustava mogli doprineti oživljavanju, a u perspektivi održivom integralnom razvoju ruralnih područja Republike Srbije su:

- poljoprivreda na organskim principima (biljna i stočarska proizvodnja, gde se posebno akcentira ribarstvo i pčelarstvo);
- proizvodnja tradicionalnih prehrambenih proizvoda i proizvoda koji nose geografsku oznaku;
- socijalno (agro) preduzetništvo;
- održivi ruralni turizam sa svim svojim pojavnim oblicima;
- proizvodnja energije iz alternativnih / obnovljivih izvora i dr.

5. 1. Organska poljoprivreda kao model oživljavanja i razvoja ruralnih područja Republike Srbije

Preovlađujući uticaj na razvoj organske poljoprivrede ima tridesetogodišnji trend tražnje (u razvijenim zemljama godišnje raste tražnja za organskom hranom 20-30%). Republika Srbija raspolaže povoljnim prirodnim uslovima i resursima (klima, nekontaminirano poljoprivredno zemljište, ruralno stanovništvo, tradicija u poljoprivredi) za proizvodnju organske hrane, odnosno predstavlja pogodno područje za ovakav vid proizvodnje, a tu su i značajne tržišne mogućnosti za organske proizvode – apsorpcioni kapacitet i blizina EU tržišta (Cvetković i Marić, 2019). Osnovni problem u vezi s organskom proizvodnjom je njena relativno mala zastupljenost u strukturi ukupne poljoprivredne proizvodnje. Povećanje ukupnog obima organske proizvodnje, širenje

asortimana organskih proizvoda, odnosno bolje iskorišćavanje sopstvene komparativne prednosti i ostvarivanje konkurentnosti na domaćem i inostranom tržištu bili bi osnovni zadaci razvoja organske proizvodnje kod nas. Organski sektor proizvodnje hrane je izazovan za proizvođače, ali je ekološki podoban (očuvanje kvaliteta zemljišta i vode) i društveno prihvatljiv. Zbog toga, Evropska unija preko svojih agencija upućuje poziv mladim proizvođačima da se opredeljuju za organsku proizvodnju.

Jedan od ciljeva reforme Zajedničke agrarne politike EU iz 2003. godine bio je promocija onih vidova proizvodnje, koji stvaraju kvalitetne proizvode, a čija proizvodnja ne šteti okolini. Organska poljoprivreda je važan instrument postizanja ovoga cilja (Drinkwater, 2009).

Organska poljoprivreda je pristup održivoj poljoprivredi, jer uravnotežuje aspekte produktivnosti, uticaja na životnu sredinu, ekonomije i socijalnog blagostanja, bolje od konvencionalne poljoprivrede (Jović i sar., 2008; Reganold i Wachter, 2016). U Evropskom zakonodavstvu to je održivi oblik poljoprivredne proizvodnje, koji "kombinuje najbolje prakse zaštite životne sredine, visok nivo biološke raznovrsnosti, očuvanje prirodnih resursa, primenu visokih standarda dobrobiti životinja". Stoga, Evropska unija organsku poljoprivredu doživljava, kao način zaštite životne sredine i obezbeđivanje društava traženim poljoprivredno-prehrambenim proizvodima, ali u svrhu jačanja ruralnih područja (Council Regulation (EC) No. 834/2007). Sve u svemu, organska poljoprivreda sa svojim principima može podržati održivi ruralni razvoj, jer nastoji da očuva prirodu, koja je u skladu sa definicijom održivog razvoja u kojoj bi buduće generacije trebale imati iste mogućnosti, kao i sadašnje generacije (Janković i Jovanović, 2018).

Republika Srbija je inkorporirala ciljeve održivosti u nacionalnu Strategiju poljoprivrede i ruralnog razvoja (2014-2024), odnosno prepoznala potrebu da se organska proizvodnja posebno podstiče. Zalaganje za dinamiziranje organske poljoprivrede je način da se podstakne konkurentnost poljoprivrednih subjekata, poveća obim prerade organskih sirovina, podstakne izvoz, zaštiti agroekosistem i obezbedi solidan životni standard za poljoprivrednike.

Visok prirodni potencijal, kog čine povoljni geografski faktori, kao što su fizičke, hemijske i biološke karakteristike zemljišta, koje u većini slučajeva nije zagađeno teškim metalima i organskim zagađivačima, te povoljni klimatski uslovi, Republiku Srbiju svrstavaju u zemlje u kojima se organska proizvodnja može uspešno razvijati.

Uprkos saznanju da organska poljoprivreda potencijalno može biti održivija od konvencionalne poljoprivrede, kao i postojanju volje za promocijom organske poljoprivrede, kod nas ovaj način proizvodnje je još uvek u samom početku (Janković i Jovanović, 2018). Suprotno opštem razvoju poljoprivrede, Republika Srbija je udvostručila organsku proizvodnju u poslednjoj deceniji. Iako je ukupan nivo organske proizvodnje i dalje veoma nizak (~15 000 ha), stope konverzije izgledaju obećavajuće (Simić, 2017). Međutim, poljoprivrednici se suočavaju sa mnogim izazovima na lokalnom nivou, počev od nedostatka finansija, marketinga do klimatskih promena. Da bi se suočili sa ovim izazovima, organska poljoprivreda bi mogla biti od koristi, ali je ona samo jedan aspekt mnogih mera, koje poljoprivrednik može preduzeti.

Istraživanja su dokazala da su prinosi od 8 do 25 % niži u organskoj poljoprivredi, ali organska poljoprivreda ima sledeće prednosti: viši nivo uskladištenog ugljenika, bolji kvalitet zemljišta, manja erozije zemljišta, viši biodiverzitet, jer nema zagađenja sintetičkim pesticidima. Što se tiče ekonomske održivosti, postoje neki dokazi da je organska poljoprivreda više profitabilna i pokazuje povećan odnos koristi i troškova, kada su premijske cene i viši nivo subvencija uključeni u kalkulaciju (Reganold i Wachter, 2016). Značajno je napomenuti da troškovi za očuvanje ekosistema nisu obuhvaćeni analizom, pa je svakako deo profita iz konvencionalne poljoprivrede anuliran negativnim efektom za životnu sredinu, kog nema u organskom sistemu proizvodnje. Tako, ruralni razvoj bi se u najboljem slučaju mogao poboljšati kroz razvoj održivih poljoprivrednih praksi. Međutim, dokazi za navedeno su prilično slabi i mora se dalje istraživati.

5.1.1. Stanje organske poljoprivrede u Republici Srbiji

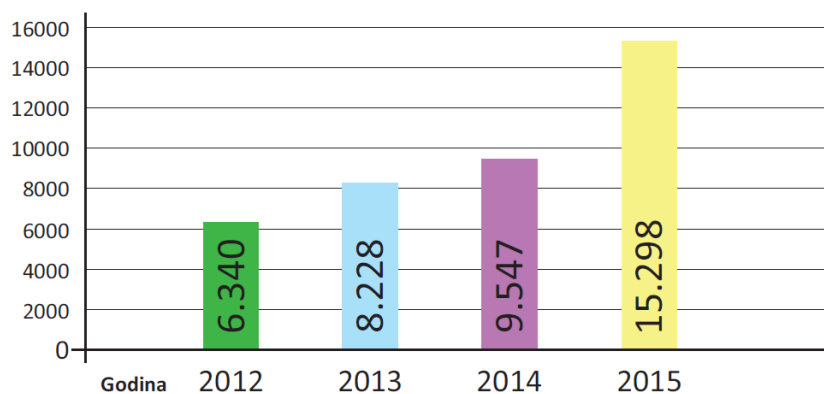
Republika Srbija je usvojila pripadajuću legislativu za organsku poljoprivrednu proizvodnju, a poslednje izmene Zakona o organskoj proizvodnji urađene su 2010. godine. Zakon je pomoć uspostavljanju organske proizvodnje, kao celovitog sistema upravljanja i proizvodnje hrane, koja se bazira na ekološkoj praksi, visokom stepenu biološke raznovrsnosti, očuvanju prirodnih resursa, primeni standarda o dobrobiti životinja i načina proizvodnje, korišćenjem prirodnih supstanci i postupaka. U dokumentu *Strategija poljoprivrede i ruralnog razvoja (2014-2024)* jasno se opredelila da podstiče ovakav vid proizvodnje.

Promocija organske poljoprivrede je prepuštena nevladinim udruženjima i organizacijama, a kao krovna organizacija koja okuplja sve organske proizvođače i realizuje i sve ostale aktivnosti, kao paket podrške organskoj poljoprivredi, je *Serbia Organica* sa sedištem u Beogradu.

Iako ukupno organsko sertifikovano zemljište u Republici Srbiji ima trend rasta, smatramo da su stope konverzije previše niske, da bi u bliskoj budućnosti organska proizvodnja zauzimala značajno mesto.

U izveštaju *Serbia organica* iz 2017. godine o stanju organske poljoprivrede u Republici Srbiji, udeo površina pod organskom proizvodnjom u ukupno korišćenom poljoprivrednom zemljištu iznosio je 2015. godine simboličnih 0,44 % (Tabela 16), što znači da se organski udeo u poljoprivrednom zemljištu mora značajnije povećati da bi ostvarili zacrtani cilj, koji podrazumeva značajno učešće organske u ukupnoj poljoprivrednoj proizvodnji. Ukupno obradivo zemljište korišćeno za organsku proizvodnju u 2015. godini (bez livada i pašnjaka) je iznosilo 13 398 ha i predstavlja povećanje od 67,53 % u odnosu na 2014. godinu, kada su površine iznosile 7.998,5 ha. Međutim, očigledno je da su stope konverzije, izuzev povrća i lekovitog i aromatičnog bilja, stagnirale u poslednjih nekoliko godina, te će tako za ostvarenje postavljenog cilja biti potrebno mnogo godina (Simić, 2017).

Grafikon 13. Površine pod organskom proizvodnjom u Republici Srbiji



Izvor: Simić, 2017.

Površine pod organskom proizvodnjom su se u poslednjih 5 godina praktično udvostručile što je ohrabrujuće, ali budući da je polazna osnova mala (6 000 ha), to se ne može uzeti kao zadovoljavajući napredak.

Optimizam takođe ulivaju stope konverzije, koje su zadovoljavajuće, osim kad su u pitanju povrće i lekovito i aromatično bilje. U 2015. godini organska proizvodnja žitarica je najzastupljenija sa 4 252 ha, zajedno sa površinama u procesu konverzije (tabela 17).

Tabela 16. Udeo površina pod organskom proizvodnjom

Godina	Površine pod organskom proizvodnjom (u ha)	Udeo površina pod organskom proizvodnjom u ukupno korišćenom poljoprivrednom zemljištu (u %)
2012	6.340	0,18
2013	8.228	0,23
2014	9.547,8	0,28
2015	15.298	0,44

Izvor: Simić, 2017.

Ovde se postavlja pitanje, zašto su stope konverzije kod žitarica nesrazmerno veće u odnosu na druge kategorije biljne proizvodnje i opšti razvoj organske poljoprivrede u Republici Srbiji. Deo odgovora sigurno možemo pronaći u subvenciji, koja je za organsku poljoprivredu veća. Početkom 2020. godine doneta je nova Uredba o raspodeli podsticaja u poljoprivredi, kojom je predviđeno povećanje podrške organskoj proizvodnji za 400 %. To bi značilo da će organski proizvođači dobijati oko 26 000 dinara/ha, što je za oko 5 puta više u odnosu na konvencionalnu poljoprivredu.

Tabela 17. Površine po kategorijama organske biljne proizvodnje u 2015. god.

Grupa proizvoda	Površine u periodu konverzije (ha)	Površine sa organskim statusom (ha)	Ukupno (ha)
Žitarice	2.069	2.183	4.252
Industrijsko bilje	1.216	1.458	2.674
Povrće	45,6	124,9	170,5
Krmno bilje	397,6	1.042	1.440
Voće	1.291	1.604	2.895
Lekovito i aromatično	2,7	68,3	71
Ostalo	1.845	50,4	1.895
Ukupno obradivo zemljište	6.867	6.531	13.398
Livade/pašnjaci	803	1.097	1.900
UKUPNA POVRŠINA	7.669,5	7.628,5	15.298

Izvor: Simić, 2017.

Ako bi se ukupna organska proizvodnja razvijala poput organskih žitarica, teoretski bi postavljeni cilj značajnijeg organskog udela u poljoprivrednoj proizvodnji Republike Srbije bio ostvariv u roku od 10 godina. Zbog toga je relevantno analizirati motive i barijere za konverziju konvencionalne u organsku poljoprivredu.

Organsko stočarstvo je još slabije razvijeno, iako predstavlja razvojnu šansu za poljoprivredna gazdinstva u brdsko – planinskim područjima.

Republika Srbija ima odgovarajuće uslove za razvoj organske stočarske proizvodnje kao što su: nezagađen agroekosistem, velike prirodne pašnjačke površine na brdskoplaninskim područjima, odlični uslovi za proizvodnju žitarica i leguminoza u ravničarskim regionima, izvanredne autohtone rase, sposobne odgajivače stoke, koji uz edukacije mogu da se bave organskom proizvodnjom; poznate tradicionalne proizvode (brendove) kao što su šunke, kobasice, kulen i razni sirevi (Tasić i Babović, 2016).

Tabela 18. Organska stočarska proizvodnja (2012-2015)

Vrsta životinje	2012	2013	2014	2015
Ovce	2.837	4.031	2.698	4.848
Svinje	206	175	76	232
Goveda	1.428	2.176	2.693	2.746
Koze	211	946	1.154	1.686
Živina	2.034	1.390	1.140	1.380
Magarci	7	21	17	20
Konji	66	210	173	218
Pčelinja društva	961	1.940	894	2.504

Izvor: Simić, 2017.

U 2015. godini organsko stočarstvo je zabeležilo porast svih vrsta životinja u odnosu na prethodnu godinu, mada je najveći trend rasta u ovčarskoj i svinjarskoj proizvodnji, kao i pčelarstvu. Optimističan je blagi trend rasta udela organske stočarske proizvodnje u poslednjih nekoliko godina (Simić, 2017), ali je stanje organskog stočarstva daleko ispod mogućnosti i može se oceniti kao nezadovoljavajuće.

* * *

Porast tražnje za organskom hranom, posebno na tržištu EU, predstavlja šansu za razvoj domaćeg sektora poljoprivrede, odnosno povećanje zemljišnih površina pod

kontrolisanom organskom proizvodnjom. To je moguće ostvariti kroz uspostavljanje sistema podrške proizvođačima od strane države, ali i naučno-istraživačkih institucija pružanjem neophodnih konkretnih znanja proizvođačima o načinu i ekonomskim efektima organske proizvodnje, nastupima na tržištu, menadžmentu, tehnologijama proizvodnje, zakonskim okvirima i dr.

5.1.2. Motivi i barijere kod poljoprivrednika od uticaja na donošenje odluke o organskoj proizvodnji

Budući da je organska poljoprivreda naširoko prihvaćen model razvoja ruralnih područja u EU, zainteresovali smo se da istražimo ključne izazove sa kojima se poljoprivrednici suočavaju, kada je u pitanju opredeljenje sistema organske proizvodnje. Realizacija postavljenog cilja pre će biti moguća, ako identifikujemo osnovne motive i barijere za prelazak na organsku proizvodnju. Motivi proizvođača, koji se bave organskom poljoprivredom su verovatno ekonomske prirode, ali ne treba zaboraviti i motiv da se proizvede biološki kvalitetna hrana (zdravstveni aspekt), čuvaju resursi i štiti životna sredina.

Empirijsko istraživanje se bazira na anketnom upitniku i pojedinačnim intervjuima sa odabranim poljoprivrednicima. Koncipirali smo najpre anketni upitnik i poslali e-mailom na 100 gazdinstava uz prethodni telefonski dogovor (44 gazdinstva su vratila korektnu upitnike). Veličina anketiranih konvencionalnih gazdinstava za ovo istraživanje kreće se od 2 do 50 ha, a organskih gazdinstava od 1 do 10 ha, reprezentativnosti radi. Nakon uvida u odgovore iz upitnika izabrano je 20 reprezentativnih gazdinstava (10 konvencionalnih i 10 organskih) sa kojima je “face to face” razgovarano, odnosno urađen intervju. Ova gazdinstva raspolažu zemljišnim posedima veličine od 1 do 36 hektara (Tabela 19, Tabela 20). Nastojali smo obuhvatiti prvenstveno ona gazdinstva, kojima je biljna proizvodnja osnovna delatnost, vodeći računa da se bave različitim proizvodnjama. Organska gazdinstva su pronađena u bazi podataka za organsku proizvodnju, koju vodi Ministarstvo poljoprivrede, dok su gazdinstva koja imaju konvencionalnu proizvodnju nasumično odabrana. Istraživanje je vršeno u prvoj polovini 2019. godine.

Od 20 intervjuisanih poljoprivrednika, njih 18 su muškarci, a 2 poljoprivrednika su žene, rođeni između 1949. i 1994. godine. Počeli su sa radom na svojim gazdinstvima u vremenskom okviru od 1965. do 2013. godine. Ispitanici su bili vlasnici gazdinstava ili

rukovodioci. 13 poljoprivrednika je lično nastavilo porodičnu tradiciju (7 konvencionalnih, 6 organskih poljoprivrednika). 5 od 20 poljoprivrednika imaju fakultetsku diplomu (Tabela 19, Tabela 20). Oznake koje se koriste u radu za razlikovanje poljoprivrednika su: O - organski poljoprivrednik i K - konvencionalni poljoprivrednik.

Tabela 19. Pregled konvencionalnih poljoprivrednika, uključujući njihove lične atribute

Poljoprivrednik	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8	K9	K10
Pol	M	M	M	M	M	M	Ž	M	M	M
God. rođenja	1950	1972	1982	1971	1994	1967	1982	1977	1949	1956
Godina početka rada na gazdinstvu	1975	1990	2010	1998	2009	1987	2005	2001	1965	1968
Porodični biznis	da	da	ne	da	da	da	ne	da	da	ne
Pozicija na gazdinstvu	vlasnik	vladnik	vlasnik	vlasnik	ruko-vodilac	vlasnik	vlasnik	ruko-vodilac	vlasnik	vlasnik
Stepen obrazovanja	OŠ	SSS	SSS	SSS	VSS	SSS	SSS	VSS	OŠ	SSS
Veličina poseda ha	6	8	11	35	22	10	36	4,5	30	19

Tabela 20. Pregled organskih poljoprivrednika, uključujući njihove lične atribute

Poljoprivrednik	O1	O2	O3	O4	O5	O6	O7	O8	O9	O10
Pol	M	M	M	Ž	M	M	M	M	M	M
God. rođenja	1953	1975	1980	1965	1991	1960	1974	/	1963	1978
Godina početka rada na gazdinstvu	1971	1994	2002	1982	2009	1995	2008	2013	1988	1990
Porodični biznis	da	ne	ne	da	da	da	ne	ne	da	da
Pozicija na gazdinstvu	vlasnik	ruko-vodilac	vlasnik	vlasnik	vlasnik	vlasnik	vlasnik	vlasnik	vlasnik	vlasnik
Stepen obrazovanja	OŠ	VSS	SSS	SSS	VSS	OŠ	SSS	SSS	SSS	VSS
Veličina poseda ha	2,2	10	3,5	7	2	1	1,8	1,2	1,4	1,5

Prvo, poslali smo upitnike putem e-maila istim poljoprivrednicima, sa kojima smo razgovarali u periodu od 10. marta – 26. aprila 2019. godine, za pomoć u odgovoru na naša istraživačka pitanja. To je poslužilo svrsi sticanja više podataka o pitanjima, gde je bila potrebna razrada, nakon usmenog razgovora.

Drugo, dubinski intervjui su imali za cilj da bolje shvatimo zašto su poljoprivrednici prešli na organski sistem proizvodnje, s kojim barijerama se suočavaju, koji podsticaji mogu rezultovati prelaskom na organsku poljoprivredu. Intervjui su obavljani tokom Aprila i Maja 2019. godine.

Odlučili smo da vodimo polustrukturirane intervjue, jer su pružili opštu strukturu za vođenje intervjua u pravom smeru, ali i da ostavimo dovoljno prostora za ispitanika da

razgovara o svojim glavnim zabrinutostima, što je prednost ovog oblika razgovora (Gill i sar., 2008).

Važno je napomenuti da su motivi i barijere za prelazak na organsku poljoprivredu grupisani u pet kategorija: kvalitet zemljišta, personalni, socijalni, finansijski i ostali faktori.

5.1.2.1. Kvalitet zemljišta

Održavanje kvaliteta prirodnog kapitala (zemljišta) bila je glavna motivacija. Motivi za konverziju u organsku poljoprivredu obuhvatali su cilj zaštite zemljišta i jačanje ekosistema. Organski poljoprivrednik je rekao da „samo sa zdravim zemljištima možemo proizvesti dobar kvalitet ”(O2). Tri organska poljoprivrednika bavila su se aspektom zdravog zemljišta i zalagala se za jačanje ekosistema. Opisali su kako bi ceo sistem bio uravnoteženiji i veoma stabilan s obzirom na klimatske promene (O2, O3, O9).

Možemo istaći količinu prskanja i osiguranje lakog suzbijanja štetočina, kao barijere za konverziju. Dok su organski poljoprivrednici bili uvereni da je odricanje od hemijskih supstanci ključno za zdravo zemljište (O1, O2, O3, O5, O7, O10), konvencionalni poljoprivrednici bili su skeptični u pogledu mera, koje organski poljoprivrednici mogu preduzeti. Stoga su dovodili u pitanje održivost organske poljoprivrede uopšte. Poljoprivrednici su videli mere za suzbijanje štetočina, koje organski poljoprivrednici imaju na raspolaganju, kao limitirajući faktor proizvodnje (K3, K4, K5, K8, K9, O1, O2, O8). Jedan organski poljoprivrednik naglasio je da je morao „skupo da plati, jer mu je zasad propao u 2014. godini zbog napada bolesti, a što se nije očekivalo, s obzirom da je primenio sve dozvoljene postupke“ (O2). Dakle, poljoprivrednici su zabrinuti da su njihove sposobnosti za tretiranje štetočina toliko ograničene, da to stvara glavnu prepreku, jer se povećava rizik od niskih prinosa.

5.1.2.2. Personalni faktori

Identifikovali smo dva značajna motiva za prelazak na organsku poljoprivredu. Prvo, važno je uzeti u obzir individualnu ideologiju poljoprivrednika. Organski poljoprivrednik nam je rekao da je njegov glavni motiv prelaska na organsku poljoprivredu bolji osećaj (O4). Drugo, minimiziranje zdravstvenog rizika motiviše neke poljoprivrednike za prelazak u organsku poljoprivredu. Organski poljoprivrednik je

ubeđen da sva poljoprivreda treba biti organski sertifikovana: „Ako mene pitate, ne bi trebalo biti ništa drugo (osim organske proizvodnje)”. Mislim da smo svi odgovorni da čuvamo svoje okruženje“ (O4). Nekoliko poljoprivrednika je naglasilo da se organska proizvodnja odražava na privatni život (O1, O3, O6). Konvencionalni poljoprivrednik ističe da je ranije primetio neke njegove kolege da su, prema njegovom mišljenju, promenili svoje ideologije, kako bi povećali kvalitet svojih proizvoda (K2). Mišljenje smo stekli da je organska poljoprivreda nešto čemu treba težiti, verovatno nijedan podsticaj iz drugih kategorija neće konačno uveriti poljoprivrednika da izvrši konverziju.

Istovremeno, snažna barijera za prelazak na organsku poljoprivredu je ideologija protiv koncepta organske poljoprivrede.

Međutim, pre istraživanja mislili smo da ima puno poljoprivrednika, koji proizvode organske proizvode samo iz komercijalnih razloga. Kako su organski poljoprivrednici bili uvereni da je organska proizvodnja bolja, konvencionalni poljoprivrednici imali su ideološke motive protiv organske proizvodnje (K1, K2, K3, K4, K5, K6, K8, K9). Pet poljoprivrednika nisu videli nikakvu korist od sertifikovane organske poljoprivrede (K1, K4, K7, K8, K10), navodeći da je uopšte nisu voljni razmatrati. Samo u otvorenoj raspravi između različitih učesnika biće moguće uskladiti vrednosti, što bi motivisalo više poljoprivrednika na konverziju. Ipak, različite percepcije i ideologije će uvek postojati.

5.1.2.3. Socijalni faktori

Tri su rasprave dominirale, kada je reč o socijalnom faktoru, kao motivu za prelazak u organsku poljoprivredu: udruženja, veći kvalitet proizvoda i validacija poljoprivredne prakse. Tri poljoprivrednika su objasnila na koji su način udruženja uticala na njih u vođenju procesa sertifikacije i koji su aspekti proizašli iz ovih savetodavnih slučajeva: „Nisi imao ništa ranije, ali naiđete na organizaciju koja pruža izuzetno korisnu pomoć“ (O2, O5, O8). U ovom slučaju jedan poljoprivrednik govori o udruženju Zelena mreža Vojvodine (O5). Pored toga, jedan poljoprivrednik nam je rekao da se bavi organskom proizvodnjom u nameri da postigne veći kvalitet proizvoda (O1). Treće, neki poljoprivrednici su sertifikat videli kao potvrdu svojih poljoprivrednih praksi (O1, O3, O6, O8, O9). Još jedan organski poljoprivrednik objasnio je da mu je sertifikat važan: „Ako sam organski proizvođač, onda moram biti sertifikovan i imati etiketu“ (O4).

Slično tome, društvene mreže takođe mogu stvoriti barijeru za prelazak u organsku poljoprivredu. Jedan poljoprivrednik je smatrao da je to najveća prepreka prilikom prelaska na organsku poljoprivredu (O2).

5.1.2.4. Finansijski faktori

Tri dominantna motiva o kojima se razgovaralo su veća dobit, subvencije i veća prodaja, dok je dominantna prepreka potencijalno smanjenje profita.

Prvo, 6 od 10 organskih poljoprivrednika sa kojima smo razgovarali bili su ubeđeni da im se profit povećao u poslednjih pet godina. Međutim, oni su ovo povećanje objasnili drugim aspektima, osim organskog sertifikata. Jedan poljoprivrednik (O1) opazio je opšti pozitivan trend organskih proizvoda na tržištu i petero njih su objašnjavali kako je organska proizvodnja poboljšala kvalitet njihovih proizvoda, što je zauzvrat dovelo do većih profita (O2, O4, O6, O7, O10). Jedan poljoprivrednik nam je rekao da su organski proizvodi prodavani po značajno višim cenama (u ovom slučaju trostruko veća cena kruške, 150 naspram 50 dinara) (O1). Suprotno tome, drugi poljoprivrednik je smatrao da su organski proizvodi istih cena ili neznatno skuplji: „Naravno, organski proizvod je nešto skuplji od konvencionalno proizvedenog“ (O4). Finansijski razlog motivisao je poljoprivrednike da se prebace u organsku poljoprivredu, zbog većih zarada, ali nije bio presudan ističu (O1, O4, O5, O9). Štaviše, neki poljoprivrednici izrazili su sumnje da postoje premium cene organskih proizvoda i svi smatraju da su subvencije preniske.

Drugo, subvencije primaju svih deset organskih poljoprivrednika (O1, O2, O3, O4, O5, O6, O7, O8, O9, O10). Međutim, svi su smatrali da su one preniske da bi bile relevantne za donošenje odluke o prelasku na organsku proizvodnju.

Treće, četiri poljoprivrednika izvestila su da se organski proizvodi prodaju bolje ako imaju istu cenu i kvalitet (O1, O3, O4, O7).

Međutim, kao što zaključuju Crowder i Reganold (2015), organska poljoprivreda će se proširiti samo ako se pokaže da je koncept ekonomski isplativ, što je u skladu s empirijskim nalazima. Stoga je ovaj aspekt veoma važan i treba ga uzeti u obzir pri determinisanju visine podsticaja za organske poljoprivrednike.

S druge strane, šest konvencionalnih poljoprivrednika istakli su da bi im se profit smanjio značajno, ako bi se opredelili za organsku proizvodnju. Tvrdili su da će se troškovi proizvodnje povećati, što ni subvencije, ni premijske cene ne mogu nadomestiti

(K1, K3, K4, K6, K9, K10). Jedan poljoprivrednik je tvrdio: „Ne mislim da će organski sertifikat doneti veći profit. Veoma smo zadovoljni profitom u našem poslu “(K3). Ovaj poljoprivrednik je bio uveren da organski proizvodi dugoročno neće moći da profitiraju i sumnjao je da li će održivost i ekologija biti još uvek tema u nekoliko narednih godina (K3). Dva poljoprivrednika su tvrdili da organska proizvodnja uzrokuje veći rizik za njihovo poslovanje u odnosu na konvencionalnu praksu (K4, K7). Međutim, iako su poljoprivrednici uvereni da treba stremiti organskoj poljoprivredi, finansijski rizik može ih u tome sprečiti, što je takođe potvrđeno u istraživanju Crowder i Reganold (2015). Dakle, ako poljoprivrednici nisu uvereni da je organska poljoprivreda bolja i ako nemaju finansijski podsticaj, neće opredeliti organsku proizvodnju.

5.1.2.5. Ostali faktori

Identifikovane su još neke barijere za prelazak na organsku proizvodnju, kao što su strogo zakonodavstvo, birokratija i povećana količina posla.

Prvo, sedam poljoprivrednika su razgovarali o pravnom okviru i koliko velika bi bila ograničenja u vezi sa prskanjem i upotrebom pesticida (K1, K3, K7, K9, O2, O5, O8). Četiri poljoprivrednika su ustvrdili da su ograničenja u pogledu zaštite previše stroga (K1, K3, K8, K9), te da bi to bilo teško ispoštovati. Ovaj argument smatraju toliko važnim da je po njihovom mišljenju sertifikacija sama po sebi problem i glavna je prepreka organskoj proizvodnji.

Drugo, jedan poljoprivrednik se požalio na birokratiju u smislu kada i kako će mu biti sertifikovana proizvodnja: "Ne sviđa mi se to, posebno proces inspekcije". Rekao je da već ima mnogo dokumentacije, da ne želi dobrovoljno da bude pod ovim dodatnim pritiskom (K1).

Na kraju, neki farmeri su tvrdili da organska poljoprivreda zahteva previše radnog angažovanja. Tri organska poljoprivrednika su rekli da na organskom gazdinstvu „nema dana i noći, nema subote i nedelje, nema praznika“ (O3, O4, O9). Ističu da je tražnja za radnicima velika, a na drugoj strani nema radnika ili su nezinteresovani za poslove u poljoprivredi, te zaključuju da se ne vredi upuštati u organsku proizvodnju. To je u skladu sa onim što su nam rekli i tri farmera iz konvencionalne proizvodnje (K1, K2, K10).

Prednost organske proizvodnje ogleda se u tome što omogućava ostvarivanje profita i na manjim gazdinstvima, što je naročito značajno za poljoprivredni sektor Republike Srbije u kom je takvih gazdinstava najviše. Mala gazdinstva je daleko lakše

prevesti u organski sistem proizvodnje. Organska proizvodnja doprinosi smanjenju zagađenja okoline, štiti biološku raznovrsnost, doprinosi poboljšanju upravljanja vodama i zemljištem, ne opterećuje zemljište ostacima pesticida, mineralnim đubrivima, smanjuje emisiju gasova sa efektom staklene bašte i amonijaka (MPŠV, 2017).

Zakonodavne okvir i mnogo birokratije, odvrćaju poljoprivrednike od organske proizvodnje. Na ove aspekte treba obratiti pažnju, ako je cilj dinamiziranje organske proizvodnje.

5.1.3. Strateške smernice za dinamiziranje organske poljoprivrede

Na osnovu rezultata istraživanja o motivima i barijerama za prelazak na organsku proizvodnju predlažemo neke strateške smernice za kreatore agrarne politike. Te smernice su:

- prvo, osigurati profitabilnost organske proizvodnje,
- drugo, promovisati organsku poljoprivredu, kako bi se uticalo na ideologiju poljoprivrednika,
- treće, priča o organskom proizvodu morala bi se naglasiti (promocija).

U Republici Srbiji bi sistem finansijske podrške za organsku poljoprivredu trebalo revidirati, ukoliko je cilj rast udela organske poljoprivrede. To bi, na primer, moglo značiti da se subvencije povećaju. Kao što je već naglašeno na ovome se radi, jer je Uredbom o raspodeli podsticaja u 2020. godini izdvojeno 400 % više novca za organsku poljoprivredu. Poljoprivrednici bi trebali biti uključeni u proces, kako bi mogli izraziti svoje mišljenje i steći poverenje u podsticajne sheme, jer su organski poljoprivrednici ocenili da su subvencije preniske.

Posebno je važno pružiti podršku organskim proizvođačima u periodu konverzije, da bi se obezbedio kontinuitet proizvodnje, tokom procesa sertifikacije, edukativnih kampanja, postavljanja demonstracionih ogleda, stručnog savetodavstva i udruživanja. Jedan od načina podrške je i kreditiranje od strane poslovnih banaka, gde kamatne stope ne bi trebale prelaziti nivo od 2 do 3 %, a sistem subvencionisanja razraditi za duži period vremena, npr. 10 godina (Cvetković i Marić, 2019).

Drugo, ideologija neretko sprečava prelazak na organsku poljoprivredu. U prvom koraku bilo bi važno omogućiti da poljoprivrednici slobodno razgovaraju i razmenjuju informacije iz literature i prakse. Kako konverzija u organsku poljoprivredu bude

napredovala, verovatno će se povećati diskurs među poljoprivrednicima, što bi trebalo da promovišu službene instance. Međutim, u drugom koraku javno obrazovanje o organskoj poljoprivredi moglo bi da podigne svest o ovom konceptu i poveća tražnju za organskim proizvodima. Štaviše, društvene mreže mogu razviti pozitivniji pogled na organsku poljoprivrednu praksu.

Nadalje, zakonodavne vlasti bi trebale preispitati Zakon o organskoj proizvodnji i prateće pravilnike, definišući posebno upotrebu inputa. U tom smislu treba pratiti evropsku regulativu.

Organska poljoprivreda može se posmatrati kao jedan potencijalni put prema napred i stoga ju ne treba zanemariti, već prihvatiti kao jedan mogući način za postizanje ciljeva održivog razvoja, obezbeđenja solidnog životnog standarda za poljoprivrednika i filozofiju načina života i rada.

5.2. Tradicionalni prehrambeni proizvodi i geografska oznaka

Republika Srbija ima pogodne agroklimatske uslove za proizvodnju kvalitetnih poljoprivrednih proizvoda, među kojima se posebno ističu tradicionalni prehrambeni proizvodi. Proizvodi sa oznakom geografskog porekla, kakvi su lokalni i tradicionalni, kod potrošača stvaraju uverenje da se radi o proizvodima specifičnog kvaliteta i ukusa, za koje su spremni da plate višu cenu (Đekić i Jovanović, 2010). Proizvodnja tradicionalnih prehrambenih proizvoda može imati značajnu ulogu u revitalizaciji ruralnih područja, jer čuva lokalne biljne varijetete, podstiče održivost ruralne ekonomije i socijalnu koheziju, te promoviše nove mogućnosti za zapošljavanje u proizvodnji, preradi i prometu tradicionalne hrane, kao i u povezanim uslužnim delatnostima.

Tradicionalni prehrambeni proizvodi se odlikuju autentičnošću i tradicijom, imaju dodatnu vrednost, po osnovu njihovog sastava, tradicionalnog načina proizvodnje i prerade ili specifičnosti vezanih za lokaciju na kojoj se proizvode. Proizvodno područje koristi se za dodavanje vrednosti, pravnu zaštitu i promociju lokalnih proizvoda, koji postaju sve više traženi.

Tradicionalni prehrambeni proizvodi poistovećuju se sa hranom napravljenom kod kuće ili zanatski proizvedenom hranom po tradicionalnoj recepturi, koja je u upotrebi nekoliko generacija (Stojanović i Ognjanov, 2012). Ranije su tradicionalni prehrambeni

proizvodi bili samo lokalni prehrambeni proizvodi. Danas sa razvojem nauke i znanja, dominira standardizacija prehrambenih proizvoda, ali se održala i proizvodnja tradicionalne hrane.

Na manjim poljoprivrednim gazdinstvima može se organizovati proizvodnja i prerada tradicionalnih prehrambenih proizvoda, kao što su: proizvodi od goveđeg i ovčijeg mesa, tradicionalni mlečni proizvodi - sirevi i kajmak sa područja Pešter, Homolj, Zlatar, Svrlijig i dr. (pirotski sir, kačkavalj, sirevi u salamuri). Dobijeni proizvodi od mesa, odnosno osušeni primenom i korišćenjem autohtone tehnologije imaju vrhunski kvalitet, prijatnog su ukusa s posebnom aromom i traženi su na domaćem tržištu. Posebno se izdvaja „goveđa užička pršuta“ kao predstavnik trajnih suvomesnatih proizvoda. Sistem proizvodnje tradicionalne hrane doprinosi očuvanju vrednosti ruralnog okruženja, porodičnog gazdinstva, lokalnih etnoloških, kulturnih vrednosti i tradicije (Babović, 2009).

Autohtoni trajni suvomesanti proizvod od ovčijeg mesa „Sjenička stelja“ ili „ovčija stelja“, proizvodi se prema tradicionalnoj tehnologiji u regionu Peštarske visoravni. „Sjenička stelja“ se proizvodi od celih trupova ovaca sa pripadajućim uraslim vezivnim tkivom, iz kojih su izvađene kosti. Obično se koriste odrasla grla, lokalne rase ovaca (sjenička pramenka), starosti 3 do 5 godina. Ovčija stelja se proizvodi u seoskim domaćinstvima, a prema iskustvu i tradicionalnoj tehnologiji meštana sa ovih područja (Lazić i Babović, 2008; Babović, 2009).

Suvomestanti proizvodi od mangulice imaju najpovoljniji odnos, odnosno nivo holesterola i korisnog HDL holesterola, kao i najmanji sadržaj zasićenih masnih kiselina u masnom tkivu. Proizvodi od mangulice su naročito popularizovani u novije vreme i ostvaruju značajno više cene na tržištu. Proizvodi od svinjskog mesa iz naše autohtone proizvodnje mogu se uspešno plasirati i na strano tržište, ali treba da imaju oznaku geografskog porekla³⁴. Tu spadaju: svinjska užička pršuta, užička slanina, sremski kulen, sremska domaća kobasica, sremska salama, požarevačka kobasica, valjevski duvan čvarci, sremska suva šunka, petrovačka kobasica i dr.

³⁴ Geografska oznaka podrazumeva da je vino prošlo određene tretmane, koji obezbeđuju vrhunski kvalitet, odnosno prepoznatljivost ukusa. Zaštita tradicionalnih i ostalih proizvoda putem geografske oznake podiže konkurentnost, dodaje vrednost proizvodu, eliminiše mogućnost prevarnih radnji, obezbeđuje siguran plasman, jer stabilizuje tržišne tokove i proizvodnju, te osigurava viši prihod ruralnim gazdinstvima.

Standardizacija kvaliteta, zaštita putem oznake geografskog porekla i promocija prepoznati su kao važni elementi rasta proizvodnje i prometa tradicionalne hrane. Osnovni cilj standardizacije tehnologije proizvodnje i zaštite recepture naših tradicionalnih prehrambenih proizvoda je da se najbolji autohtoni proizvodi dobijeni originalnom tradicionalnom tehnologijom, nađu na svetskom tržištu i ostvare visoku cenu.

Proizvodnja vina sa geografskim poreklom je program osnaživanja vinogradarstva i vinarstva, kao i podrška razvoju ruralnih područja, a cilj je da kupci izvan naših granica uoče kvalitet i postanu lojalni potrošači. Prepoznatljiva su vina iz Šumadijskog okruga (Topola, Oplenac, Aleksandrovac), Fruškogorska vina (Sremski Karlovci, Irig, Erdevik), vina s Vršačkog brega itd.

Brendiranje, standardizacija kvaliteta, edukacije i udruživanje prepoznati su kao važni faktori rasta proizvodnje i prometa tradicionalne hrane, time i poboljšanja ekonomije proizvodnje i životnog standarda poljoprivrednika. Đorđević i Sredojević (2014) ističu da izostanak udruživanja stvara poteškoće u finansiranju, slabi pregovaračku moć i teže se dolazi do potrošača.

5.2.1. Značaj oznake geografskog porekla za tradicionalne prehrambene proizvode

U novije vreme raste svest o značaju lokalnih sorti i tehnologija, a primetno je i veće interesovanje za uvođenjem oznake geografskog porekla. Ove tendencije su u skladu sa nastojanjima da se poljoprivredna proizvodnja usmerava na konkurentnost kvalitetom, a ne samo cenom (Živkov i sar., 2012).

Tradicionalni prehrambeni proizvodi se posebno označavaju i zaštićuju, da bi njihova posebna vrednost bila prepoznatljiva. Jedan od načina pravne zaštite i sprečavanja zloupotreba je uvođenje i korišćenje geografske oznake. Zaštita tradicionalne hrane putem oznake geografskog porekla upućuje kupca na određeni region, kao i na specifičnosti određenog proizvoda, što proizvođaču omogućava da zadobije njegovo poverenje, ostvari bolji plasman i višu cenu. Jedno istraživanje pokazuje da sirevi sa odgovarajućom zaštitom imena mogu ostvariti do 30 % višu cenu u odnosu na konkurentne proizvode (Evropska komisija, 2007).

Da bi se zaštitio interes proizvođača tradicionalnih prehrambenih proizvoda, Ministarstvo poljoprivrede usvojilo je procedure zaštite i vrste, a to su „zaštićeno ime porekla“ i „zaštićena geografska oznaka“ (Đekić i Jovanović, 2010). Zaštićeno ime porekla odnosi se na proizvode, koji su u potpunosti proizvedeni na određenom geografskom području, primenom priznatih veština i od sastojka iz određenog regiona, odnosno čija posebnost je određena geografskim područjem. Zaštićena geografska oznaka odnosi se na proizvode, koji su u tesnoj vezi sa geografskim područjem, odnosno najmanje jedna od faza proizvodnje, prerade ili pripreme se odvija u određenom geografskom području. Da bi tradicionalan prehrambeni proizvod dobio oznaku geografskog porekla, on mora posedovati karakteristike, koje ga diferenciraju od srodnih proizvoda iz iste kategorije, a koje su rezultat korišćenja lokalnih sirovina, klime, kvaliteta zemljišta. U Republici Srbiji ovu oblast reguliše Zakon o oznakama geografskog porekla (Sl. Glasnik RS 18/2010), kojem je cilj da se očuva autentičnost hrane, koja potiče iz nekog lokaliteta.

Registracija tradicionalnih prehrambenih proizvoda, odnosno ostvarivanje prava na korišćenje geografske oznake može se posmatrati sa više pozitivnih aspekata (Sinković, 2017):

- ekonomski (više cene, rast dohotka proizvođača, prepoznatljivost lokacije proizvodnje, bolji plasman, održivi razvoj ruralnih područja);
- socijalni (zaustavljanje depopulacije ruralnih područja);
- potrošački (garancija kvaliteta, rast tražnje);
- kulturni (očuvanje tradicije, kulture i običaja);
- ekološki (zaštita prirodnih vrednosti, očuvanje autohtonih rasa i sorti);
- pravni (zaštita od neovlaštenog korišćenja imena i drugih zloupotreba).

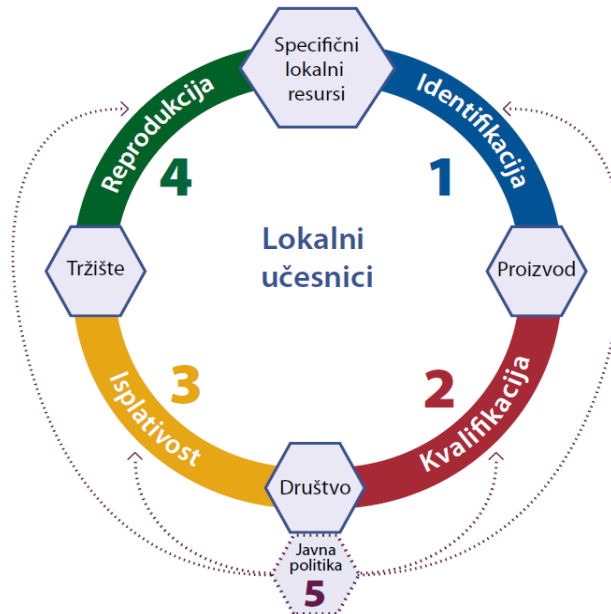
Proizvodi sa geografskim poreklom se povezuju sa tradicionalnom i ekstenzivnom proizvodnjom, čiji je negativni uticaj na okolinu i biodiverzitet mnogo manji od onog u kome se koriste savremene tehnologije (Vandecandelaere i sar., 2009).

Geografska oznaka obezbeđuje proizvođačima bitno marketinško sredstvo, kojim oni ostvaruju prednost u tržišnoj utakmici, jer imaju mogućnost da svoj proizvod posebno istaknu (Kilibarda i sar., 2018).

Ustanovljavanje geografske oznake ima za cilj da pomogne potrošačima da razumeju specifične karakteristike određenih proizvoda, podstakne proizvodnju, reguliše

prometne tokove i zaštiti interes proizvođača tradicionalnih prehrambenih proizvoda od pokušaja drugih da eksploatišu reputaciju njihovog proizvoda (Evropska komisija, 2007).

Slika 9. Kvalitet proizvoda zasnovan na geografskom poreklu



Izvor: Vandecandelaere i sar. (2009)

Primeri iz EU pokazuju, da geografska oznaka porekla, donosi dobit, osigurava razvoj regije, pokretač je ekonomije, a pre svega, ruralnog turizma (Savić i Đurić, 2008). Prepoznatljiv i geografskom oznakom zaštićen tradicionalni prehrambeni proizvod promoviše destinaciju sa koje potiče, kao turističku (Kilibarda i sar., 2018). Brendiranje tradicionalnih prehrambenih proizvoda na osnovu geografske oznake predstavlja moćan marketinški alat, koji im dodaje vrednost, a potrošačima pruža garanciju porekla i konstantnog kvaliteta, odnosno uverenje da su proizvedeni po posebnoj tehnologiji (Đorđević i Sredojević, 2014).

Dobijanje geografskih oznaka porekla je kompleksan i dugotrajan proces, a izgradnja prepoznatljivog brenda na osnovu geografskog porekla proizvoda zahteva vreme i novac (Đorđević i Sredojević, 2014). Geografska oznaka je nedovoljno zastupljena, odnosno relativno mali broj tradicionalnih prehrambenih proizvoda u Republici Srbiji koristi geografsku oznaku. Ukupno je dodeljeno 65 geografskih oznaka, sa trendom rasta u novije vreme.

Stvaranje geografskih oznaka i po tom osnovu brendiranje proizvoda predstavlja veliku šansu za razvoj lokalne ruralne ekonomije, zasnovan na kvalitetu, od koga korist imaju proizvođači, potrošači, odnosno cela zajednica (Vandecandelaere i sar., 2009).

5.2.2. Percepcije poljoprivrednika o tradicionalnim prehrambenim proizvodima

Rezultati istraživanja o mogućnostima dinamiziranja proizvodnje tradicionalne hrane nisu optimistični. Iako je većina malih poljoprivrednika upoznata sa tradicionalnim prehrambenim proizvodima i iskazala uverenje da bi pospešili svoje poslovanje proizvodnjom tradicionalne hrane, relativno mali broj njih primenjuje tradicionalne recepture u proizvodnji. Rezultati istraživanja pokazuju da tradicionalne tehnologije u proizvodnji primenjuje 20,58 % poljoprivrednika, odnosno koristi geografsku oznaku u promociji svojih proizvoda njih 5,88 %. U istraživanju Rodin i Miletić (2014), oko 2,5 % poljoprivrednih gazdinstava se izjasnilo da koristi oznaku geografskog porekla, što upućuje na neophodnost edukacije poljoprivrednika i modernizacije njihovih proizvodnih pogona. Pored toga, gastronomske manifestacije mogu dati značajan doprinos promociji lokalnih tradicionalnih prehrambenih proizvoda.

Većina ispitanika bili su muškarci (31/34), prosečne životne dobi 54,5 godina, koji obrađuju ispod 6 ha zemljišta. Interesantno je napomenuti da dobit anketiranih gazdinstva nije visoka (u proseku od 5 – 10 hiljada evra/godišnje), a značajan broj njih ostvaruje prihode iz drugih izvora (55,88 %), te proizvodnju tradicionalne hrane pre vide kao mogućnost popravljjanja svog ekonomskog položaja. Od stručne spreme samo njih 14,70 % navodi da je ima poljoprivredno obrazovanje, dok su ostali usvojili znanja samostalno preko interneta, pohađali seminare i radionice, a bazična stručna znanja uglavnom su nasledili od starijih generacija (tabela 21).

Tabela 21. *Percepcije poljoprivrednika o tradicionalnim prehrambenim proizvodima*³⁵

REZULTATI ISTRAŽIVANJA	%
Stručna sprema nosilaca gazdinstava:	
- formalno obrazovanje	14,70
- seminari, radionice i drugi vidovi sticanja znanja	86,30
Osnov sticanja prihoda:	
- isključivo poljoprivreda	44,12
- drugi izvori	55,88
Čista dobit gazdinstava na godišnjem nivou od poljoprivrede:	
- ispod 5 000 e	11,76
- 5 - 10 000 e	55,88
- iznad 10 000 e	32,35
Da li primenjujete tradicionalne tehnologije u proizvodnji?	
- da	20,58
- ne	79,42
Da li koristite geografsku oznaku u promociji proizvoda?	
- da	5,88
- ne	91,18
Da li verujete da bi pospešili svoje poslovanje proizvodnjom tradicionalnih prehrambenih proizvoda?	
- da	64,70
- ne	35,30
Navedite neke faktore koji bi mogli doprineti većoj proizvodnji i prometu tradicionalne hrane:	
- bredniranje putem geografske oznake.	*
- pojednostavljenje administracije oko korišćenja geografske oznake i apliciranja za dobijanje novih oznaka;	***
- više cene;	**
- lakši plasman proizvoda;	**
- finansijski podsticaji;	***
- edukacije;	**
- jačanje ekološke svesti;	*
- udruživanje;	**
- povezivanje sa naučnim institucijama oko registracije tradicionalnih proizvoda;	*
- gastronomske manifestacije i turizam.	*

[*** VISOKO ZNAČAJNO]

Izvor: Istraživanje autora

³⁵ Anketno istraživanje je obavljeno tokom 2020. g. na poljoprivrednim gazdinstvima izabranim metodom slučajnog odabira. S obzirom da bi proizvodnja tradicionalne hrane mogla biti interesantnija za male poljoprivrednike, to su u istraživanje uključeni poljoprivrednici s maksimalnim posedom od 6 hektara.

Poljoprivrednici ističu, takođe, faktore koji bi mogli doprineti povećanju učešća tradicionalnih tehnologija u proizvodnji hrane. U tom kontekstu najviše su zainteresovani za ekonomski aspekt i pojednostavljenje procedura oko dobijanja i korišćenja geografske oznake.

5.3. Socijalno agropreduzetništvo u funkciji održivog ruralnog razvoja

Socijalno agropreduzetništvo povezuje poljoprivrednu delatnost sa socijalnom inkluzijom marginalnih društvenih grupa. Zadatak socijalnog agropreduzetništva je rešavanje brojnih problema socijalne, ekonomske i ekološke prirode (Haugh i Talwar, 2014). Uravnotežen ekonomski, ekološki i socijalni razvoj ruralnih područja je opšti trend i interes, što je EU odavno prepoznala.

U mnogim zemljama socijalno (agro)preduzetništvo egzistira, isplativo je i podržano od strane društva. Takođe, ono postoji i kod nas, ali nije razvijeno (Vujović i sar., 2017). U poslednjih nekoliko godina kod nas, iniciraju se projekti iz socijalnog (agro)preduzetništva, promovišu i finansiraju (Bradić-Martinović i Zdravković, 2017).

Socijalno agropreduzetništvo u Republici Srbiji karakteriše (Počuč, 2018):

- nedovoljno interesovanje za rešavanje problema socijalnih kategorija,
- izostanak obrazovanja za socijalno preduzetništvo,
- nedostatak finansija i političke podrške,
- niska socijalna svest potencijalnih preduzetnika,
- nedostatak pravne regulative,
- nedovoljno angažovanje lokalne administracije za socijalne projekte.

S obzirom da je organska poljoprivreda u zemljama Evropske unije jedan od modela ruralnog razvoja (Foti i sar., 2013) kojeg smo predstavili, logično se nameće zaključak da je to i naš put razvoja poljoprivrede i ruralnih područja. Ako održiva organska poljoprivreda uključi i socijalnu komponentu, onda je razvoj poljoprivrede u funkciji ukupnog održivog razvoja ruralnih područja. Naglašava se osećaj odgovornosti i brige za ranjive kategorije društva, odnosno socijalna kohezija (Mandić-Kelijašević, 2017; Foti i sar., 2013).

Uspeh socijalnog agropreduzetništva u održivim sistemima obezbediće podsticaj za poljoprivrednike da prošire svoje proizvođačke/prerađivačke kapacitete u nastojanju da zadovolje rastuću tražnju za organskom hranom (Foti i sar., 2013).

Brojne su pozitivne implikacije investiranja u projekte socijalnog agropreduzetništva (Počuč i sar., 2018):

- stvaranje novih radnih mesta za osetljive socijalne grupe,
- prihod za lokalni budžet,
- zaustavljanje depopulacije i devastacije sela,
- poboljšanje stanja infrastrukture, jer svaki projekat za sobom vuče i određena ulaganja u infrastrukturu i sl.

U zemljama EU, socijalno preduzetništvo je uključeno u strategije ruralnog razvoja. Nacionalni strateški plan Italije smatra "socijalnu poljoprivredu" kao način diverzifikacije poljoprivrednih gazdinstava i predstavlja priliku za poboljšanje kvaliteta života u ruralnim područjima (Foti i sar., 2013; Macrì i Perito, 2009).

Egzistiranje socijalnih preduzeća u Republici Srbiji svodi se na potrebu da se reše problemi nezaposlenosti pojedinaca ili manjih grupa, dok se samoj rehabilitaciji i socijalnoj inkluziji ne pridaje veći značaj. Socijalno preduzetništvo prisutno je u Republici Srbiji najviše u formi poljoprivrednih zadruga (Bradić-Martinović i Zdravković, 2017), što je npr. u Italiji jedini način (Macrì i Perito, 2009).

S obzirom na trend rasta tražnje za organskom hranom i nedostatak radne snage u ruralnim područjima, socijalno agropreduzetništvo dobija na značaju. Kroz socijalno agropreduzetništvo mogu se realizovati projekti organske poljoprivrede, koji će uključiti socijalne grupe stanovništava (Počuč i sar., 2018).

Udruženje žena „Udahni život“ iz Stanišića kod Sombora osnovano 2008. godine, primer je ekonomskog osnaživanja i poboljšanja položaja žena u lokalnoj zajednici. Naime, deo svojih aktivnosti ovo udruženje realizuje kroz organsku proizvodnju povrća, u koju su ušli 2015. godine preko konkursa Delta fondacije ‘Zasad za budućnost’, namenjen socijalnim udruženjima. Udruženje zapošljava ljude iz marginalnih društvenih grupa, čime doprinosi socijalnoj koheziji. Primer socijalnog agropreduzetništva je projekat biobašte u Čeneju, koji upošljava osobe ometene u razvoju, te na taj način doprinosi njihovoj socijalnoj inkluziji (Počuč i sar., 2018).

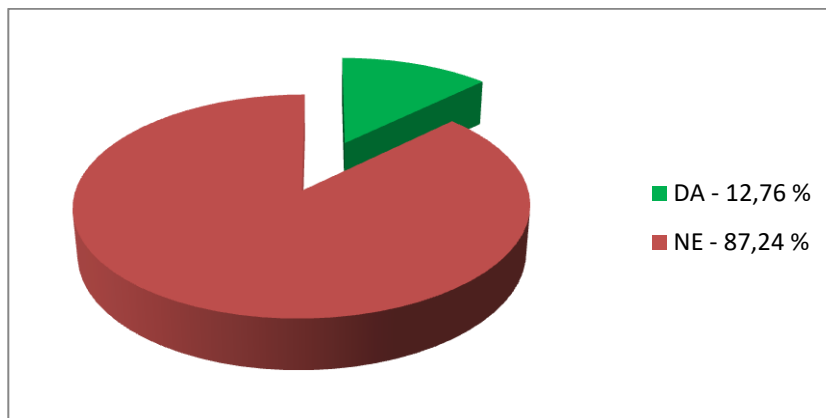
5.3.1. Percepcije poljoprivrednika o socijalnom preduzetništvu

Identifikacija mogućnosti socijalnog agropreduzetništva putem istraživanja percepcija poljoprivrednika treba da da odgovor na pitanje: da li se u perspektivi marginalne društvene grupe mogu radno angažovati u poljoprivrednoj proizvodnji u većoj meri i time ujedno omogućiti sopstveni inkluziju i podstaći razvoj održivih sistema poljoprivrede? U tom kontekstu istražujemo percepcije poljoprivrednika po pitanju mogućnosti za zapošljavanje socijalnih kategorija, verujući da su one značajne za razvoj socijalnog agropreduzetništva i održivih sistema proizvodnje hrane. Istraživanje uključuje 47 organskih proizvođača sa teritorije AP Vojvodine, Beogradskog okruga i Zapadne Srbije. Ključno istraživačko pitanje glasi: *da li postoji mogućnost da organska proizvodnja, pored ekonomskih i ekoloških aspekata, uključi i socijalnu komponentu?*

U istraživanju Počuč i sar. (2018) na koje se naslanjamo, mogućnosti za razvoj socijalnog agropreduzetništva ne ulivaju optimizam. Poljoprivrednici uglavnom nisu zainteresovani da radno angažuju pripadnike marginalnih društvenih grupa (86,7 %), a značajan broj njih, posebno malih, ne veruje da bi na taj način pospešili svoje poslovanje (80 %).

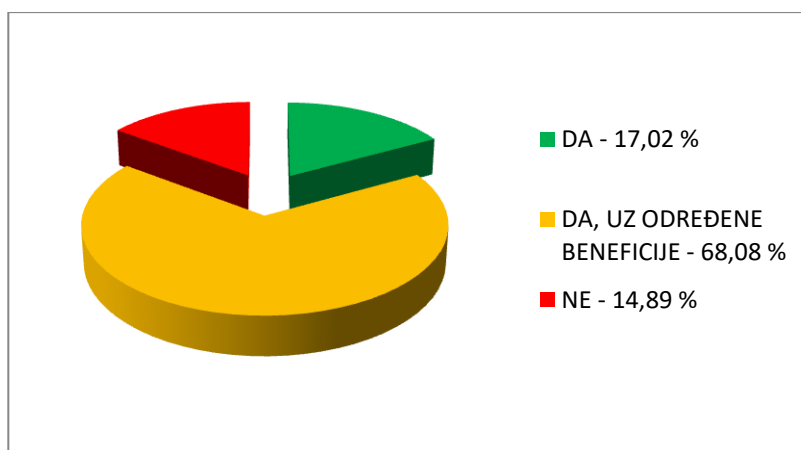
Istraživanje je obuhvatilo i spremnost poljoprivrednika da u perspektivi angažuju socijalne kategorije, kao stalne ili sezonske radnike, pa se tako došlo do sledećih odgovora (grafikon 14):

Grafikon 14. *Da li verujete da bi pospešili svoje poslovanje angažovanjem osoba iz socijalnih kategorija?*



Na pitanje da iznesu svoj stav o mogućnosti unapređenja poslovanja kroz angažman socijalnih kategorija radne snage, organski poljoprivrednici (87,24 %) su se uglavnom izjašnjavali negativno.

Grafikon 15. *Da li biste radno angažovali osobe iz socijalnih kategorija?*



Međutim, na drugačije formulisano pitanje uz ponuđene odgovore, organski poljoprivrednici izražavaju pozitivne preferencije prema socijalnim kategorijama radnika, ali uz adekvatne beneficije (68,08 %), koje bi mogli na taj način ostvariti, počev od posebnih podsticaja, koje bi dobijali po tom osnovu, preko ugovorenog otkupa proizvoda, pa do nekih drugih privilegija. Manji broj organskih proizvođača (17,02 %) vidi kao pozitivno angažovanje socijalnih kategorija radne snage i ističu spremnost da podrže takve projekte. Dok jedan deo organskih proizvođača (14,89 %) nije zainteresovan za angažman socijalnih kategorija radne snage, a ističu da im je to ipak rizično i da poslovanje predstavlja ekonomsku kategoriju.

Možemo konstatovati da je danas radni angažman socijalnih kategorija, posebno u nedostatku radne snage u ruralnim područjima, realnost i uz određene podsticaje mogu se očekivati benefiti, kako za organske proizvođače, tako i za same socijalne kategorije ljudi (socijalna inkluzija) i društvo u celini.

Za razvoj socijalnog agropreduzetništva u organskoj proizvodnji neophodno je: razraditi adekvatnu strategiju, ulagati u infrastrukturu, edukovati poljoprivrednike i finansijski podsticaji (subvencije, povlašćeni krediti, povoljnija javna nabavka), umrežavanje aktera, vršenje promocije, inoviranje zakonodavnog okvira i razvijanje socijalne svesti (Počuć i sar., 2018).

5.4. Održivi ruralni turizam u funkciji ruralnog razvoja

Aktuelna politika ruralnog razvoja prepoznaje multifunkcionalnost poljoprivrede, tj. one aktivnosti koje nadilaze proizvodnju hrane, kao što je očuvanje životne sredine i osiguravanje zapošljavanja i dohotka za ruralno stanovništvo u nepoljoprivrednim delatnostima i nudi osnovu za ruralni turizam (ESO, 2013). Održivi razvoj kao planetarni koncept može da se inkorporira i u turističku delatnost, pa se danas govori o potrebi da se turističke aktivnosti osmisle i realizuju na način, koji će imati minimalan negativan uticaj na društvo i životnu sredinu. S tim u vezi, održivi ruralni turizam se maksimalno oslanja na ekološke principe i uvažavanje zahteva prirode i stanovnika ruralnih područja, da turizam doprinese ekonomskom osnaživanju, zaštiti prirodnih i ostalih resusa u ruralnim područjima (Janković, 2014).

Sve veća pažnja danas se posvećuje razvoju ruralnog turizma, koji se predstavlja kao sredstvo za podsticanje razvoja ruralnih područja, prvenstveno onih koja su povezana s opadanjem tradicije agrarne industrije i povećanjem depopulacije. Glavni doprinosi se odnose na opšu diverzifikaciju ruralne ekonomije, specijalizaciju i stvaranje novih turističkih proizvoda, dodatne prihode na poljoprivrednim gazdinstvima, zaštitu prirodnih resursa itd. (Morić, 2013). Ruralni turizam, kao instrument ruralnog razvoja, doprinosi razvoju sela i svih aktivnosti koje se realizuju na seoskim područjima. Planska aktivnost ruralnog turizma doprinosi ukupnom oporavku ruralnih područja (Živković, 2015).

Osnovnim motivima za usmeravanje turista ka ruralnim područjima mogu se smatrati želja za boravkom u očuvanoj prirodnoj sredini i osećaj slobode, autentičnosti i tradicije, što zajedno rezultira osećajem relaksacije i smirenosti.

U poslednje dve decenije razvoj ruralnog turizma prepoznat je u evropskim okvirima, kao mogućnost ili faktor pospešivanja poljoprivredne proizvodnje i diverzifikacije ruralne ekonomije. Ruralni turizam je tako nastao kao dopuna poljoprivrednoj delatnosti. Ruralni turizam je širi pojam od seoskog i agroturizma, jer se bazira na uslugama vezanim za celokupna ruralna područja (ruralni način života, planine, šume, jezera i sl.), dok seoski turizam uključuje rekreaciju i provođenje slobodnog vremena u selu, kroz upoznavanje tradicije, manifestacija, seoske idile i stvaranje socijalnih interakcija sa domaćim stanovništvom. Agroturizam se odnosi isključivo na boravak na farmi, bilo da je u pitanju posmatranje ambijenta, odmaranje ili radne aktivnosti na gazdinstvu.

Slika 10. *Ruralni, agro i farm turizam*



Izvor: Bojnec (2010)

Ruralni turizam čine različiti oblici turizma izvan gradova, uslovljeni atrakcijama ruralnih područja, s raznim sadržajima: turizam u seljačkim gazdinstvima, lovni, ribolovni, sportsko-rekreacioni, zdravstveni, kulturni, turizam zaštićenih delova prirode i sl. On obuhvata i turiste (višednevne posetioce) i izletnike (jednodnevne posete). Njegovi nosioci su seoska domaćinstva. Boravak na seoskom posedu u prirodnom ambijentu izuzetno je iskustvo, upoznaju se novi prostori i socio-kulturni sadržaji u osnovi drugačijeg načina života, pa i razmišljanja. Za razvoj ruralnog turizma nužne su promene na strani turističke ponude u smislu promene negativnog stava o atraktivnosti boravka i odmora na selu i u prirodi.

Ruralni turizam je predstavljen kao sredstvo za ublaživanje ruralne depopulacije, a u ruralnim domaćinstvima i kao način diverzifikacije izvora prihoda. On stvara kontakt između urbanih i ruralnih stanovnika i kompenzuje glavne probleme ruralnih područja, kao

što su depopulacija, starenje stanovništva, gubitak kulturne baštine, vrednosti i tradicije (Ballesterosa i Hernández, 2017). Ruralni turizam može doprineti razvoju ruralne ekonomije, tako što će pokrenuti investicije u ruralnim područjima i razviti sinergiju između poljoprivrede i turizma (Đorđević Milošević i Milovanović, 2012). Dakle, pozitivni uticaji turizma na selo, njegovu privredu, stanovništvo i okruženje su brojni: ekonomski, demografski, ekološki, itd. Razvoj ruralnog turizma može da ima i negativne efekte po okruženje. Ukoliko to nije planska aktivnost, može da ugrozi čitav ekosistem jedne destinacije (zagađivanje i stvaranje otpada dovodi do kontaminacije zemljišta i pijaće vode), kroz nekontrolisanu potrošnju prirodnih i drugih resursa. Upravo zbog mogućih pomenutih problema akcenat treba da se stavi na razvoj ekoturizma (Mihajlović i sar., 2016a), koji je u svetskim okvirima postao popularan trend u novije vreme.

Ruralni turizam se može posmatrati kao način da se (Morić, 2013):

- ✓ ublaže negativna demografska kretanja iz ruralnih područja,
- ✓ nadomesti relativno niska produktivnost u poljoprivredi,
- ✓ podstakne razvoj prehrambene industrije,
- ✓ podstakne zaposlenost, poboljša infrastruktura i socijalne usluge,
- ✓ poboljšaju prihodi ruralnih stanovnika, koji se dominantno bave poljoprivrednom i ostalim aktivnostima.

Izazovi za razvoj različitih oblika ruralnog turizma su mnogobrojni, pa je zadatak ruralnih stratega da se isti minimiziraju, te omogući svestrani razvoj ruralnih područja. Neki izazovi mogu biti:

- nedostatak znanja i veština kod ruralnih preduzetnika generiše nedostatak mogućnosti za investicije, zapošljavanje i obrazovanje,
- mala poljoprivredna gazdinstva, kojih je najviše, ne mogu se lako organizovati za pružanje usluga turizma,
- ograničena upotreba marketinškog koncepta, kao poslovne filozofije, koja dovodi do nedostatka informacija o potrebama turista,
- ograničena mogućnost sufinansiranja projekata od strane poslovnih banaka, lokalnih i državnih institucija.

Fleischer i Tchetchik (2005), tvrde za Izrael da je ruralni turizam alternativa poljoprivredi, te da se agroturistički subjekti razlikuju od onih bez poljoprivredne aktivnosti.

Ruralni turizam povećava efikasnost poslovanja i stvara dodatne prihode od poljoprivrede i na taj način sprečava depopulaciju, budući da valorizuje na licu mesta poljoprivredno-prehrambene proizvode, prirodna i kulturna bogatstva. Nadalje, Peña i Jiménez (2004), ističu da se ruralni turizam u većini zemalja Evropske unije posmatra u širem kontekstu i doprinosi stvaranju dodatnih radnih mesta i prihoda. U većini razvijenih zemalja EU ruralni turizam po pomenutom kriterijumu prevazilazi značaj primarnog sektora poljoprivrede. Drugo, u zemljama Istočne Evrope, koje su prošle tranzicioni period (od centralnog planiranja do tržišne ekonomije) i prestrukturiranje poljoprivrede, ruralni i seoski turizam postali su nova tržišna niša, koja je bila nerazvijena tokom prethodnog sistema (Bojnec, 2004; Rozman i sar., 2009). Seoski ili agroturizam je značajna komponenta integralnog i održivog razvoja i revitalizacije sela, kao i komponenta koja nedostaje u podsticanju razvoja lokalnog tržišta, poljoprivrednih i nepoljoprivrednih aktivnosti u zemlji, uz posebnu stimulaciju zapošljavanja (Štetić i Šimičević, 2008).

Prema Master planu održivog razvoja ruralnog turizma Republike Srbije (2011), definisane su sledeće smernice za pozicioniranje Republike Srbije, kao ruralne turističke destinacije:

- razvoj holističkog iskustva u ruralnom turizmu, koji se sastoji od integrisanja ruralnih aktivnosti;
- ruralni stambeni i razvojni centri za aktivnosti,
- razvoj standarda kvaliteta za proizvode i usluge u celom lancu vrednosti, kako bi se osiguralo da su ruralne aktivnosti, smeštaj u ruralnim područjima, centri aktivnosti i druge usluge u skladu sa međunarodnim standardima kvaliteta,
- razvoj višeslojnog pristupa USP (uravnoteženog sistema pokazatelja),
- razvoj integrisanog operativnog marketinškog plana, koji podržava komunikaciju i komercijalizaciju ruralnog turizma i omogućava posetiocima / turistima da spakuju svoje vlastito iskustvo, osnivajući servisne centre za razvoj ljudskih kapaciteta, upravljanje globalnim sistemom, sa posebnim naglaskom na porodični turizam.

Ruralni turizam razvija se zahvaljujući tražnji, preduzetničkom duhu u ruralnim područjima i kao rezultat mogućnosti stvaranja dodatnih prihoda za poljoprivrednike. Ono što je važno za istaći, ZAP EU podstiče razvoj ruralnih područja, posebno turizma, obezbeđujući podsticajna finansijska sredstva.

Međutim, da bi se ostvarila veća sinergija i efikasnost u razvoju ruralne ekonomije, neophodan je interdisciplinarni pristup i saradnja u razvoju ruralnih turističkih destinacija, kao i komunikacija sa lokalnim akterima. Ruralni turizam postaje najznačajnija pojedinačna ekonomska aktivnost u ruralnim područjima EU.

Morić (2013) nalazi da su ključna tri faktora u razvoju ruralnog turizma i to:

- podrška vlade i međunarodnih i / ili nacionalnih tela / organizacija,
- diverzifikacija sadašnje turističke ponude u ruralnim područjima i
- unapređenje vladinih politika u području preduzetništva i pokretanja novih preduzeća u ruralnim područjima.

Ruralni turizam može postati značajan tržišni segment, poštujući pravila održivog razvoja i negujući lokalnu tradiciju i kulturu. Ovaj aspekt turizma postaje jedan od strateških i najefikasnijih načina ruralnog razvoja (Petrović i sar., 2018). Održivi ruralni turizam utiče na poboljšanje uslova života u ruralnim područjima, smanjuje siromaštvo i tako doprinosi očuvanju prirodnih i kulturnih vrednosti (Đorđević Milošević i Milovanović, 2012; Janković, 2014).

Petrović i sar. (2018) identifikuju konkurentnost ruralnog turizma u Srbiji i Sloveniji, kao jedan od ključnih faktora ruralnog razvoja. Tome doprinosi ljubaznost domaćeg stanovništva prema posetiocima, laka komunikacija između njih, kao i kvalitet infrastrukture i zdravstvenih ustanova u ruralnim područjima. Poseban prioritet se daje ruralnom turizmu u Nacionalnoj strategiji održivog razvoja u Srbiji, budući da se posmatra kao sektor visokog potencijala sa vertikalnom institucionalnom strukturom, koja podržava razvoj. Ipak ruralni turizam u Republici Srbiji nije dostigao visok nivo razvoja, što je rezultovalo niskom konkurencijom na međunarodnom turističkom tržištu. S druge strane, dobro uređen i visoko razvijen ruralni turizam u Sloveniji doprinosi ne samo dobrobiti domaćinstava, već i održivom razvoju ruralnih područja, raznovrsnosti turističke ponude i poboljšanju kvaliteta života lokalnog stanovništva.

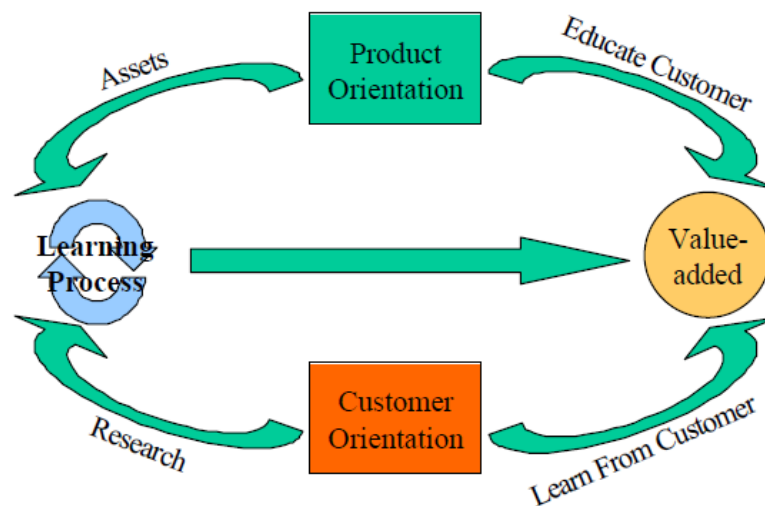
5.4.1. Agroturizam kao dopunska delatnost poljoprivrednika

Ruralna područja imaju potencijal da razvijaju različite oblike turizma. Agroturizam, kao jedan od pojavnih oblika ruralnog turizma, sve je prisutniji u naučnim istraživanjima. Agroturizam je alternativa masovnom turizmu, a počeo se razvijati potkraj prošlog veka, kao rezultat novog shvatanja važnosti poljoprivrede, zasićenosti urbanim

načinom života i razvojem marketinga, koji je diverzifikovao turističku ponudu (Kuzman i Prodanović, 2017).

Agroturizam je pružanje usluga poljoprivrednika turistima, dopunska delatnost poljoprivrednog gazdinstva, a obuhvata aktivnosti kao što su: boravak na farmi, obrazovne posete, rekreativne aktivnosti i prodaju (promociju) na licu mesta poljoprivrednih i proizvoda kućne radinosti. Ponuda agroturističke delatnosti odnosi se na razgledanje i uživanje u seoskom ambijentu, zabave i razne atrakcije, kao i kupovina lokalnih proizvoda (hrana, zanatski proizvodi i suveniri). Vinske turizam rute i festivali, vinski-podrumi, organska hrana, posete gazdinstvima, demonstracija poljoprivrednih aktivnosti, jahanje konja samo su neke od mogućnosti za ostvarenje dodatnog prihoda poljoprivrednika.

Slika 11. Fokus agroturističke delatnosti



Izvor: Comen i Foster, 2006.

Agroturizam je jedan od načina za poboljšanje ekonomske stabilnosti poljoprivrednih gazdinstava i ruralnih zajednica, podsticaj razvoju poljoprivrede i pratećih delatnosti u ruralnim područjima. Agroturizam pomaže da se reše neki od problema ruralnih područja, kao što su nezaposlenost, održavanje kulture i tradicije, smanjuje migracije seoskog stanovništva, poboljšava ruralnu infrastrukturu, podiže obrazovno kulturni nivo domaćeg stanovništva itd. (Havlíček i sar., 2009).

Uticaj agroturizma na regionalni ruralni razvoj nije dovoljno izučen, niti su utvrđeni metodi za uspešno kvantifikovanje tog uticaja. Samim tim, ne može se jednostavno izmeriti uticaj agroturizma na razvoj određenog regiona. Ipak, može se reći da agroturizam aktivira druge grane i delatnosti u stvaranju najkvalitetnijeg ruralnog turističkog proizvoda, doprinosi razvoju poljoprivrede i ruralnih područja.

Dva su opšta trenda razvoja agroturizma u Evropskoj uniji (Potočnik-Slavič i Schmitz, 2013):

- savremena prevalencija manjeg obima i raspoređena agroturistička preduzeća, koja većinom vode aktivni članovi poljoprivredne porodice (pravi agroturizam). Ciervo (2012), tvrdi da je pravi agroturizam čvrsto povezan s poljoprivredom, lokalnom kulturom, seoskim načinom života, u stanju da se odupre moći globalnog tržišta, komodizaciji kulture i homogenizaciji mesta i ponašanja. Ako se ruralne tradicije i kulturno nasleđe stavljaju u funkciju atrakcije, može se značajno narušiti sklad, koji je do tada postojao.
- progresivna odvojenost od poljoprivredne aktivnosti, gde agroturistička firma prodire na turističko tržište, nudeći proizvod kao odgovor na zahtev potencijalnih turista (komercijalni agroturizam). U stvari, komercijalni agroturizam ima za cilj da poveća prihod, bez obzira na socio-kulturne, pejzažne i ekološke zahteve. Na taj način, poljoprivreda se marginalizuje, dolazi do urbanizacije seoskog načina života i kulturne hegemonizacije, što može da šteti ugledu ruralnih područja.

Udeo farmi koje nude turističke usluge je: u Švedskoj i Švajcarskoj – 20 %, u Austriji - 10 %, u Nemačkoj i Holandiji – 8 %, u Francuskoj – 4 %, u Italiji – 2 %, dok u Španiji, nesumnjivo jednoj od glavnih turističkih destinacija u svetu, samo 0,5 % farmi pruža turističke usluge (Fagioli i sar., 2014).

U poslednjih nekoliko godina, u Republici Srbiji, iniciraju se projekti iz agroturizma. Podaci Udruženja "ruralnog turizma u Srbiji" za 2013. godinu ulivaju optimizam za razvoj agroturizma, a radi se o 970 registrovanih mesta, koja bi mogla biti klasifikovana kao poljoprivredni boravak i samouslužni ležajevi (Petrović i sar., 2015).

Stanje razvijenosti agroturizma u Republici Srbiji nije zadovoljavajuće, a karakteriše ga (Đenadić i sar., 2016):

- nedovoljno korišćenje ionako skromnih smeštajnih kapaciteta,
- nedostatak smeštajnih kapaciteta na višem nivou, što dovodi do nižih cena i prihoda,
- izostanak ponude hrane (skoro 40% pružaoca usluga ne nude hranu),
- neadekvatne i nerazvijene promotivne aktivnosti,
- ograničena upotreba interneta,
- nedovoljno angažovanje lokalne turističke organizacije,

- loša ponuda dodatnih usluga u seoskim domaćinstvima (sport i rekreacija, trgovina, transport, zanatstvo i sl.)

Agroturizam u Republici Srbiji nije prepoznat, što implicira da je potrebno još mnogo toga uraditi na promociji i poboljšanju agroturističke usluge. Marketing agroturizma treba usmeriti na specifične niše posetilaca, jer je informacije sa globalnog tržišta teško dobiti. Nakon identifikacije kupaca, veoma je važno da se jasno dokumentuje kakve zahteve ili specifikacije imaju posetioci za proizvodima i uslugama (Kuehn i sar., 2000).

5.4.2. Ključne determinante razvoja agroturizma

Ima li agroturizam, kao dopunska delatnost poljoprivrednika, potencijal da unapredi njihovo poslovanje i da podstakne ukupan ruralni razvoj, pitanje je na koje pokušavamo odgovoriti.

S obzirom da primarna poljoprivreda sve teže obezbeđuje dovoljno prihoda, kao i to da je agroturizam u zemljama Evropske unije jedan od modela ruralnog razvoja, smisleno je istraživati mogućnosti njegovog razvoja u Republici Srbiji i popravljjanja ekonomskog položaja poljoprivrednih gazdinstava.

U istraživanju Gao i sar. (2016), ispitanici najviše vrednuju pejzažne karakteristike u blizini farmi, posebno prirodne i kulturne vrednosti. Oni žele da vide divlji život, vodne resurse, istorijske elemente i domaće životinje, sugerišući da oni mogu poslužiti kao atrakcija.

Na pružanje usluga agroturizma farmere motiviše mogućnost dodatne zarade, socijalni prozor u spoljni svet, a klijente motiviše edukacija o mogućnostima konzumiranja agroturističke ponude, rad na farmi i ostale aktivnosti. Vremenom je sasvim moguće da agroturizam generiše više profita, nego primarna proizvodnja na gazdinstvu (Kuzman i Prodanović, 2017).

Gradsko stanovništvo je zainteresovano za agroturizam iz sledećih razloga (Ou i Shih, 2002):

- boravak u prirodi, rekreacija, odmor, mir i relaksacija,
- potreba za novim iskustvima,
- potraga za domaćom kvalitetnom hranom,

- bežanje od svakodnevnih aktivnosti,
- događaji i manifestacije,
- ušteda novca u odnosu na druge oblike turizma,
- nostalgija za ljude koji potiču iz seoskih sredina.

Uspeh agroturizma determinisan je brojnim faktorima od kojih su najznačajniji (Comen i Foster, 2006):

- sposobnost farmera da uče i primenjuju znanja,
- atraktivna lokacija (priroda),
- finansije,
- normativno regulisanje delatnosti pružanja usluga,
- podrška lokalne zajednice (finansijski podsticaji, smanjenje poreza),
- marketing / razumevanje potreba klijenata i njihovih očekivanja,
- socijalne veštine, gluma i scenske veštine,
- kreativnost,
- sposobnost za upravljanje iskustvima posetilaca.

Za razvoj agroturizma informacija o agroturističkoj ponudi je veoma značajna. Informacije se teško dobijaju, raznovrsne su i neuredne, nedostaje specijalizovan portal za promociju agroturističkih kapaciteta (Havlíček i sar., 2009). Rešenje bi moglo biti fokusiranje na povezivanje informacija o agroturističkoj ponudi, na različitim nivoima – od pružaoca usluge (sopstvena web stranica) do neke nacionalne platforme za podršku agroturizmu, gde bi svaki farmer imao mogućnosti da doda informacije o sopstvenoj ponudi (Kuzman i Prodanović, 2017).

Uspeh agroturizma određen je (Chase i sar., 2007):

- obezbeđivanjem autentičnosti farme i iskustvom;
- edukacijom turista i interakcija s njima (mogućnost dobijanja preporuke). Ljudi koji odluče da posete farmu traže "autentična" iskustva i zainteresovani su za učenje o tome;
- kvalitetom pružanja usluge;
- obezbeđivanjem dovoljno kapaciteta (osoblje i infrastruktura);
- bezbedno i pristupačno okruženje;
- udruživanjem sa drugim srodnim organizacijama, radi razmene informacija i iskustava, promocije itd;

- stvaranjem dobrih odnosa u zajednici (povoljan imidž u javnosti) i
- fleksibilnim planiranjem poslovanja i upravljanjem rizikom.

5.4.3. Percepcije organskih poljoprivrednika o agroturizmu

Rezultati empirijskih istraživanja o mogućnostima razvoja agroturizma u Republici Srbiji nisu optimistični. Organski poljoprivrednici, koje smo uključili u istraživanje, iskazuju zainteresovanost, ali uglavnom nisu u mogućnosti da se posvete sticanju prihoda po osnovu usluga turistima. Veoma mali broj njih (17,02 %) je već uključen u agroturističku delatnost ili su u početnoj fazi razvijanja kapaciteta.

Poljoprivrednici nisu zainteresovani za pružanje usluga turistima (72,34 %), iako polovina njih raspolažu minimalnim preduslovima za turističke usluge (51,06 %).

Većina ispitanika su muškarci, prosečne životne dobi 56 godina, koji obrađuju ispod 10 ha zemljišta, što implicira da ostvaruju relativno niži prihod, koji ostavlja prostora za njegovo uvećanje dodatnim aktivnostima na gazdinstvu. Od stručne spreme samo njih 8,51 % navodi da je steklo poljoprivredno obrazovanje, dok su ostali pohađali neke seminare i radionice, a stručna znanja uglavnom su preneli od starijih generacija. Neformalno obrazovanje poljoprivrednika može biti razlog neprihvatanja mogućnosti diverzifikacije izvora prihoda (razvoja agroturističkih kapaciteta). Potrebno je edukovati poljoprivrednike o mogućnostima sticanja dodatnih prihoda, koji im se pružaju kroz dopunske delatnosti na gazdinstvu.

Tabela 22. Agroturizam na poljoprivrednim gazdinstvima (n=47)

STAVKE	%
Obrazovanje	
- formalno	8,51 (4)
- neformalno	91,49 (43)
Zainteresovanost za pružanje usluga turistima	
- da	27,66 (13)
- ne	72,34 (34)
Nude usluge turistima	
- da	17,02 (6)
- ne	82,98 (41)
Postojanje minimalnih preduslova za pružanje usluga turistima	
- da	51,06 (24)
- ne	48,94 (23)

Izvor: Istraživanje autora (2019)

Istraživanje je obuhvatilo i spremnost poljoprivrednika da u perspektivi ponude neke usluge iz delokruga agroturizma, pa se putem Likertove skale došlo do odgovora:

- (1) poseta gazdinstvu s ciljem razgledanja – 4,3.
- (2) edukovanje za poljoprivredne aktivnosti – 3,1.
- (3) rad na gazdinstvu – 2,7.
- (4) prodaja proizvoda turistima – 4,8.

Poljoprivrednici uglavnom izražavaju spremnost za usluge obilaska poljoprivrednog gazdinstva, prodaje svojih proizvoda, dok za edukovanje turista i njihov eventualni angažman u nekim radnim aktivnostima na gazdinstvu nisu spremni. Ističu da bi radni angažman na gazdinstvu mogao biti za njih rizičan, kao i za vlasnika gazdinstva (povrede, oštećenja useva, uznemiravanje životinja i drugi štetni događaji).

* * *

Doprinos agroturizma opštem turističkom tržištu u Republici Srbiji je još uvek prilično skroman.

Agroturizam ima potencijal da unapredi poslovanje poljoprivrednih gazdinstava, ali veliki broj njih, iako poseduje određene preduslove, ne izražava želju da se bavi tom delatnošću.

Napravljeni su značajni pomaci na razvoju i promociji agroturističke delatnosti u Republici Srbiji. Stanje nije ohrabrujuće i potrebno je učiniti dodatni napor, kako bi se poljoprivrednici zainteresovali za pružanje usluga potencijalnim turistima i kako bi se turisti usmerili, odnosno zainteresovali za usluge poljoprivrednih gazdinstava.

Za razvoj agroturizma u Republici Srbiji neophodno je razraditi adekvatnu strategiju, ulagati u infrastrukturu, edukovati poljoprivrednike i potencijalne turiste, promocija, finansijski podsticaji, zakonodavni okvir i primena standarda. Uz adekvatnu podršku, skoro svaka farma bi mogla biti pružalac agroturističkih usluga i ujedno značajan faktor agrarnog i ruralnog razvoja.

5.4.4. Ekoturizam i ruralni razvoj

Savremeni turisti, zbog sve većih pritisaka na zdravlje, uslovljenih industrijskim razvojem, sve više žele da borave u prirodi, pre nego u poznatim turističkim centrima. Oni nastoje da zadovolje svoje potrebe na destinacijama na kojima postoji „netaknuta priroda”

i da, pri tome, očuvaju prirodu u stanju u kakvom su je zatekli. Takve destinacije im pružaju osećaj bliskosti sa prirodom, podstičući ekološki odgovorno ponašanje, koje doprinosi očuvanju životne sredine, što je u skladu sa osnovnim principima koncepta zelene ekonomije i održivog razvoja.

Spoj potrebe da se pobjegne od brzog gradskog života, kao i od stresa koji karakteriše savremeni način života, kao i potreba da se proaktivno deluje na životnu sredinu, iznedrilo je koncept ekoturizma, koji ima sve više svojih pristalica (Dašić i Anufrijević, 2018).

U poslednje vreme pravi bum na svetskom turističkom tržištu beleži ekoturizam, koji predstavlja poseban oblik turističke ponude, a definiše se kao po okolinu odgovorno posećivanje očuvanih prirodnih područja, tako da se podstiče zaštita životne sredine, a da lokalno stanovništvo ima koristi od takvog posećivanja. Dakle, reč je o srazmerno malom segmentu turističkog tržišta na koji se odnosi samo deo turističkih aktivnosti u ekološki osetljivim prostorima. Ekoturizam je aktivnost odgovornog putovanja i boravka u čistoj prirodnoj sredini, koju ne narušava, s ciljem da bi se u njoj uživalo, odmaralo i njoj se divilo. Od ekoturizma se očekuje da održi visok nivo zadovoljenja potreba turista, podižući njihovu svest o problemima održivosti i promovišući prakse održivog turizma.

Ivanović i sar. (2016) ističu da je ovaj oblik turizma popularizovan, kao jedna od mera za rešavanje negativnih uticaja turizma na životnu sredinu i rast turističke industrije. Ekoturizam se na najbolji način uklapa u koncept održivog razvoja, jer čuva prirodno okruženje, poboljšava dobrobit lokalnog stanovništva, oslanja se na obnovljive prirodne izvore energije, stvara nova radna mesta i doprinosi ukupnom ruralnom razvoju. Dašić i Anufrijević (2018) ističu da naša država još uvek nije prepoznata, kao ekoturistička destinacija, iako su potencijali za razvoj ekoturizma više nego dobri (nacionalni parkovi, parkovi prirode, rezervati, visok biodiverzitet i dr.) Razlog sporog razvoja ekoturizma je izostanak promocije, kao i niske subvencije za podizanje ekoturističkih kapaciteta. Organizovanje ekoturističkih tura, tematskih događaja, naučno-stručnih skupova moglo bi ekoturizam unaprediti i učiniti ga interesantnim, kako za domaće, tako i za inostrane turiste.

Razvoj ekoturizma je jedna od razvojnih šansi, jer on pokreće brojne poslovne aktivnosti, doprinosi očuvanju kulturne baštine i ekonomski motiviše lokalno stanovništvo. Stručnjaci savetuju da razvijamo upravo ovaj oblik turizma, zato što imamo

komparativne prednosti tj. očuvanu prirodu, blagu klimu, čist vazduh, nezagađene reke i jezera i razvornu floru i faunu. Ekoturizam, kao komponenta ruralnog razvoja, ima značajnu ulogu u očuvanju životne sredine, lokalnog identiteta, tradicije i običaja, jača autohtonu, tradicionalnu i ekološku poljoprivrednu proizvodnju, a takođe u funkciji je smanjenja nezaposlenosti i stvaranja ekonomske koristi za lokalne zajednice.

5.5. Proizvodnja energije iz obnovljivih izvora u funkciji razvoja ruralnih područja Republike Srbije

Iscrpljivanje fosilnih goriva uslovljava povećanje interesovanja za upotrebu obnovljivih izvora energije. U koncept održivog ruralnog razvoja može da se uklopi proizvodnja čiste ekološke energije, kao što je iskorišćavanje preostalog hidropotencijala većih vodenih tokova, malih planinskih rečica (mini hidroelektrane), zatim podizanje vetroparkova, solarnih sistema, proizvodnja energije iz biomase (biodizel, biogas, bioetanol) i dr. (Ivanov i sar., 2009). Kod nas postoji veliki broj izvora geotermalne energije, čija se upotreba može povezati sa organskom poljoprivrednom proizvodnjom i banjskim turizmom, gde se uvažavaju maksimalno ekološki principi, zadovoljava tražnja za kvalitetnom hranom i odmorom uz ostvarenje profita i zaštitu životne sredine. Energija iz alternativnih izvora je čista, odnosno ne zagađuje životnu sredinu ili je pak njeno korišćenje daleko prihvatljivije za ekosistem u odnosu na korišćenje fosilnih goriva. Antevski i sar. (2012) ističu da je jedan od veoma obećavajućih elemenata ruralne ekonomije proizvodnja električne energije iz solarnih i vinskih izvora, kao i izgradnja mini hidroelektrana. Prelazak sa fosilnih goriva na alternativne izvore energije zahteva nove tehnološke investicije, pomoć i podršku ekoloških organizacija i države. Kada je u pitanju mogućnost proizvodnje energije iz alternativnih izvora (posebno u ruralnim područjima) situacija je dosta složena i traže se odgovarajuća rešenja.

Energija iz obnovljivih izvora ima široke mogućnosti korišćenja, posebno u ruralnim domaćinstvima i na poljoprivrednim gazdinstvima. Ruralnim domaćinstvima se pruža mogućnost da diverzifikuju i uvećaju svoje prihode po osnovu investiranja u kapacitete za proizvodnju ekološki prihvatljive energije, bilo da je u pitanju podmirenje sopstvenih potreba ili prodaja na slobodnom tržištu. Poljoprivredna gazdinstva su pogodna za proizvodnju energije kao što je biodizel i biogas, jer poseduju sirovine, koje se mogu

iskoristiti na naefikasniji način upravo proizvodnjom bioenergije. Na taj način ona postaju manje zavisna od tržišta, a ekonomsko-finansijski bilans se značajno poboljšava.

5.5.1. Ekonomsko-ekološki aspekti proizvodnje i potrošnje biogasa

S obzirom na širok opseg supstrata, koji se mogu koristiti za njegovu proizvodnju, biogas predstavlja jednu od obećavajućih energetskih alternativa. Kao sirovine za proizvodnju biogasa mogu se koristiti različite vrste industrijskih otpadnih materija, poljoprivredni otpaci, izmet domaćih životinja i ljudi, kultivisana biomasa, kanalizaciona voda (Tomović, 2002; Mohan i Jagadeesa, 2013). Sastav i prinos biogasa varira u zavisnosti od upotrebljenih sirovina.

Republika Srbija zbog velikog poljoprivrednog potencijala raspolaže velikim količinama otpadne biomase, pa se mogućnost korišćenja otpadne biomase nameće kao adekvatna alternativa korišćenju neobnovljivih energenata (Ajduković i Jovanović, 2009). Babović (2009) ističe da u AP Vojvodini postoji značajna mogućnost proizvodnje biogasa na govedarskim i svinjarskim farmama, po osnovu upotrebe stajnjaka. Potencijalne mogućnosti proizvodnje biogasa su daleko veće, ako se imaju u vidu male stočne farme, organski komunalni otpad, brzo rastuće biljke za proizvodnju biogasa, biljni ostaci i otpad iz stočarske proizvodnje i prerade.

Konvencionalni energetski resursi bazirani na fosilnim i drvnim gorivima sve više se iscrpljuju, tako da se nameće potreba za nalaženjem adekvatnog, ekonomičnog i pouzdanog načina za dobijanje energije (Tomović, 2002). Zbog toga je opredeljenje ka razvoju tehnologija korišćenja obnovljivih izvora energije kao što je biomasa, bilo direktno ili putem konverzije. Jedan od bioloških procesa, koji u novije vreme privlači sve veću pažnju je proizvodnja biogasa (Singh i Perna, 2009).

Biogas je mešavina metana i ugljen-dioksida (CO₂), koja se dobija prilikom razgradnje organskih materija pod anaerobnim uslovima. U vreme kada rezerve fosilnih goriva opadaju, troškovi energije rastu, a životnu sredinu ugrožava nepravilno odlaganje smeća, pronalaženje rešenja za problem biološkog otpada i tretman otpadnih organskih materija, postaje pitanje od najveće važnosti. Biogasni digestori koriste biorazgradljive materije, od kojih se dobijaju dva korisna proizvoda: biogas i fermentisano biođubrivo. Biogas je moguće koristiti za različite namene: direktno za kuvanje, proizvodnju električne

energije, grejanje, pogonsko gorivo za vozila, kao i u raznim tehnološkim procesima (Macias-Corral i sar., 2008).

Proizvodnja biogasa dinamizira se naročito u novije vreme, kao rezultat rasta cene fosilnih goriva i pogodnosti koje proces anaerobne digestije pruža u zaštiti životne sredine (Deressa i sar., 2015).

Upotreba biogasa sve se više povećava zbog:

- Rasta cena naftnih derivata,
- Uredbi o upotrebi obnovljivih izvora energije,
- Mogućnosti proizvodnje biogasa na poljoprivrednim gazdinstvima.

Proizvodnja biogasa iz organskog otpada je od naročitog značaja u EU. EU je postavila za cilj smanjenje biorazgradivog gradskog otpada i to do 2020. godine na 35 % u odnosu na nivo iz 1995. godine. Proizvodnja biogasa će se najverovatnije fokusirati na industrijska postrojenja za kodigestiju čvrstog gradskog otpada i stajnjaka (Ward i sar., 2008).

Biogas proizvodi 95 % manje CO₂ u odnosu na dizel, kao i 80 % manju emisiju azotnih oksida. Takođe, upotreba biogasa ne dovodi do emisije čvrstih čestica u atmosferu (Kangmin i Mae-Wan, 2006).

Osim iz ekoloških razloga, upotreba biogasa poželjna je i iz zdravstvenih razloga, jer biogas sagoreva bez dima. Biogas se može koristiti i za dugoročno skladištenje voća i žitarica. Atmosfera sa metanom i ugljen-dioksidom inhibira metabolizam i smanjuje formiranje etilena u voću i žitaricama, a osim toga ubija i štetne insekte, gljivice i bakterije koje mogu prouzrokovati kvarenje. Nakon završetka anaerobne digestije ostaje čvrsta faza, koja se može iskoristiti kao đubrivo (Deressa i sar., 2015; Kangmin i Mae-Wan, 2006).

Na ekonomskom nivou, biogas tehnologija može individualnim proizvođačima doneti značajne uštede. Na primer, stočarska farma koja koristi biogas tehnologiju može uštedeti 1 000 dolara na godišnjem nivou. S druge strane, instaliranje biogas tehnologije je veoma skupo; nekad je potrebno nekoliko godina da bi se povratio novac od investicije. Neki proračuni predviđaju da je mlekerskoj farmi potrebno više od pet godina da povрати uloženi novac (Macias-Corral i sar., 2008).

5.5.2. Potencijal proizvodnje biogasa od stajnjaka u Republici Srbiji

Podaci Republičkog Zavoda za statistiku o ukupnom broju stoke u 2018. godini u Republici Srbiji prikazani su u tabeli 20.

Tabela 23. Broj grla stoke na teritoriji Republike Srbije u 2018. god.

	Broj grla u RS (u 000)
Goveda	878
Konji	15
Koze	196
Ovce	1712
Svinje	2782
Živina	16232

Izvor: Republički zavod za statistiku (www.stat.gov.rs)

Ukupan broj goveda na teritoriji Republike Srbije godišnje daje oko $9,82 \times 10^6$ t stajnjaka (Tabela 24) koji se može iskoristiti za proizvodnju $1,02 \times 10^9$ m³ biogasa (Tabela 25). Ova količina biogasa može se iskoristiti za proizvodnju $2,02 \times 10^9$ kWh električne energije i $1,90 \times 10^9$ kWh toplotne energije. Tokom 2018. godine u Republici Srbiji je evidentirano 2 782 000 svinja, koje daju oko $3,022 \times 10^7$ t stajnjaka. Procenjuje se da se iz ove količine stajnjaka može dobiti oko $5,8 \times 10^8$ m³ biogasa. Mogućnost proizvodnje električne i toplotne energije iz svinjskog stajnjaka približna je količini dobijenoj iz goveđeg stajnjaka i iznosi $1,28 \times 10^9$ kWh i $1,18 \times 10^9$ kWh, respektivno.

Tabela 24. Dostupni stajnjak u Republici Srbiji u 2018. god.

	Tip stoke			Ukupno
	Goveda	Svinje	Živina	
Broj grla	$8,78 \times 10^5$	$3,021 \times 10^6$	$1,623 \times 10^7$	
Količina stajnjaka, t/god	$9,82 \times 10^6$	$3,022 \times 10^7$	$1,298 \times 10^8$	$1,699 \times 10^8$

Na osnovu izračunatih podataka, najveću količinu biogasa moguće je dobiti iz živinskog stajnjaka, $2,15 \times 10^{10}$ m³. Energetski potencijal ovako dobijenog biogasa je $4,43 \times 10^{10}$ kWh električne energije i $4,07 \times 10^{10}$ kWh toplotne energije. Iako živinski stajnjak teorijski može dati najveću količinu biogasa, u praksi je njegova primena ograničena zbog visokog sadržaja azota.

Tabela 25. *Potencijal dobijanja biogasa od stajnjaka*

Sadržaj	Govedi stajnjak	Svinjski stajnjak	Živinski stajnjak
Suva materija (SM), % in SBM	25	6	40
Organska SM, % u SM	85	80	75
Prinos biogasa, m ³ /kg SM	488	400	552
Prinos biogasa, m ³ /t SBM	103,8	19,2	165,8
Sadržaj metana, %	55	60	55
Kalorijska vrednost			
Biogas, m ³ /god	1,02 x10 ⁹	5,8 x10 ⁸	2,15 x10 ¹⁰
Ukupna el. energija, kWh/god	2,02 x10 ⁹	1,28 x10 ⁹	4,43 x10 ¹⁰
Ukupna toplotna energija, kWh/god	1,90 x10 ⁹	1,18 x10 ⁹	4,07 x10 ¹⁰

SM – suva materija; SBM – sveža biomasa

S obzirom da je Republika Srbija veliki proizvođač žitarica, one predstavljaju značajan izvor supstrata za proizvodnju biogasa. Takođe, velika količina biogasa može se proizvesti kombinovanjem poljoprivrednog i industrijskog otpada. Republika Srbija poseduje veliki potencijal za proizvodnju biogasa.

5.6. SWOT analiza i mere za poboljšanje stanja ruralne ekonomije Republike Srbije

SWOT³⁶ analiza ruralnih područja Republike Srbije urađena u okviru Strategije poljoprivrede i ruralnog razvoja Republike Srbije za period 2014. – 2020. godine, identifikuje veliki broj mogućnosti, ali i pretnji iz okruženja koje determinišu održivi razvoj ruralnih područja. Takođe, predstavljene su snage i slabosti naših ruralnih područja.

Naslanjajući se na pomenutu strategiju u nastavku prikazujemo SWOT matricu, modifikovanu prema rezultatima istraživanja. Ova kvalitativna analiza stanja ruralnih područja je preduslov za koncipiranje inovirane strategije održivog ruralnog razvoja, odnosno cilj je da pruži relevantne informacije donosiocima strateških odluka. Koncipiranje i implementacija odgovarajućih strategija razvoja je olakšana ukoliko se raspolaze sa objektivnim podacima i informacijama.

³⁶ S-strengths, W-weaknesses, O-opportunities, T-threats.

Agrarne strukture na makro nivou treba da uvažavaju sve specifičnosti ruralnih područja (regiona), te da prilagode strategiju SWOT matrici. Cilj treba da bude održivo korišćenje resursa, rast produktivnosti i obima proizvodnje, povećanje stepena prerade sirovina, intenzifikacija proizvodnje tj. izmena proizvodne strukture usklađene sa tražnjom u korist intenzivnijih proizvodnji i proizvoda viših faza prerade, prilagođavanje finansiranja ruralnim investicijama, podrška organskoj proizvodnji i proizvodnji energije iz alternativnih izvora, diverzifikacija aktivnosti poljoprivrednih gazdinstava, investicije u ruralnu infrastrukturu i dr. Drugim rečima, potreban je radikalni zaokret u strateškom upravljanju ruralnim područjima i mnogo više napora i sredstava usmeriti ka ruralnim područjima. U protivnom, negativne trendove teško će biti zaustaviti i preusmeriti.

Tabela 26. SWOT matrica stanja ruralnih područja Republike Srbije

SNAGE	SLABOSTI
<ul style="list-style-type: none"> - bogatstvo prirodnih resursa (kvalitet i ukupan fond poljoprivrednog zemljišta, voda, vazduh, šumski ekosistemi); - relativno mala zagađenost resursa za poljoprivredu; - pogodni uslovi (klima); - komparativne prednosti pojedinih područja / dobar geografski položaj; - raznolikost i atraktivnost ruralnih područja; - očuvana kulturna baština; - visok biodiverzitet i genofond; - relativno jeftina i obučena radna snaga; - tradicija u poljoprivrednoj proizvodnji; - dobro funkcionišuće tržište inputa i outputa; - dovoljno preradnih kapaciteta; - postojanje zadruga, klastera, savetodavne službe i ostalih udruženja; - podrška od strane obrazovnih i naučno-istraživačkih institucija (transfer znanja); - tradicionalna znanja i tehnologije. 	<ul style="list-style-type: none"> - nerazvijena ruralna infrastruktura, kao i nedostajuća infrastruktura za podršku poljoprivredi (sistemi za navodnjavanje i kanalska mreža); - mali i isparcelisan poljoprivredni posed; - mali obim osiguranja poljoprivrede; - nije urađena rejonizacija poljoprivrede; - nerazvijena stočarska proizvodnja; - niski prinosi, produktivnost i konkurentnost; - zastarela oprema i mehanizacija; - nepovoljna starosna i obrazovna struktura ruralnog stanovništva; - nepovoljni demografski trendovi i depopulacija; - nizak nivo agrotehnologije i inputa; - dominacija ekstenzivne proizvodnje; - uzak asortiman preradevina; - izostanak primene standarda kvaliteta; - nizak stepen korišćenja preradnih kapaciteta; - nezadovoljavajući sistem finansiranja; - slaba upravljačka struktura; - mali transfer tehnologija i znanja.
MOGUĆNOSTI	PRETNJE
<ul style="list-style-type: none"> - unapređenje sistema upravljanja prirodnim resursima tj. uređenje i racionalno korišćenje zemljišnih površina; - intenziviranje i izmena strukture poljoprivredne proizvodnje; - revitalizacija stočarske proizvodnje; - bolje korišćenje preradnih kapaciteta i veći stepen finalizacije primarnih sirovina; - podizanje visokointenzivnih višegodišnjih zasada; - razvoj održive i multifunkcionalne poljoprivrede (organska proizvodnja i proizvodi sa geografskom oznakom; autohtone rase i sorte); - proizvodnja lekovitog, aromatičnog i začinskog bilja; - udruživanje i poslovno povezivanje - razvoj tržišta i dinamiziranje izvoza; - usaglašavanje domaće legislative sa EU standardima i propisima; - proizvodnja i korišćenje alternativnih i bioenergenata; - razvoj ruralnog i ostalih vidova turizma; - programi podrške socijalnom (agro) preduzetništvu; - projekti putem javno-privatnih partnerstava; - korišćenje EU fondova (IPARD). 	<ul style="list-style-type: none"> - regionalna politička i ekonomska nestabilnost; - nezavršen proces restitucije i komasacije; - neracionalna eksploatacija resursa; - nedostatak radne snage u pojedinim ruralnim područjima; - depopulacija ruralnih područja i sve manji broj mladih poljoprivrednika; - nerazvijena infrastruktura i slabe institucije; - nepripremljenost na posledice klimatskih promena; - još uvek nerešen problem finansiranja poljoprivrede i ruralnih investicija; - slaba vertikalna integracija u poljoprivredi; - jaka konkurencija od subjekata iz okruženja; - nespремnost za liberalizaciju trgovine polj. prehrambenih proizvoda; - nizak životni standard utiče na smanjenu kupovnu moć; - siva ekonomija i monopoli; - nepodudarnost ponude stručne radne snage sa potrebama realnog sektora; - neprepoznatljivost ruralnih i regionalnih specifičnosti u javnim politikama, kao što su mala gazdinstva; - nekonzistentna agrarna politika i mali agrarni budžet.

Izvor: modifikovano prema - Strategija poljoprivrede i ruralnog razvoja (2014-2020)

Novi koncept ruralne politike treba da se bazira na komparativnim prednostima kojima Republika Srbija raspolaže, kao što su: nezagađeni prirodni resursi, pogodni klimatski uslovi za proizvodnju skoro svih biljnih kultura i vrsta stoke, dobra geografska pozicija (blizina većih tržišta), tradicija u poljoprivrednoj proizvodnji i dr. Ono što je bitno za istaći konkurentna prednost se neće moći održati na dugi rok zahvaljujući obilju prirodnih resursa i jeftinoj radnoj snazi, pa usmerenje treba da bude na uvođenje novih tehnologija, viši kvalitet, prerada primarnih sirovina u visokofinalni asortiman, uvođenje menadžmenta i marketinga u poslovanje, horizontalno i vertikalno povezivanje i udruživanje privrednih subjekata u ruralnim područjima.

Naravno potrebno je otklanjati slabosti, odnosno ulagati mnogo više u ruralnu infrastrukturu, ukрупnjavanje gazdinstava, zaustaviti depopulaciju ruralnih područja, investirati u znanje i edukacije i trajno rešiti problem finansiranja ruralnih investicija.

Šanse ili mogućnosti razvoja ruralnih područja nisu zanemarljive, ali je osnovni zahtev inkorporirati principe održivog razvoja u svaku ruralnu investiciju. Potrebno je odabrati programe koji su tržišno orijentisani i koji imaju potencijal da sačuvaju resurse, ruralno nasleđe i obezbeđuju solidan životni standard ruralnom stanovništvu.

Na održivi ruralni razvoj utiču i drugi faktori poput političkih ekonomskih i socijalnih prilika, pa je potrebno iste uzeti u obzir. Političko-ekonomska nestabilnost zapravo predstavlja glavnu pretnju za investiranje u ruralnim područjima uopšte, ali nas to nikako ne sme obeshrabiti već se mora uložiti značajniji napor na makro nivou, koji će poboljšati poslovni ambijent i obezbediti institucionalnu podršku za održivi ruralni razvoj.

Vizija razvoja poljoprivrede i ruralnih područja Republike Srbije je (Strategija 2014-2020):

1. da poljoprivreda Republike Srbije postane održiv i razvijen sektor, čiji je razvoj zasnovan na znanju, modernim tehnologijama i standardima kvaliteta, koji obezbeđuje raznovrsne proizvode za tržište, a proizvođačima odgovarajući nivo dohotka na dugi rok;
2. da se ruralnim potencijalima upravlja u skladu sa principima održivog razvoja, kako bi se ruralna područja učinila primamljivim mestom za život i rad i predupredila urbanizacija, koja više ne nudi rešenje za najezdu ruralne populacije.

6. LJUDSKI I INFORMACIONI RESURSI U FUNKCIJI RURALNOG RAZVOJA

Investicija koja neuporedivo najviše daje i najviše doprinosi ostvarenju profita je ona u ljudske resurse. Ova investicija je naročito važna sa aspekta ravnomernog regionalnog privrednog razvoja, posebno ako se ima u vidu odlazak mladog kvalitetnog kadra iz ruralnih područja. Isto tako, usvajanjem i ubrzanom primenom naučno-tehničkih dostignuća, kao što su informaciono-komunikacione tehnologije stvaraju se preduslovi za brži razvoj ruralnih područja. Moderne regionalne ekonomije su visoko informaciono zavisne i koriste IKT u planiranju budućnosti ruralnih područja. Mnoge evropske zemlje imaju svoje strategije tehničko-tehnološkog razvoja, koje su u funkciji integralnog ruralnog i ukupnog održivog razvoja. Istraživanja i usmeravanja budućnosti tehničkih inovacija, zahtevaju efikasne timske kadrove, sa stimulativnom finansijskom podrškom, pri čemu bi vreme potrebno za razvoj inovacija bilo znatno skraćeno. U okviru neposredne primene naučno-tehničkog progressa dominantno mesto zauzimaju visokokvalitetni kadrovi, koji prate savremene trendove istraživanja, razvoja i primene naučno-tehničkih dostignuća.

Pošto realizacija ovih dostignuća u okviru ruralnih privreda znači i manji marginalni doprinos, onda je potrebno integrisati istraživanja sa implementacijom na nivou ukupne ruralne privrede. Ako se takva budućnost ne predviđa prema mogućnostima, koje nam pruža ruralna privreda, onda postoji opasnost da se ona i izgubi. Na takav način, investiranje u nova naučno-tehnička eksperimentalna dostignuća, bila bi višestruko opravdana. Praćenja razvojnih usmerenja naučnih dostignuća, bila bi usmerena kroz razvojno-eksperimentalne faze i stimulirana sa profitnom realizacijom, posredstvom specifičnosti ruralne privrede.

Naučno-tehnički progres dobija sve više na značaju u ruralnim privredama. Razloge treba tražiti u smanjenju izdataka namenjenih istraživačko-razvojnoj delatnosti, koja daje sve manje rezultate, na koje utiče produženje vremena između njegovih razvojnih faza (povećanje vremena između istraživanja i pronalaska, odnosno između pronalaska i inovacija). Ruralna privredna oblast je po svom karakteru interdisciplinarna, po prostoru vrlo skoncentrisana, te kao takva postaje interesatna za stvaranje i

favorizovanje naučno-tehničkih dostignuća. Razvoj (poljo) privrede treba intenzivirati ne samo implementacijom interdisciplinarnog modela, već je potrebno kadrove, koji pripadaju usko specijalizovanim poljoprivrednim delatnostima, osvežiti znanjima neophodnim za efikasnu primenu informacionih resursa (Jovanović, 2010).

Znanje je specifičan resurs. Znanje postaje ključni resurs ekonomije u XXI veku i značajan faktor ruralnog razvoja. Indetifikuje se sa intelektualnim kapitalom i iskustvom, samopuzdanjem i željom za akcijom i katalizatorom promena (Pokrajac, 2001). Krajnji ishod znanja treba da bude i efikasan, efektivan, inovatan, kao i da obezbedi benefit. Benefit (dobit) treba da bude vidljiv i reprezentativan. Upravljanje znanjem treba da omogući konkurentsku prednost, primenom najnovijih inovacija, informacionih tehnologija i reinženjeringa.

Da bi ruralni razvoj bio ostvaren ljudski resursi moraju da pokrenu motivaciju i kreativnost i uključe inovacije, kao faktor promena. Dalji razvoj ruralnih područja zahteva primenu novih koncepata, uz korišćenje savremenih alata poslovne inteligencije, koja obuhvata skup metodologija i softverskih alata, koji omogućavaju korišćenje baza podataka za donošenje poslovnih odluka.

Privredni razvoj sve manje zavisi od limitiranih prirodnih resursa, a mnogo više od informacionih. Informacija, kao specifičan resurs, nema zamenu. Informaciona tehnologija ne odražava negativne efekte na ekološku ravnotežu. Industrije znanja intenzivno koriste savremena dostignuća iz oblasti informacionih tehnologija (mikroelektronika, računarska tehnika, robotika i telekomunikacije), koja pružaju široke mogućnosti za njihovu globalnu disperziju, na integralne privredne oblasti, moderne elektronske infrastrukture, koja oblikuje strategiju i politiku razvoja poljoprivrednih delatnosti u sklopu ruralne ekonomije. Idealna mogućnost za uspešan transfer i primenu znanja, od naučno-istraživačke laboratorije do integralne primene u ruralnom-biznis prostoru zasniva se na specijalnim softverskim-ekspertnim modelima, sa ekonomskim efektima, koji bi podigli nivo ruralnosti, koji raste sa višim stepenom zaposlenosti.

Manipulisanje modernom elektronskom infrastrukturom (računari, računarske mreže, softveri i sl.) odnosi se na ljudske resurse, posredstvom integrisanih baza podataka i razvijenih usko specijalizovanih programskih podrški u procesu odlučivanja i efikasnog upravljanja podacima smeštenih u bazama znanja i podataka. Ovakav model predstavlja sistem za inteligentnu podršku u odlučivanju: baza podataka, baza modela, mehanizam

zaključivanja. Ovo predstavlja multidisciplinarnu oblast, gde se eksplicitna znanja iz različitih disciplina integrišu u bazu znanja, dok se implicitna memorišu u bazama podataka. Informacioni resursi se prikupljaju, obrađuju i stokiraju u bazama nauke, tehnologije i biznisa, prema pojedinačnim oblastima sa pripadajućom literaturom i informacijama iz preko 50 različitih oblasti nauke.

Njihova primena je globalna i treba je pozicionirati u ruralnim područjima. Efikasno pretraživanje dobija nove globalne dimenzije u prostoru i vremenu, na nivou internacionalne informacione infrastrukture sa globalnom računarskom mrežom Internetom, koja korespondira sa raznim bazama podataka. Naročito je značajna kvalitetna baza podataka pod nazivom EAVOKOOS, koja sadrži sve elemente integralnog ruralnog razvoja i kao takva sadrži oblasti kao što su: tehnološke promene, industrijski razvoj, ekonomski razvoj, održivi razvoj i ruralni razvoj. Pored komunikacijsko-informativne namene, značaj ove moćne informativne mreže za ruralnu ekonomiju je višestruki: efikasno razuđuje ruralne privredne oblasti, pomera ih ka uslužnim, generiše nove oblasti iz trećeg ekonomskog sektora i promovise novi-kvartalni poslovni sektor globalnog biznisa posredstvom informatičke tehnologije. Stvaranje tzv. četvrtog sektora efikasno zamenjuje sve posredničke modalitete prethodnog sektora, odnosno bitno ih redukuje, pa čak i eliminiše posrednički proces (informacije se šalju direktno i brzo krajnjim korisnicima, pri zameni informacija putem faksa, posredstvom PTT kompanija, izdavanja i tiražnog štampanja, adresnog oglašavanja u marketiniškim kompanijama). Sve su ovo pretpostavke budućeg imidža ruralne ekonomije (Jovanović, 2010).

Uzajamnosti između podsticanja održivog razvoja i unapređivanja sadržaja naučnog i stručnog obrazovanja zasniva se na doslednoj primeni "Rio deklaracije o životnoj sredini i razvoju" i "Agende 21" posebno njenog poglavlja 35 u kome se ukazuje na nauku za održivi razvoj i poglavlja 36 u kome se razrađuje polazište od značaja za unapređivanje obrazovanja, obuke i društvene svesti. Na ovim osnovama treba zasnivati unapređivanje i usmeravanje obrazovanja stručnih i naučnih kadrova za održivi razvoj poljoprivrede i zaštitu životne sredine u ruralnim područjima.

Održivi razvoj poljoprivrede i proizvodnje hrane, mora polaziti od uloge naučnih i stručnih kadrova (Tešanović i Novaković, 2005, 2010). Dosledno usmeravanje i ostvarivanje održivog razvoja poljoprivrede i ruralne ekonomije može se postići u skladu sa kontinuelnim prilagođavanjem obrazovanja kadrova svih stručnosti.

Održivi ruralni razvoj zasniva se na usaglašavanju potreba čoveka i očuvanja životne sredine. Ta dva opredeljenja istovremeno određuju i karakter obrazovnog procesa u oblasti održive poljoprivrede (Altieri, 1992). Ovo podrazumeva da se u toku edukacije, pre svega, moraju savladati znanja iz oblasti prirodnih nauka, posebno bioloških disciplina. U drugom delu obrazovanja proučavaju se stručni predmeti iz svih poljoprivrednih disciplina, specifično koncipiranih i usredsređenih na održivost kao osnovni cilj (Prettu, 1997). Osim toga, obrazovni proces bio bi nepotpun bez usvajanja znanja iz oblasti informatike, finansija, rukovođenja proizvodnim organizacijama i sveukupnog agrobiznis menadžmenta. Obrazovanje kadrova iz oblasti poljoprivrede obavljaju poljoprivredni fakulteti sa dugom tradicijom i standardnim pravilima obrazovanja.

Međutim, novi koncepti agrarnog i ruralnog razvoja zasnivaju se na strateškim osnovama održivosti razvoja poljoprivrede, organske proizvodnje i proizvodnje visoko kvalitetne i zdravstvene bezbedne hrane.

Ključ budućeg uspeha nacionalne poljoprivrede je bliže povezivanje naučnih istraživanja i centara za razvoj poljoprivrede sa institucijama višeg i visokog obrazovanja. Lokacija novih fakulteta upravo je izraz potrebe da se ova oblast formira i razvija u svom prirodnom okruženju, tamo gde se koriste kvalitetni prirodni resursi na dostignućima nauke i tehnologije i školovani visoko stručni kadrovi.

Unapređivanje visokog obrazovanja omogućava jačanje svesti o značaju održive i organske poljoprivredne proizvodnje. Na dostignućima prilagođenog visokog obrazovanja stručnih i naučnih kadrova u funkciji podsticanja i usmeravanja organske poljoprivrede, a time proizvodnje i potrošnje biološki kvalitetnih poljoprivrednih i organskih prerađevina, stvaraju se uslovi za jačanje svesti sve većeg dela stanovništva, kao proizvođača i potrošača visoko vredne i biološki kvalitetne hrane u funkciji očuvanja zdravlja i kvaliteta života svih građana.

Ovim zahtevima stvaraju se mogućnosti za usklađivanje proizvodnje i potrošnje u globalu, a time i proizvodnje i potrošnje hrane. Na ovim osnovama treba postići trajnije usmeravanje i unapređivanje obrazovanja, odnosno školovanja visokostručnih i naučnih kadrova, različitih usmerenja i na više nivoa (diplomiranih inženjera, specijalista, mastera, doktora nauka i dr.) za oblast održive poljoprivrede, organske proizvodnje i proizvodnje biološki kvalitetnih poljoprivrednih proizvoda.

Jačanje strukture visokostručnih i naučnih kadrova u funkciji je održivih modela proizvodnje i potrošnje hrane, uz racionalno korišćenje prirodnih resursa i zaštitu životne sredine, ruralnih i urbanih područja. Ove ciljeve treba ostvarivati na sve širim regionalnim područjima, na osnovama povezivanja i saradnje naše zemlje sa svetom, posebno sa EU. Na dostignućima sve potpunijeg povezivanja zemalja, regiona i sve širih područja, posebno u okviru evropske integracije, konstituisan je i integralni koncept obrazovanja poljoprivrednih kadrova. U tom cilju neophodno je definisanje novih zajedničkih stručnih i istraživačkih projekata, koji su u funkciji novih savremenih pristupa održive proizvodnje i potrošnje hrane, uz sve širu primenu međunarodnih i evropskih standarda i principa održivog ukupnog ekonomskog i socijalnog razvoja.

Posebno je značajno da se razvijaju šira istraživanja u saradnji sa drugim zemljama, posebno onim u EU. U okviru ovih stručnih i naučnih aktivnosti neophodno je izgraditi nove modele održive proizvodnje i potrošnje hrane. Očigledno je da se strategija održivog razvoja poljoprivrede i agroindustrije, odnosno strategija proizvodnje i potrošnje hrane mora povezivati i usklađivati sa širim područjima Evrope. Treba ostvariti održivi rast i promet hrane u okvirima povezivanja udružene Evrope.

Savremeni pristup zaštiti životne sredine i održivom ekonomskom i socijalnom razvoju nije moguće ostvariti bez kvalitetnih ažurnih i pravovremenih informacija u globalu. Neosporno je, takođe, da su statističke informacije, podaci i pokazatelji bitna osnova za utvrđivanje promena, koje ukazuju na stanje životne sredine, a posebno na kvalitet, strukturu i kvantitet zastupljenosti prirodnih resursa (zemljišta, vodnog potencijala, biodiverzitet, opšte klimatske uslove i dr.). Statističke informacije su takođe značajne za prikazivanje demografskih promena, strukture i raspoloživosti ljudskih resursa od značaja za podsticanje razvoja poljoprivrede. Informacioni resursi, posebno statistički, pružaju mogućnosti da se sagledaju metodi i postupci zaštite životne sredine u funkciji održivog razvoja poljoprivrede, posebno zasnivanja organske poljoprivrede i postupaka proizvodnje zdravstveno bezbedne hrane.

Pri sagledavanju mogućnosti unapređivanja statističkih informacija u funkciji održive poljoprivrede i zaštite životne sredine treba polaziti od saznanja korišćenja novih savremenih statističkih indikatora. Ovo zahteva da se uzmu u obzir relevantni indikatori kojima se izražava održivost poljoprivrede.

Na osnovama informatičkih saznanja o odvijanju određenih aktivnosti sagledavaju se relevantni statistički indikatori. Obim ovih indikatora je različit u zavisnosti od primene više kriterijuma analize određene privredne i vanprivredne aktivnosti. U skladu sa ovim primenjuje se komparacija prikazivanja utvrđenih statističkih podataka po više kriterijuma (vrste aktivnosti, strukturnih promena, koje se ispoljavaju) u zavisnosti od inteziteta diferenciranja (sektora, regiona i sl.). Pored toga mnogi podaci se pri analizi procenjuju ili dobijaju metodom kalkulacija.

Takođe, potrebno je da se obezbedi razvijanje statističkih i drugih informacija u funkciji stvaranja baze podataka za donošenje odluka za održivi razvoj poljoprivrede, ruralne ekonomije i zaštitu životne sredine.

U funkciji zasnivanja strategije održivog razvoja poljoprivrede i zaštite životne sredine, neophodno je prilagoditi adekvatne i potpune informacije za donošenje podsticajnih odluka usmeravanja razvoja i zasnivanja efikasne zaštite životne sredine. U vezi sa ovim nameću se dva pitanja:

1) Premošćavanja jaza podataka od značaja za donošenje valjanih odluka o razvoju i životnoj sredini, posebno na području poljoprivrede. U tom cilju zahteva se primena novih statističkih podataka, dobijenih prikupljanjem i naučnom procenom, posebno statističkim istraživanjima. Adekvatne statističke informacije u funkciji podsticanja održivog razvoja poljoprivrede i zaštite životne sredine neophodno je obezbediti na više nivoa: lokalnom, regionalnom, nacionalnom. Ove potrebe za definisanje novih statističkih informacija treba usklađivati i sa međunarodnim standardima i ciljevima. Neophodno je ojačati lokalne, regionalne i nacionalne institucije za obezbeđivanje i korišćenje odnosno analizu dobijenih podataka i informacija, koje bi omogućile donošenje adekvatnih i kvalitetnih odluka, posebno u sadašnjim uslovima za razvoj poljoprivrede i proizvodnje zdravstveno bezbedne hrane. U donošenju podsticajnih odluka za primenu metoda održivog razvoja, neophodno je usaglašavati odlučivanje na svim nivoima. U vezi sa ovim treba obezbediti pouzdane i potpune informacije, koje treba da budu pristupačne za efikasno korišćenje.

2) Treba stvoriti uslove za poboljšavanje statističkih informacija u funkciji održive poljoprivrede i zaštite životne sredine. Neophodno je obezbediti povezanost i usklađenost statističkih institucija sa evropskim i svetskim specijalizovanim institucijama i službama za obezbeđivanje kvantitativnih i kvalitativnih statističkih informacija. Posebno treba

usavršiti kvalitet i pouzdanost podataka za sve nivoe korišćenja (preduzeće, farma, zadruga, lokalna zajednica, širi region, autonomija i dr.). Neophodno je osposobiti poljoprivredne stručne kadrove za kvalitetno korišćenje informacionih podataka u funkciji odlučivanja o održivom ruralnom razvoju, organskoj poljoprivredi, proizvodnji zdravstveno bezbedne hrane i koordinirane zaštite životne sredine.

7. IZVORI FINANSIRANJA RURALNOG RAZVOJA REPUBLIKE SRBIJE

Finansiranje je jedno od najvažnijih pitanja poljoprivrede i ruralnog razvoja Republike Srbije. Nedovoljna finansijska sredstva smatraju se ključnim ograničenjem za bolju valorizaciju prirodnih resursa i revitalizaciju ruralnih područja. Iako su zabeleženi određeni pomaci na pitanju finansiranja poljoprivrede i drugih poslovnih aktivnosti u ruralnim područjima, pitanje finansiranja se još nije nametnulo. Naime, vrlo skromna finansijska sredstva, koja se investiraju u ruralne projekte imaju vrlo nepovoljan uticaj na izgled za daljnji razvoj (Ristić i sar., 2018). Finansiranje ruralnog razvoja je toliko važna aktivnost da je predmet istraživanja brojnih autora u novije vreme, u smislu kako obezbediti i preraspodeliti ionako oskudna sredstva. Koliko je ovo važno može se videti na primeru EU, koja za ruralne projekte odvaja desetine milijardi evra, sa trendom njihovog povećanja.

Sprovođenje politike ruralnog razvoja nije moguće bez adekvatnog dugoročnog rešavanja problema finansiranja. Jolović (2013) ističe da se agrobiznis, kao dominantna delatnost u ruralnim područjima, suočava sa značajnim ograničenjima u pristupu finansiranju zbog velike neizvesnosti i sklonosti riziku, odnosno nerazumevanja od strane poslovnih banaka i drugih kreditora. Čak i one banke, koje snažno podržavaju poljoprivredni sektor ukazuju da je glavni razlog odbijanja podnosioca zahteva bila percepcija da je kreditna sposobnost zajmoprimaca u agrobiznisu, slabija nego u drugim sektorima.

Pristup finansiranju je obično skup i kompleksan za sektor poljoprivrede i šumarstva. Finansijski instrumenti mogu doprineti postizanju većine utvrđenih prioriteta ruralnog razvoja, kao što su (EIB, 2015):

- podsticaj transferu znanja i inovacija u poljoprivredi, šumarstvu i ruralnim područjima;
- jačanje konkurentnosti i ekonomske održivosti poljoprivrednih gazdinstava;
- promocija organizacije prehrambenog lanca;
- promocija produktivnosti resursa i podrška nisko-ugljeničnoj i otpornoj na klimatske promene poljoprivredi i šumarstvu;

- promocija socijalne uključenosti, smanjenje siromaštva i privredni razvoj u ruralnim područjima, posebno u pogledu stvaranja i razvoja malih preduzeća, kao i otvaranje novih radnih mesta.

Agrobiznis, kao dominantna delatnost u ruralnim područjima, suočava se sa značajnim ograničenjima u pristupu finansiranju, prvenstveno zbog visoke averzije prema riziku i nedostatka razumevanja poslovnih prilika od strane poslovnih banaka. Banke ističu i percepciju o slabijoj kreditnoj sposobnosti poljoprivrednika, kao jednom od faktora neodobravanja kredita (Jolović i sar., 2014). Većina poslovnih banaka odobrava kredite poljoprivrednim preduzećima, koja su pripremila finansijske izveštaje za prethodne dve do tri godine, s pozitivnim novčanim tokom, kvalitetnim biznis planom i kolateralom u obliku nekretnina u najmanjoj srazmeri od 1,5 : 1 u poređenju s iznosom traženog kredita, što često nije lako obezbediti (Veselinović i Drobnjaković, 2014). Visoki troškovi finansiranja i otežan pristup kreditima su ključni problem u finansiranju MSP u ruralnim područjima. U sektoru agrobiznisa, 76,3 % MSP izjavilo je da bi im subvencionisani zajmovi najviše pomogli u njihovom poslovanju, dok bi pomoć u plasmanu proizvoda i brža naplata potraživanja bila važna za 18,4 % preduzeća. Razvoj tržišta kapitala i osiguravanje boljeg pristupa kreditnim aranžmanima, uključujući nove oblike kreditiranja, jedan je od preduslova za razvoj mikro, malog i srednjeg agropreduzetništva (Sedlak i sar., 2016).

Pristup finansijskim uslugama u ruralnim područjima omogućava siromašnim ljudima da upravljaju novčanim tokovima u njihovom domaćinstvu, poljoprivrednoj delatnosti i malim firmama (IFAD, 2016).

Postoji širok konsenzus da postojeći mehanizmi finansiranja poljoprivrede i ruralnog razvoja nisu adekvatni i da je potrebno napraviti promene u pristupu. Međutim, do danas nije sprovedeno opsežno istraživanje posvećeno pristupu finansiranju agrobiznisa, niti su definisana ograničenja i preporuke. Ograničenja su međusobno povezana i pod uticajem su različitih pravnih, ekonomskih, institucionalnih i ponašajnih faktora. Ona se odnose na (Jolović, 2013):

- nedosledna agrarna politika;
- neefikasan program raspodele subvencija;
- nedostatak propisa ili regulativa;
- nekoliko alternativnih izvora finansiranja;
- percepcija rizika u agrobiznisu od strane zajmodavaca;

- nerazvijenost tržišta poljoprivredno-prehrambenih proizvoda;
- psihologija zajmoprimaca,
- znanje i pristup informacijama;
- neiskorištavanje prednosti koju nudi koncept lanca vrednosti; i
- visok rizik sektora.

Uticaj ekonomske krize oseća se posebno u strukturno slabim regionima, zbog smanjenja javnih investicija. To dovodi do ozbiljnih posledica za čitavo društvo, posebno ruralnu populaciju, što se odražava kroz ruralni egzodus, migraciju kvalifikovane radne snage (Jović i Tešanović, 2009; Müllerleile, 2014). Investicioni projekti u ruralnim područjima mogu biti finansirani iz unutrašnjih i spoljnih izvora. Unutrašnje finansiranje se odnosi na vlasnički kapital i zadržanu dobit, dok se spoljni izvori finansiranja odnose na sredstva privučena iz šire porodice, sredstva od prijateljima i sredstva sa tržišta kapitala (npr. banke, finansijske organizacije i akcije) (Badulescu i sar., 2015). Uglavnom su privredni subjekti u zemljama u razvoju upućeni na tržište kapitala.

Naime, za finansiranje poljoprivrede i ostalih privrednih aktivnosti u ruralnim područjima treba izdvojiti daleko veća sredstva od trenutnih, a to je jedan od zahteva koji treba ispuniti pre i u toku usklađivanja agrarne politike Republike Srbije sa ZAP (Matkovski i Kleut, 2014).

Potencijalni izvori finansiranja programa ruralnog razvoja su mnogobrojni:

- Sopstvena sredstva ili samofinansiranje,
- Krediti poslovnih banaka i krediti sa subvencionisanom kamatnom stopom,
- Mikrokreditne organizacije (mikrofinansiranje),
- Finansijski lizing,
- Finansijski derivati ili predžetveno finansiranje (terminski ugovori / fjučersi, forwardi, opcije),
- Razvojni fondovi,
- Investicioni fondovi,
- Donacije i doznake (bespovratna sredstva), gde naši ljudi iz inostranstva obezbeđuju određena finansijska sredstva, bilo da ih ulažu u sopstvenoj režiji ili pomažu rođake i prijatelje,
- Koncesije,
- Javno-privatna partnerstva,

-
- Zajednička ulaganja (*Joint Venture*),
 - Državna podrška (agrarni budžet / subvencije). Bez povećanja subvencija, posebno u manje pogodnim područjima, nema daljeg ruralnog razvoja.
 - Strane direktne investicije (SDI),
 - Hartije od vrednosti (akcije, obveznice, robni zapis ili skladišnica, koja može da se koristi kao kolateral kod uzimanja kratkoročnih kredita). Tržište hartija od vrednosti nije u dovoljnoj meri razvijeno, ali razvoj finansijskih tržišta je imperativ zbog snižavanja cene kapitala.
 - Poslovni anđeli (bogatiji poslovni ljudi, koji raspolažu slobodnim finansijskim sredstvima i poslovnim kontaktima),
 - Pretpristupni fondovi Evropske unije (IPARD) i dr.

Otkupne stanice i prerađivači poljoprivrednih sirovina jedan su od načina finansiranja poljoprivrednika, a robna razmena po osnovu unapred poznatih pariteta je ustaljena praksa. Poreska politika u ruralnim područjima jedan je od načina podsticanja poslovnih aktivnosti, većeg investiranja i pokretanja čitavog lanca vrednosti. Kao mogućnost se javlja oslobađanje od poreza na dobit u prvim godinama poslovanja za poslodavce, koji zapošljavaju određeni broj radnika.

Povoljni finansijski aranžmani podstiču diverzifikaciju prihoda ruralnog stanovništva, stvaraju se razvojne mogućnosti, povećava se zaposlenost, zaustavlja se depopulacija (Radović, 2015).

Nedostatak finansijskih sredstava, kako po količini, tako i po dostupnosti, je najznačajniji razlog nedovoljne razvijenosti ruralnih područja. Na osnovu iskustava zemalja iz okruženja, finansiranje ruralnog razvoja bi trebalo da uključi finansijsku i stratešku podršku države (bespovratna sredstva, subvencionisani krediti), kao i aktivno apliciranje za sredstva IPARD fonda (Radović, 2017). Ukoliko izostane rešavanje pitanja finansiranja programa ruralnog razvoja, nastaviće se trend napuštanja sela i odlazak u gradove (Meta i Bajramović, 2016).

Zbog niske akumulativne i reproduktivne sposobnosti, investicijama u poljoprivredi su najčešće potrebni spoljni izvori finansiranja, kao što su krediti poslovnih banaka i dr. Različiti načini finansiranja različito utiču na ekonomsku efektivnost investicija, pa samim tim i na investicione odluke (Ramić i Vasiljević, 2009). Budući da je kreditiranje investicija u poljoprivredi relativno skup način finansiranja, problem daljeg

razvoja poljoprivrede ostaje tako otvoren. S obzirom na ovaj izraženi problem treba razmotriti i druge povoljnije izvore finansiranja, odnosno razvijati finansijsko tržište, koje će biti u stanju da pod povoljnijim uslovima obezbedi nedostajuća finansijska sredstva za osnovnu i proširenu reprodukciju, odnosno investicije.

Kreirati opšti model finansiranja ruralnog razvoja, zbog složenosti i aktuelnog nezavidnog stanja i različitosti u razvijenosti pojedinih regiona, nije jednostavno ili je čak nemoguće. Zato ćemo se u nastavku osvrnuti na neke mogućnosti finansiranja, koje su na raspolaganju, dajući određene sugestije i smernice za približavanje dugoročnom rešavanju ovog gorućeg pitanja. Dakle, kao što sugeriše Grujić (2017) potrebna je kombinacija više načina finansiranja, koji ne podrazumevaju samo sredstva iz agrarnog budžeta, već i ostale domaće i inostrane izvore finansiranja.

7.1. Načini finansiranja programa ruralnog razvoja u Republici Srbiji

Cilj je da se skrene pažnja na neophodnost adekvatnog rešavanja problema finansiranja projekata od značaja za ruralni razvoj. Ruralna politika tj. mere i instrumenti treba da su definisani i u funkciji ruralnog razvoja. Neophodno je da država preduzme niz mera npr. prilagodi pravni okvir, poreske podsticaje, stvori povoljnu klimu za preduzetništvo, obezbedi finansijske podsticaje i dr. Navedene i ostale mere su u cilju povećanja stope zaposlenosti, uvođenja inovacija i jačanja konkurentnosti privrednih subjekata u ruralnim područjima, a u funkciji ukupnog ruralnog razvoja.

7.1.1. Sopstvena sredstva ili samofinansiranje

Sopstvena sredstva su dominantan izvor finansiranja projekata od značaja za ruralni razvoj. U istraživanju Radović (2015), samofinansiranje kao dominantan izvor finansiranja projekata ruralnog turizma koristilo je 68,1% preduzetnika, dok su u manjoj meri zastupljeni drugi modaliteti kao što su krediti, subvencije, razvojni fondovi, donacije i dr. Dakle, radi se o izdvajanju sopstvenih raspoloživih sredstava (efektive) u cilju proširenja reprodukcije u kratkom ili dugom roku (Grujić, 2017). Budući da je relativno malo onih koji danas imaju sopstvena sredstva namenjena investiranju, preduzetnici u ruralnim područjima prinuđeni su na tuđe izvore finansiranja.

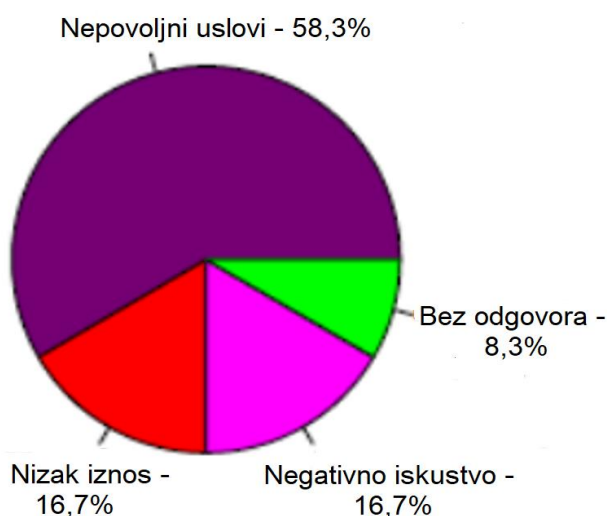
_ Samofinansiranje smanjuje poslovni rizik, zavisnost od eksternih finansijera, doprinosi sigurnosti poslovanja, što povećava finansijsku snagu investitora.

U stručnoj literaturi se često može naići na gledište, kako su sopstvena sredstva besplatan izvor finansiranja. Međutim, mišljenja smo da ipak treba uvažiti stav profesorki Vasiljević i Zakić (2006), koji govori da sopstvena sredstva nisu besplatna. Ista se mogu uložiti u tuđi rentabilniji poslovni poduhvat i po tom osnovi ostvariti dobit, tako da trošak korišćenja sopstvenih sredstava zapravo predstavlja oportunitetni trošak (propuštena dobit) alternativne investicije.

7.1.2. Kreditna podrška projektima ruralnog razvoja

Za podršku ruralnom razvoju treba razviti kreditnu infrastrukturu za mala i srednja preduzeća (MSP), te na taj način poboljšati njihovu finansijsku sposobnost i konkurentnost. Vladina politika može imati ključnu ulogu u podsticanju finansiranja i ulaganja u MSP. Prema službenim podacima, samo oko 3 % bankarskih kredita su u poljoprivrednoj i prehrambenoj industriji, što je osnovna delatnost u ruralnim područjima. Taj broj, međutim, zapravo može biti veći zbog činjenice da banke koriste različite klasifikacije kredita npr. korporativni, industrijski, maloprodajni ili dr. (Jolović, 2013). Banke su najvažniji izvor finansijskih sredstava za ozbiljnije i dugoročnije investicije (Ramić i Vasiljević, 2009), pa politika finansiranja ruralnih projekata to mora imati u vidu, prilikom kreiranja Zakona o finansiranju i odgovarajuće strategije ruralnog razvoja.

Grafikon 16. Različita iskustva sa bankarskim kreditima



Izvor: Radović, 2015.

Prema rezultatima istraživanjima Radović (2015), čak 58,3 % ispitanika izjavilo je da su bankarski krediti nepovoljni. 16,7 % ispitanika je imalo loše iskustvo sa kreditima, dok je 16,7 % ispitanika izjavilo da je “mali iznos” glavni nedostatak ove vrste finansiranja.

Ruralni projekti se uglavnom finansiraju putem kredita poslovnih banaka, jer često nema alternativnih izvora kapitalnog finansiranja (Drabenstott i Meeker, 1997). Neke finansijske institucije (uglavnom banke) nerado odobravaju kredite malim i srednjim preduzećima (posebno onima iz agrobiznisa), zbog visokih troškova po klijentu, nemogućnosti obezbeđenja adekvatnog kolaterala, rizika i nemogućnosti realizacije ekonomije obima ili ostvarivanja boljih poslovnih performansi putem širenja odnosa sa klijentima. Na drugoj strani, velika preduzeća suočavaju se s manje poteškoća, kad je u pitanju pristup kapitalu (Degryse i Van Cayseele, 2000). Relativno spor obrt kapitala u poljoprivredi, generiše malu dobit i za poljoprivrednike i indirektno za poslovne banke, pa se one često distanciraju od kreditiranja poljoprivrede, kao još uvek najznačajnije privredne delatnosti u ruralnim područjima.

Radović (2016) i neki drugi autori iznose predlog o osnivanju specijalizovane poljoprivredne banke, koja bi pod povoljnijim uslovima obezbeđivala finansijska sredstva za projekte u ruralnim područjima. Mnoge danas uspešne bankarske institucije su u početku bile specijalizovane za finansiranje poljoprivredne delatnosti (npr. Credit Agricole i sl).

Glavna ograničenja kod poljoprivrednih kredita (Radović, 2015):

- visoke kamatne stope, odnosno cena kredita;
- indeksiranje u evrima;
- neusklađenost kreditiranja sa sezonskim karakterom poljoprivredne proizvodnje;
- strogi zahtevi za osiguravanje kredita;
- visoki troškovi osiguranja kredita;
- kratak *grace period* ili ga uopšte nema;
- rizik poljoprivredne proizvodnje;
- spor obrt kapitala i brojne teškoće, koje zajmoprimci imaju u njihovim naporima da na vreme isplate rate kredita.

Ministarstvo poljoprivrede Republike Srbije uspostavilo je bilo 2004. godine sistem kreditne podrške registrovanim poljoprivrednim gazdinstvima. Kreditiranje

poljoprivrede, uz podršku države (niska kamatna stopa), realizovalo se preko specijalizovanih državnih finansijskih institucija (poslovnih banaka), a izvor sredstava bio je agrarni budžet. Međutim, ovaj način kreditiranja često je i osporavan sa argumentacijom da je primarna svrha agrarnog budžeta subvencionisanje, a ne kreditiranje (Radović, 2015). Učešće države u kreditiranju poljoprivrednika i ostalih ruralnih subjekata nije se održalo niti je to dugoročno održivo rešenje. Država treba da stvori poslovni ambijent, gde sistem kreditiranja ruralnih privrednih subjekata počiva isključivo na nešto povoljnijim kreditima poslovnih banaka.

Možemo reći da visoke kamatne stope sa mesečnim dospećem, kratak period odobravanja kredita i nepostojanje adekvatnog grace perioda, onemogućavaju ruralnim privrednim subjektima da u bankarskim kreditima nađu realan izvor finansiranja.

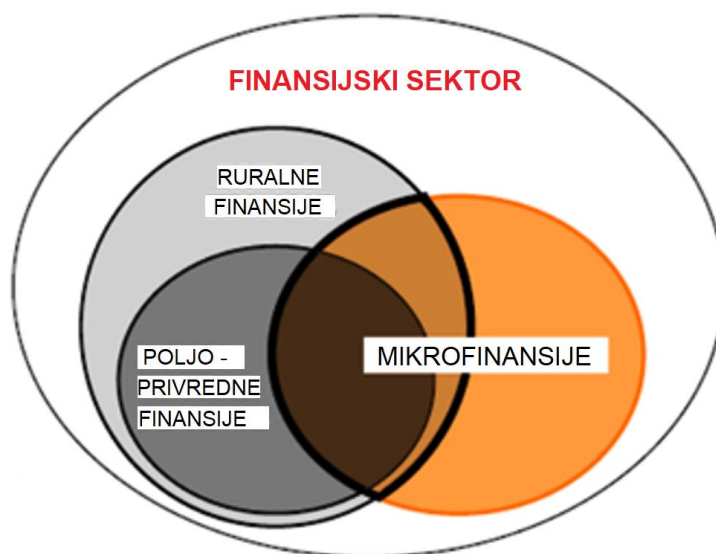
7.1.3. Mikrofinansiranje

U poslednje vreme pojavljuju se mikrokreditne organizacije, koje nude kredite obično pod nepovoljnim uslovima, sa visokom kamatnom stopom i malim grace periodom. Procedura za realizaciju ovakvih kredita je dosta pojednostavljena, pa se građani sve više odlučuju na ovakve vrste pozajmica (Ramić i Vasiljević, 2009).

Mikrofinansijske organizacije odobravaju kredite putem komercijalnih banaka, zbog nepostojanja propisa za ove organizacije, a u Republici Srbiji su u fazi razvoja. Po svojoj osnovnoj svrsi pojavljuju se kao jedan od pogodnih načina finansiranja malih poljoprivrednika i ostalih poslovnih subjekata u ruralnim područjima. Mikrofinansijska sredstva ili finansijske usluge malog obima namenjene su prevashodno siromašnima i osobama s niskim prihodima.

Glavni proizvodi mnogih mikrofinancijskih institucija - kratkoročni krediti za obrtni kapital - često nisu prikladni za sezonske ili dugoročne poljoprivredne aktivnosti (Pearce, 2003).

Slika 12. Finansijski sektor u ruralnim područjima



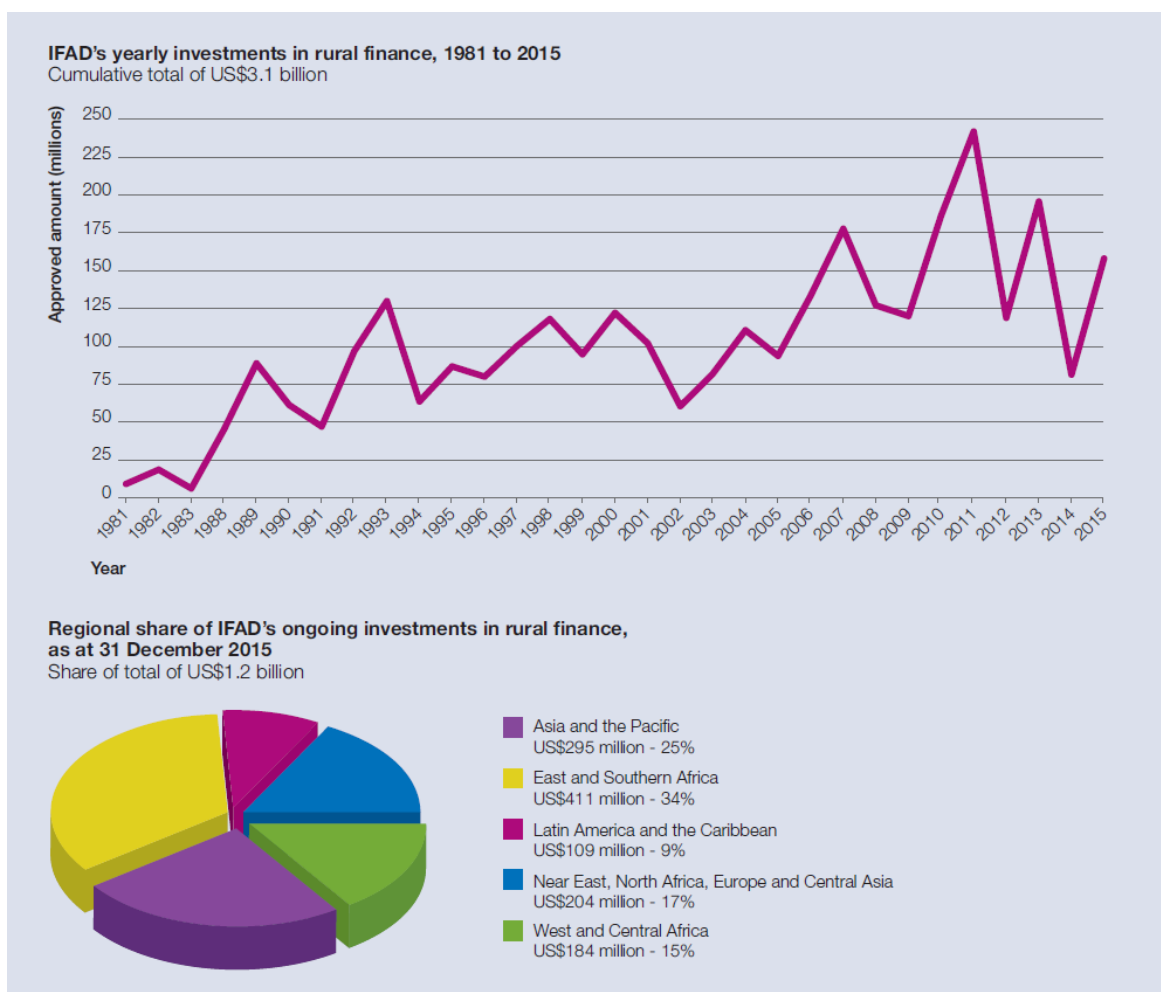
Izvor: Pearce, D. – CGAP (2003)

Mikrokrediti su pogodni za poljoprivredne proizvođače, koji nemaju pristup klasičnim izvorima finansiranja, da reše neke tekuće poslovne probleme (kupovina opreme, završetak žetve i sl.), a u nedostatku kolaterala.

IFAD³⁷ je jedan od najvećih zajmodavaca na svetu, kada je u pitanju ruralno i poljoprivredno mikrofinansiranje za smanjenje siromaštva. Do sada je za 4 decenije u više od 70 zemalja uloženo preko 3 milijarde USD u inicijative za ruralno finansiranje. Većina siromašne svetske ruralne populacije (oko 2 milijarde) nema mogućnosti formalnih pozajmica da bi rešili svoje egzistencijalne / goruće probleme, pa je ovaj fond kreiran upravo za njih. Mali iznosi novca mogu napraviti veliku razliku u njihovim životima. Inkluzivne ruralne finansijske usluge su naročito važne za siromašne žene i mlade ljude. Dakle, cilj IFAD-a je osnažiti siromašne, posebno mlade u ruralnim područjima zemalja u razvoju i poboljšati njihove prihode i prehrambenu sigurnost. Program pomoći ruralnim finansijskim uslugama pomogao je stvoriti štedno-kreditne zadruge, koje omogućuju siromašnom ruralnom stanovništvu da dobiju preko potreban kredit po razumnim cenama (IFAD, 2016).

³⁷ IFAD (International Fund for Agricultural Development) je međunarodna finansijska institucija i specijalizovana agencija Ujedinjenih nacija za iskorenjivanje siromaštva i gladi u ruralnim područjima zemalja u razvoju.

Grafikon 17. IFAD godišnje investicije u ruralnim područjima (1981-2015)



Izvor: IFAD, 2016.

7.1.4. Finansijski lizing

Finansijski lizing³⁸ se pojavljuje, s donošenjem Zakona o finansijskom lizingu 2003. godine, a nudi mogućnost prevladavanja nekih tradicionalnih izazova u finansiranju, osiguravajući alternativno rešenje za poljoprivrednike, mala i srednja preduzeća s ograničenim kolateralom i lošijom kreditnom istorijom. Kod finansijskog lizinga, davalac lizing-predmeta nabavlja opremu od dobavljača, a potom je daje na korišćenje primaocu lizinga na određeni vremenski period. Primalac lizinga je dužan da davaocu lizinga vrši periodična (najčešće mesečna) plaćanja po uslovima definisanim u ugovoru. Predmet lizinga istovremeno je sredstvo obezbeđenja izvršenja ugovora, a to može biti pokretna

³⁸ Leasing se kod nas prevodi kao iznajmljivanje ili davanje u zakup, mada navedeni termin označava i dodatne aktivnosti.

nepotrošna stvar, kao što su osnovna sredstva, mašine, oprema, vozila itd. Uobičajeno je da nakon okončanja ugovora o lizingu primalac postane i vlasnik predmeta lizinga. Lizing omogućava nabavku opreme za one klijente koji nemaju kreditnu sposobnost. U slučajevima kada se ne mogu dobiti kreditni aranžmani za nabavku opreme i sredstava, lizing može biti alternativa.

Lizing je odlična varijanta za investicione poduhvate malih i srednjih preduzeća u ruralnim područjima, koja često nemaju dovoljno sredstava za finansiranje potrebnih sredstava. Lizing ovim preduzećima donosi i poreske olakšice, jer naknade koje plaćaju davaocu lizinga se smatraju troškom, što umanjuje poresku osnovicu preduzeća.

Finasiranje poljoprivrede i ostalih privrednih aktivnosti u ruralnim područjima putem lizinga je relativno malo zastupljeno u strukturi izvora finansiranja (6 - 7 % ukupnog portfelja svih leasing društava), a uglavnom se odnosi na nabavku opreme i mašina (Jolović, 2013; Jolović i sar., 2014).

U istraživanju Andrašić (2008), nabavka opreme putem lizinga je ekonomski racionalnija u odnosu na finansiranje putem bankarskog kredita. Primenjeni metod neto sadašnje vrednosti, koji predstavlja ukupne izdatke za nabavku kombajna John Deere pokazuje da je ekonomski isplativije opredeliti finansiranje lizingom. Metodom neto sadašnje vrednosti upoređuje se sadašnja vrednost odliva novčanog kapitala putem zakupa (lizinga) i kredita. Za preduzeće je bolja alternativa, koja podrazumeva manji odliv novčanog kapitala. Sadašnja vrednost odliva novčanog kapitala u slučaju finansiranja kupovine putem kredita iznosi 15.068.665 dinara. Ovaj iznos je veći od vrednosti pri nabavci kombajna lizingom, koja iznosi 14.388.906 dinara, što znači da je kupovina kombajna lizingom povoljnija.

Jedna od glavnih prednosti lizinga je finansiranje bez zahteva za dodatnim obezbeđenjem, jer je vlasnik predmeta lizinga upravo finansijer. Lizing daje mogućnost da se započne ili razvije posao sa minimalnim početnim ulaganjem (učešćem). Tako, umesto da se, na primer kupe mašine, one bi se mogle uzeti pod lizing. Nedostaci lizinga su vezani za dodatne troškove koje uzrokuje, a to su troškovi osiguranja predmeta lizinga i troškovi poreza na dodatnu vrednost, koji se plaća i na troškove kamate obračunate po osnovu ugovora o finansijskom lizingu (Radović, 2015).

7.1.5. Finansijski derivati

Finansijski derivati ili predžetveno finansiranje (terminski ugovori o prodaji) omogućuju poljoprivrednicima dolazak do finansijskih sredstava, na način da se unapred proda proizvod, a koji će tek nakon sklapanja ugovora biti proizveden i isporučen. Ovakav način finansiranja pogodan je za poljoprivrednike u smislu da tako mogu povoljnije obezbediti nedostajuća sredstva za završetak procesa reprodukcije, a da se dodatno ne zadužuju. Naravno, nekakva povoljnost je zaštita od tržišnog rizika i volatilnosti cena, koje obično fluktuiraju u vreme žetve i to na niže. Ovakav vid finansiranja je 2015. godine ugrađen u Zakon o finansiranju i obezbeđenju finansiranja poljoprivredne proizvodnje, tako da bi se sprečile određene manipulacije i promovisao novi vid finansiranja. Radović (2015) ističe da primena terminskih ugovora omogućuje poljoprivrednicima bolje planiranje njihove proizvodnje, sigurniji plasman proizvoda, zaštitu od rizika tržišta i cena.

Terminski ugovori omogućavaju (Vunjak i Radović, 2012, str. 403):

- optimalno planiranje profitabilne proizvodnje;
- osiguravaju plasman proizvoda i štite od tržišnog rizika (fluktuacija cena),
- naplatom cene terminskih ugovora (premije kod opcioni ugovora), delimično se i finansira poljoprivredna proizvodnja.

Neke procene govore da finansiranje terminskim ugovorima iznosi značajnih 100 miliona evra na godišnjem nivou (Jolović i sar., 2014).

7.1.6. Razvojni fondovi

Razvojni fond Republike Srbije, Garancijski fond AP Vojvodine i Pokrajinski fond za razvoj poljoprivrede odobravaju kredite, koji su vrlo pogodan oblik finansiranja, sa znatno nižim kamatnim stopama od onih dostupnih na tržištu, te se može reći da je to efektan model za finansiranje projekata u ruralnim područjima. Fondovi rade preko poslovnih banaka, jer direktno ne mogu da odobravaju kredite, a zbog propisa koji brane direktno kreditiranje. Pre 8 godine Republika Srbija je uspostavila Fond za odštetu Srbije kao vladin subjekat odgovoran za sistem javnih skladišta dizajniran za podršku agrobiznisu u smislu obezbeđenja kreditiranja (koleteral za kredite banaka) (Jolović i sar., 2014).

Prioritet u dobijanju finansijskih sredstava imaju investicije u oblasti primarne poljoprivrede, kao i ulaganja u kapacitete za preradu poljoprivrednih proizvoda, a s

obzirom da je poljoprivreda bazična delatnost u ruralnim područjima i registrovana poljoprivredna gazdinstva mogu biti korisnici sredstava (ne i privredni subjekti iz primarne poljoprivrede) (Grujić, 2017).

Fondovi mogu podstaknuti ekonomska dešavanja u ruralnim područjima, te doprineti povećanju proizvodnje, oživljavanju i razvoju sela, povećanju konkurentnosti subjekata ruralne ekonomije (Grujić, 2017), pa se može reći da predstavljaju dobar način finansiranja.

7.1.7. Donacije

Donacije predstavljaju finansijska sredstva dobijena na poklon (tj. bez obaveze vraćanja i bez obaveze plaćanja kamate i sl.). Donator može biti država, ali i međunarodne (Svetska banka) i nevladine organizacije. Donacije primaju nerazvijene ili zemlje u razvoju, regioni, grupe korisnika, koji su u obavezi da dobijena sredstva potroše u određene svrhe (Vasiljević i Zakić, 2006). Donacije ne moraju biti samo u novcu, već i u obliku roba, usluga, prava i dr.

7.1.8. Koncesije

Koncesije su način finansiranja investicija, gde se sredstva prikupljaju putem tendera. Ugovor o koncesiji se sastavlja između državnog organa (koncedenta) i domaćeg ili stranog lica (koncesionara) na određeno vreme, a najviše do 30 godina. Koncedent ugovorom ustupa koncesionaru pravo korišćenja prirodnog dobra. Koncesija je pogodan oblik finansiranja izgradnje autoputeva i infrastrukture u ruralnim područjima. Nakon isteka ugovora o koncesiji država postaje vlasnik i korisnik investicije.

7.1.9. Javno-privatno partnerstvo (JPP)

Javno-privatno partnerstvo je nastalo u SAD, gde se prvobitno koristilo za finansiranje razvoja obrazovanja, komunalnih i infrastrukturnih projekata. Ovaj model finansiranja podrazumeva zadovoljenje javnog ili opšteg interesa, interesa građana (kvalitet usluge, bolji menadžment), ali i privatnog interesa (ostvarivanje profita). Ukoliko javni subjekat nema dovoljno sredstava, a privatni partner nema poseban interes, oni se udružuju u realizaciji infrastrukturnih projekata, kako bi ostvarili višestruku korist.

Javno-privatno partnerstvo odnosi se na investicije od društvenog značaja, obično u sektoru pružanja komunalnih usluga, ali nije samo na to ograničeno. Ono nalazi svoje mesto u ruralnim područjima kroz ugovorni ili institucionalni oblik. Ugovorom se definišu aktivnosti poput naplate usluga, a institucionalni oblik je u stvari osnivanje zajedničkog preduzeća. JPP se naslanja na Zakon, koji je u Republici Srbiji usvojen krajem 2011. godine, a koji predviđa da ugovore mogu sklapati Vlada RS, Vlada APV i jedinice lokalne saouprave (Grujić, 2017). Ovaj oblik finansiranja nije zaživeo u praksi, ali je od značaja i treba ga promovisati i u perspektivi primenjivati.

Stevanović (2016) predlaže promenu odnosa između javnog i privatnog sektora, i to putem smanjenja javnog sektora za 30 %, te veću stimulaciju privatnog sektora sufinansirajući poslovne aktivnosti vezane za ruralna područja. Smanjenje javnog sektora bi u roku od 5 do 10 godina dovelo je do 1/4 zaposlenih u državnoj službi i 3/4 u privatnom sektoru, što bi obezbedilo značajno više novca za investicije, posebno u ruralnim područjima.

7.1.10. Strane direktne investicije

Izvesno je da privrede tranzicionih država, među kojima je Republika Srbija, ne mogu samostalno obezbediti dovoljan i kontinuiran priliv investicija namenjenih razvoju, već da se u uslovima sve veće konkurentnosti na globalnom tržištu sve više moraju oslanjati na strane izvore finansiranja.

Strane direktne investicije (SDI) pospešuju ekonomske aktivnosti, transfer novih tehnologija, preduzetničkih i menadžerskih veština. One omogućuju privredni razvoj, a dolaze kao potpuno nove ekonomske aktivnosti, preuzimanjem postojećih biznisa ili pak kroz zajedničko ulaganje.

Republika Srbija promovise SDI, a u 2016. godini je donela Uredbu o uslovima i načinu privlačenja investicija, odnosno pripremila paket finansijske podrške potencijalnim investitorima. Podrška je predviđena za finansiranje investicionih projekata u proizvodnom sektoru, čiji outputi mogu biti predmet međunarodne trgovine. Najveći finansijski iznosi su predviđeni za zaostala ruralna područja, koja mogu upravo biti interesantna za investiranje (7 000 evra po radnom mestu i 30 % vrednosti investicije) (Simić, 2016).

Priliv SDI donosi novu tehnologiju, menadžerska znanja i mogućnost uključivanja u međunarodne tokove, a pored toga, ova sredstva su i dobar izvor pokriva deficita platnog

bilansa, jer ne stvaraju obaveze prema inostranstvu. Stvaranje pretpostavki za snažniji priliv SDI jedan je od načina podsticanja ruralnog razvoja, odnosno usmeravanja investicija ka sektorima nacionalne ekonomije, gde postoje komparativne prednosti.

Pored pozitivnih, SDI mogu imati i negativan uticaj, te je neophodno preduprediti moguće negativne efekte (zakonodavna regulativa). Npr. „direktne štete“, kao što je zagađenje životne sredine i degradacija prirodnih resursa, pa do ostalih rizika od kojih su najvažniji:

- ✓ smanjenje obima domaćih investicija,
- ✓ repatrijacija dobiti ili izvlačenje novca,
- ✓ „istiskivanje“ domaćih preduzeća sa tržišta kapitala,
- ✓ rast nezaposlenosti, kao posledica otpuštanja radne snage,
- ✓ povećanje tražnje za devizama i apresijacije deviznog kursa,
- ✓ podrška lokalnim monopolima i stvaranje novih,
- ✓ stvaranje nestabilnosti, kroz povećanje finansijskih rizika na tržištu,
- ✓ nastojanja da se zaštite rente iz tehnologije umesto transfera tehnologije.

Vlada Republike Srbije će i u narednom periodu nastojati poboljšavati političko i poslovno okruženje, radi privlačenja SDI, što uliva nadu da će jedan deo sredstava otići u ruralna područja i podstaći njihov dalji razvoj.

7.1.11. Zajednička ulaganja (*Joint Venture*)

Zajednička ulaganja (*Joint Venture*) podrazumevaju zajedničko osnivanje firme i finansiranje investicije udruživanjem sredstava dva investitora, bilo da su oni domaći, stranci ili kombinacija. Ovaj oblik finansiranja ima prednost, jer omogućava ulazak na određena tržišta i smanjuje se ukupan rizik poslovanja. Nedostak može biti izostanak dogovora oko vođenja biznisa i različito poimanje šta uraditi sa ostvarenom zaradom – trošiti ili investirati dalje. Grujić (2017) navodi primer zajedničkih ulaganja u poljoprivredi - rasadnik za proizvodnju sadnica voća na teritoriji opštine Ruma. Spoj holandskog znanja, veština i tehnologija sa našim kvalitetnim zemljištem i povoljnom klimom je profitabilan posao.

7.1.12. Agrarni budžet

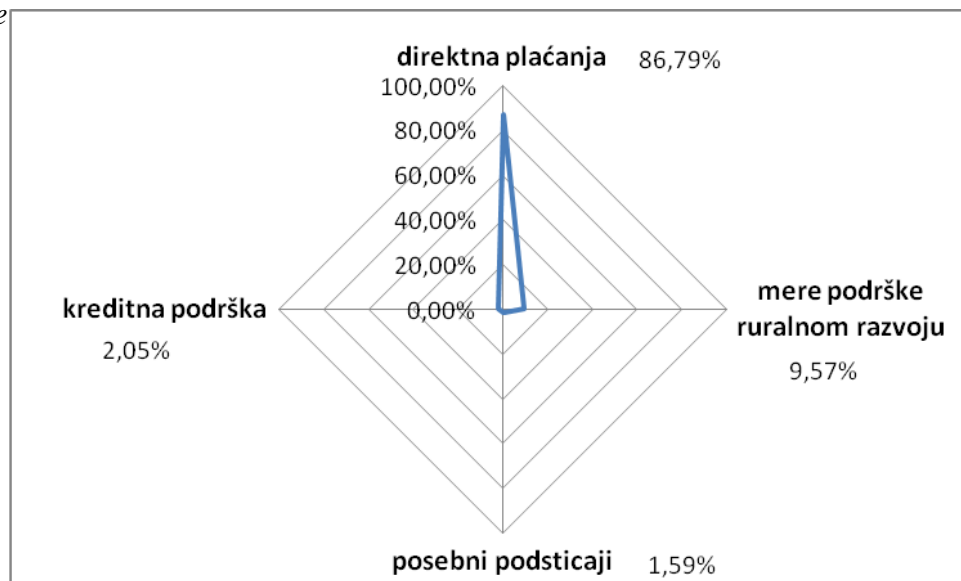
Poljoprivreda i ruralni razvoj se delom finansiraju iz agrarnog budžeta, čija uloga je da pomogne u ostvarivanju ciljeva razvoja poljoprivrede i ruralnih područja (Matkovski i Kleut, 2014).

Agrarni budžet je uspostavljen, kao deo ukupnog budžeta Republike Srbije 1996. godine. Međutim, iznos sredstava koji se dodeljuje (4-5 % ili oko 50 milijardi dinara) i dalje je determinisan ekonomskim uslovima, a ne stvarnim potrebama poljoprivrede i ruralnih područja. Tek u nekoliko poslednjih godina stavka ruralni razvoj u okviru agrarnog budžeta postepeno dobija na značaju, ali je to i dalje na veoma niskom nivou. Predviđena sredstva agrarnog budžeta za podršku ruralnom razvoju u 2020. godini iznose 23 %, što je po prvi put ozbiljnije izdvajanje za razvoj ruralnih područja.

Agrarni budžet je kreiran prvenstveno kao podrška agraru, ali i revitalizaciji i razvoju ruralnih područja (Kuzman i sar., 2017). Sredstva agrarnog budžeta bivala su određivana po osnovu ekonomskih prilika u zemlji, a ne na osnovu realnih potreba poljoprivrede i ruralne ekonomije (Tasić i Babović, 2016).

Struktura agrarnog budžeta treba da odražava strukturu agrarnog budžeta EU, gde se u proseku 20 % sredstava usmerava na programe ruralnog razvoja tj. razvoj nepoljoprivrednih delatnosti, koje mogu da doprinesu diverzifikaciji izvora prihoda i ruralnom razvoju (Poljoprivrednik, 2019). S obzirom da je Republika Srbija u procesu evro-integracija, redefinisavanje agrarnog budžeta, kako po veličini, tako i po strukturi je neminovno. Državna pomoć poljoprivredi i ruralnim područjima treba da se fokusira na stočarsku proizvodnju i nedovoljno zastupljene grane intenzivne biljne proizvodnje, ali i nepoljoprivredne projekte za integralni ruralni razvoj (Vojinović i sar., 2017).

_ Grafikon 18. Struktura agrarnog budžeta Republike Srbije u periodu 2013-2017. godine



Izvor: Kvirgić i Ristić (2018)

Grafikon jasno pokazuje relativno mali udeo mera finansijske podrške ruralnom razvoju u posmatranom periodu, što je sušta suprotnost podrške konceptu ruralnog razvoja u EU. Zato je zadatak struktura, koje se time bave da iznađu mogućnosti i da izdvoje značajno veća finansijska sredstva, odnosno da razmotre proširenje vrsta mera - pojedinačne podrške i povećanje broja potencijalnih korisnika, kao što su rast konkurentnosti, unapređenje kvaliteta života ruralne populacije, zaštita agrookruženja i dr. Kuzman i sar. (2017) ističu da dosledno sprovođenje koncepta integralnog ruralnog razvoja zahteva značajno veća sredstva, posebno za razvoj infrastrukture, bez koje nema stvaranja savremenog sela, niti razvoja poljoprivrede, kao bazične privredne delatnosti u ruralnim područjima.

Prema Nacionalnom programu za poljoprivredu za period 2018-2020. godine (usvojen 2017. godine), mere podrške ruralnom razvoju uključuju sledeće podsticaje:

- za rast konkurentnosti,
- za očuvanje i unapređenje životne sredine i prirodnih resursa,
- za diverzifikaciju dohotka i unapređenje kvaliteta života ruralnog stanovništva,
- za pripremu i implementaciju lokalnih strategija ruralnog razvoja,
- za unapređenje sistema prenosa znanja i informacija.

Sredstva agrarnog budžeta namenjena ruralnom razvoju u Republici Srbiji moraju se i dalje povećavati, pogotovo u periodu posle 2020. godine, kad se očekuje otvaranje poglavlja o poljoprivredi u procesu pristupanja EU. Sredstva iz agrarnog budžeta

namenjena su prevashodno kreiranju novih poslovnih aktivnosti na gazdinstvima, razvoju ruralnog turizma, kao i unapređenju ruralne infrastrukture (Matkovski i Kleut, 2014). Ono što je još bitno, agrarni budžet bi trebalo definisati kroz duži niz godina, da ruralni akteri kojima je namenjen tačno znaju šta mogu očekivati u smislu podrške njihovim proizvodnjama i investicijama. To bi omogućilo da svi potencijalni korisnici mogu efektivnije da planiraju proizvodnju i da je usklađuju s zahtevima tržišta. Dakle, agrarnu i ruralnu politiku treba definisati kroz finansijski i implementacioni okvir za duži niz godina, a veoma važno je obezbediti stabilan agrarni budžet iz kog će se sufinansirati i ruralni projekti.

Prema Zakonu o podsticajima u poljoprivredi i ruralnom razvoju iz 2013. godine, podrška ruralnom razvoju iz agrarnog budžeta uključuje sledeće stavke (Zakon o podsticajima i ruralnom razvoju, 2013):

- investicije u poljoprivredi za unapređenje konkurentnosti i dostizanje standarda kvaliteta;
- održiv ruralni razvoj;
- unapređenje ruralne ekonomije;
- pripremu i sprovođenje lokalnih strategija ruralnog razvoja.

U periodu od 2004. do 2012. godine mere agrarne politike su uključivale tržišnu podršku i direktna plaćanja poljoprivrednicima, što je činilo 70 - 90 % budžeta, dok su strukturne mere, mere ruralnog razvoja i opše mere podrške činile zajedno svega nekoliko procenata. U 2013. godini bilo je 94,4 % sredstava namenjeno za direktna plaćanja, a svega 4 % za ruralni razvoj. Ostatak od 1,6 % bilo je odvojeno za podršku aktivnostima poljoprivrednih savetodavnih službi i kontrole bezbednosti hrane. U novije vreme (od 2017. godine) subvencije za ruralni razvoj, postepeno rastu što uliva optimizam (Ristić i sar., 2018). Posebno je optimistična preraspodela sredstava agrarnog budžeta za 2020. godinu u kojoj stavka ruralni razvoj po prvi put zauzima značajniji udeo.

Uredba o dodeli subvencija u poljoprivredi i ruralnom sektoru u 2018. godini ("Službeni glasnik RS", br. 18/18), 17.038.248.000 RSD predviđa za direktna plaćanja, 2,4 milijarde dinara za podršku merama ruralnog razvoja, 460 miliona dinara za kreditnu podršku, 249.130.534 dinara za subvencije i 1.434.260.000 RSD za IPARD podsticaje, od čega 358.565.000 RSD se osigurava iz državnog budžeta, a 1.055.695.000 dinara iz sredstava EU (IPARD).

Agrarni budžet predstavlja važan izvor finansiranja investicija u ruralnim područjima i za mala poljoprivredna gazdinstva je uslov njihove egzistencije. Međutim, iako su u pitanju skromna sredstva, agrarni budžet doprinosi održavanju i preživljavanju velikog broja sitnih gazdinstava. U tom kontekstu zahtev je da se agrarni budžet poveća i da značajna stavka u njemu budu mere podrške ruralnom razvoju. U protivnom, veliki broj poljoprivrednih gazdinstava i ruralnih projekata, koji su uslov opstanka i razvoja srpskog sela, doći će u pitanje. Sve to predstavlja izuzetan rizik za državu, koja se otežano odupire negativnim trendovima (Grujić, 2017), koji podrazumevaju dalju devastaciju ruralnih područja, kao bitnih proizvodnih pogona i mesta življenja skoro polovine stanovništva.

Neophodne su i kvalitativne promene strukture agrarnog budžeta, kako bi se stvorili bolji uslovi za ravnomeran ruralni razvoj, ali i omogućilo usklađivanje domaće agrarne politike sa Zajedničkom agrarnom politikom Evropske unije (Pejanović i Radović, 2013).

Važno je istaći da se, osim agrarnog budžeta, projekti ili investicije u ruralnim područjima mogu finansijski podsticati i iz lokalnih budžeta (Grujić, 2017). Nadasve, to je i poželjno. Upravo su lokalne strukture najpozvanije da odrede prioritete i prepoznaju gde leže šanse za dalji razvoj ruralne ekonomije.

7.1.13. IPARD

Jedan od modela finansiranja ruralnih programa je korišćenje predpristupnih fondova EU, kakav je IPARD³⁹. Odlukom Evropske komisije, 20. januara 2015. godine, usvojen je Program prepristupne pomoći za ruralni razvoj Republike Srbije za period 2014-2020. godine (IPARD II program). Cilj IPARD II programa je da se podstakne ruralni razvoj u zemljama kandidatima za članstvo, a poljoprivreda i ruralna ekonomija podignu na jedan viši nivo razvoja, kako bi se što bezbolnije uklopila u Zajedničku agrarnu politiku EU. Drugim rečima, zemljama kandidatima se pruža mogućnost da se blagovremeno i adekvatno pripreme za ispunjavanje evropskih standarda i zakona u oblasti poljoprivrede, prehrambene industrije i zaštite životne sredine (MPŠV, 2017). Od IPARD se očekuje poboljšanje kvaliteta života u ruralnim područjima i redukcija nepovoljnih društveno-ekonomskih tendencija, a ne samo unapređenje poljoprivredne proizvodnje

³⁹ Instrument for pre-accession assistance for rural development (Instrument za predpristupnu pomoć u oblasti ruralnog razvoja).

(Zekić i sar., 2016). Radi pospešivanja ruralnog razvoja podstiču se programi održive poljoprivrede, jačanja tržišta, usvajanja standarda EU, razvoj ruralne infrastrukture, prerada poljoprivrednih sirovina, uz zaštitu životne sredine.

Sredstva iz IPARD programa mogu se koristiti za:

- investiranje u restrukturiranje poljoprivrednih gazdinstava (objekti, skladišta, oprema i dr.);
- udruživanje poljoprivrednih proizvođača, a radi odgovora proizvođača na tržišne zahteve, zajednički nastup na tržištima;
- investiranje u prerađivačke kapacitete i marketing, radi povećanja konkurentnosti;
- aktivnosti za unapređenje životne sredine i prirode (organska proizvodnja);
- razvoj ruralne infrastrukture;
- pripremu i realizaciju lokalnih razvojnih strategija;
- razvoj malih i mikro preduzeća, koja se osim poljoprivrede bave i drugim delatnostima;
- edukacije i tehničku pomoć ruralnim subjektima.

Najveći izazovi u povlačenju sredstava iz pretpristupnih fondova, su sledeći (Đurić i Puškarić, 2017):

- osigurati potrebna sredstva u agrarnom budžetu za sufinansiranje,
- obezbediti dobre projekte,
- obezbediti potencijalnim korisnicima informacije i obučiti ih za apliciranje,
- razbiti predrasude da su sredstva fonda nedostupna malim subjektima,
- ne gajiti iluzije da će pretpristupni fondovi rešiti sve probleme u ruralnim područjima,
- odabrati prioritete.

U odnosu na IPARD-I⁴⁰ (2007-2013), IPARD-II nije usmeren preko prioriternih osa, već kroz 11 mera podrške, među kojima su najvažnije rast konkurentnosti, razvoj prerađivačkih kapaciteta, poboljšanje infrastrukture, diverzifikacija izvora prihoda u ruralnim područjima i dr. Diferenciranje IPARD II programa, smisleno je zbog specifičnosti ruralnih ekonomija zemalja, koje se nastoje integrisati u EU, a zamisao je da

⁴⁰ Prioritetne ose su se odnosile na: poboljšanje tržišne efikasnosti i primenu EU standarda, pripreme aktivnosti za uvođenje agroekoloških mera i strategija lokalnog razvoja - LEADER pristup, razvoj ruralne ekonomije (MPŠV, 2017).

se sredstva usmeravaju na aktivnosti, koje bi mogle dati najbolje efekte (Prodanović i sar., 2018). Državama korisnicama ostavljena je mogućnost da same izaberu mere za koje će koristiti predviđena sredstva. Ovakav program uvažava specifičnosti ruralnih područja, u koja se na osnovu ekonomskih analiza usmeravaju sredstva (Zekić i sar., 2016).

Ukupna pomoć u investiciji za korisnika sredstava iznosi 50 % (do 55%) od ukupne vrednosti investicije. Postoje izuzeci gde se taj iznos povećava u zavisnosti da li je korisnik mladi farmer ili je nastanjen u nepovoljnom području i može da ide do 75 % (u nekim slučajevima i do 85 %).

Korišćenje IPARD sredstava značajno je za ruralni razvoj, jer se realizuju nove investicije, što doprinosi jačanju konkurentnosti i pripremi za jedinstveno tržište EU. Sredstva iz ovog programa utrošiće se i za pripremu za povlačenje znatno većih sredstava iz fondova ZAP EU, kad se postane punopravni član, pa je povlačenje IPARD sredstava svojevrsan trening.

Republika Srbija je početkom 2018. godine raspisala prve konkurse za sufinansiranje projekata preko IPARD fonda, a očekuje se veće interesovanje za sufinansiranje projekata u narednom periodu (Prodanović i sar., 2018).

IPARD II program u Republici Srbiji će se koncentrisati na sledeće ciljeve (MPŠV, 2017):

1. podršku konkurentnosti agrobiznis sektora, usklađivanje sa veterinarskim i fitosanitarnim, ekološkim i standardima bezbednosti hrane EU, kao i restrukturiranje i modernizaciju sektora;
2. doprinos razvoju održivih agroekoloških praksi (organska proizvodnja i dr.);
3. doprinos održivom ruralnom razvoju, kroz podršku diverzifikaciji ekonomskih aktivnosti i jačanje LEADER pristupa.

Za Republiku Srbiju IPARD II je limitiran na 175 miliona evra. Država je u obavezi da obezbedi deo finansijskih sredstava (56 miliona evra), tako da ukupan javni deo iznosi oko 230 miliona evra. Najviše sredstava usmerava se na investicije u fizičku imovinu, i to 79 %, dok na diverzifikaciju (stabilizaciju) izvora prihoda otpada svega 10 % (npr. projekti ruralnog turizma i dr.). Ovakav finansijski plan trebalo bi da doprinese rastu konkurentnosti, stabilizaciji prihoda ruralnih subjekata, unapređenju agroekosistema, tj. očuvanju prirodnih resursa (Prodanović i sar., 2018).

Tabela 27. *Finansijski plan IPARD II programa za Republiku Srbiju (2014-2020)*

MERA	Ukupna javna pomoć (€)	Doprinos EU		Nacionalni doprinos	
		(€)	(%)	(€)	(%)
Investicije u fizičku imovinu poljoprivrednih gazdinstava	101 386 667	76 040 000	75	25 346 667	25
Investicije u fizičku imovinu - prerada i marketing poljoprivrednih proizvoda i proizvoda ribarstva	82 946 667	62 210 000	75	20 736 667	25
Agro-ekološko-klimatske mere i organska proizvodnja	10 294 118	8 750 000	85	1 544 118	15
LEADER	5 833 333	5 250 000	90	583 333	10
Diverzifikacija poljoprivrednih gazdinstava	23 333 333	17 500 000	75	5 833 333	25
Tehnička pomoć	6 176 471	5 250 000	85	926 471	15
UKUPNO	229 970 588	175 000 000		54 970 588	

Izvor: MPŠV (2017)

Za start IPARD programa bilo je neophodno ispuniti određene preduslove, kao što je formiranje državne infrastrukture (IPARD agencija), obezbediti informacije za krajnje korisnike i osigurati transparentnost toka novca (Prodanović i sar., 2018). Korisnici IPARD II programa treba da imaju odgovarajući pravni ili fizički status (registrovano poljoprivredno gazdinstvo) i da poštuju relevantne standarde u pogledu dobrobiti životinja i zaštite životne sredine, zdravstvene bezbednosti hrane i hrane za životinje, kao i načina obeležavanja i registrovanja životinja (MPŠV, 2017).

Finansijska sredstva iz IPA fondova odobravaće se za projekte, koji će po proceni doprineti realizaciji prioriteta postavljenih u strateškim dokumentima EU (Matkovski i Kleut, 2014), vezanim za ruralna područja.

Važno je da se sredstva koja osigurava IPARD II program usmere na (Ristić i sar., 2018):

- konkurentnost poljoprivredno-prehrambenog sektora;
- usklađivanje s veterinarskim, fitosanitarnim, ekološkim i sigurnosnim standardima EU;
- restrukturiranje i modernizaciju sektora;
- razvoj održivih praksi upravljanja resursima;

- jačanje pristupa LEADER i sl.

Model podrške EU preko programa IPARD podrazumeva isplatu uloženi sredstava nakon završetka investicije, a ne kofinansiranje, pa se postavlja pitanje koliko će domaći proizvođači moći odvojiti sredstava za investiranje, ako je njihovo poslovanje na granici rentabilnosti i većinom nemaju značajniju akumulaciju, a dobar deo njih je prezadužen (Matkovski i Kleut, 2014). Zato jeste trenutna situacija takva da se verovatno neće iskoristiti sredstva, koja su nam stavljena na raspolaganje u iznosu od 175 miliona evra za tekući programski period (2014-2020).

Stepen iskorišćenosti raspoloživih sredstava IPARD fonda zavisi od institucionalne pripremljenosti, informisanosti i educiranosti potencijalnih korisnika. Iskustva zemalja koje su koristile IPARD potvrđuju njegov pozitivan uticaj na ruralnu ekonomiju (Prodanović i sar., 2018).

Ne treba izgubiti iz vida činjenicu da se IPARD sredstva daju nepovratno, a isto tako ovo je samo jedan od načina sufinansiranja ruralnih projekata i podsticanja ruralnog razvoja.

7.2. Pravac rešavanja problema finansiranja ruralnog razvoja

Uprkos ekonomskom, socijalnom i političkom značaju ruralnih područja i ruralne ekonomije, ruralni razvoj je usporen zbog velikog broja ograničenja. Međutim, velike mogućnosti razvoja ruralne ekonomije postoje, samo je na akterima ruralne politike da to prepoznaju i daju snažniju podršku, putem širokog spektra mera i instrumenata, gde je finansiranje samo jedan aspekt.

Nedostatak sredstava potrebnih za finansiranje poljoprivredne proizvodnje i ruralnog razvoja jedan od glavnih problema srpske ekonomije. Imajući to na umu, postoji potreba za osiguranjem značajnijih finansijskih sredstava, koja će biti uložena u ovaj sektor (Vasiljević i sar., 2015).

Preporuke za rešavanje problema finansiranja ruralnog razvoja su (Jolović i sar., 2014; Radović 2015; Prodanović i sar., 2018):

- agrarnu i ruralnu politiku reformisati, odnosno definisati kao konzistentan skup mera, koje se pravovremeno sprovode;

- ustanoviti veći agrarni budžet i sredstva za ruralni razvoj konstantno povećavati, ali ne na uštrb primarne poljoprivredne proizvodnje;
- unaprediti pravni i institucionalni okvir za održiv agrobiznis;
- dati podršku ruralnim akterima (poljoprivrednicima) u smislu informacija i edukacija o mogućnostima finansiranja;
- napraviti portal o ruralnom finansiranju,
- udruživanje poljoprivrednika (u zadruge) je osnov rešavanja finansijskih problema u agrobiznisu.

Sektor malih i srednjih preduzeća i naročito mikro poslovne jedinice imaju ograničeniji pristup finansiranju, kao i veće troškove finansiranja u odnosu na velika preduzeća. Preduzećima u agrobiznisu potreban je odgovarajući i lakši pristup finansijskim sredstvima, gde su komercijalne banke još uvek dominantni finansijski subjekti (Sedlak i sar., 2016).

7.3. Prednosti i nedostaci različitih modela finansiranja malih ruralnih investicija

Mere ruralnog razvoja treba da osnaže ruralna domaćinstva, da se poboljša infrastruktura, kao i da se pokrenu investicije. Jedan od programa koji se može realizovati u ruralnim područjima je proizvodnja obnovljivih energenata, kako je već istaknuto. Sva ruralna domaćinstva u XXI veku moraju imati garantovano snabdevanje električnom energijom. Jedan od alternativnih načina snabdevanja električnom energijom je proizvodnja u sopstvenoj režiji. Danas se u svetu naširoko koriste solarni kolektori, kako za masovnu proizvodnju, tako i za proizvodnju za sopstvene potrebe individualnih korisnika.

U Republici Srbiji je 99.9 % domaćinstava priključeno na elektromrežu. Korišćenje obnovljivih izvora energije i po tom osnovu proizvodnja električne energije je u uskoj sprezi sa povećanjem energetske efikasnosti, što je navedeno i u okviru usvojenog paketa Direktiva EU i ciljeva politike korišćenja obnovljivih izvora energije i energetske efikasnosti, koji je formulisan kao „20-20-20 by 2020“⁴¹. Republika Srbija ima veliki

⁴¹ 20 % udeo obnovljivih izvora energije, 20 % smanjenja potrošnje, 20 % smanjenje emisije CO₂ do 2020. godine.

potencijal solarne energije. Iako je u ovom trenutku primena solarne energije gotovo zanemarljiva, postoji potencijal da se iz solarne energije obezbedi oko 50 % svih energetske potrebe (Čavlin i sar., 2018). Proizvodnja električne energije iz solarnih kolektora respektuje kriterijum zaštite životne sredine, što je jedan od principa održivog razvoja (Stevović, 2017).

Kompleksnost plasmana solarnih kućnih sistema u ruralnim područjima rezultat je činjenice da domaćinstva imaju ograničenu platežnu sposobnost, pa finansijski i poslovni subjekti nisu zainteresovani za poslovanje s njima. Iskustva iz prakse po pitanju finansiranja nabavke ovih sistema su različita tj. negativna i pozitivna (Čavlin i sar., 2018).

Rezultati istraživanja govore da domaćinstva u ruralnim područjima uglavnom preferiraju solarne sisteme u odsustvu električne mreže. U praksi je prisutno snabdevanje električnom energijom proizvedenom pomoću motora sa unutrašnjim sagorevanjem. Ovaj način nije ekološki prihvatljiv i postepeno gubi na značaju, što podstiče upotrebu solarnih sistema. Štaviše, široko je prihvaćeno da je samostalni kućni sistem ekonomski održiv način snabdevanja električnom energijom u ruralnim područjima.

Relativno visoka cena ugradnje solarnih sistema smatra se najvažnijim faktorom od uticaja. Trenutna cena standardnih solarnih kućnih sistema kod nas je od 500 do 6000 evra, u zavisnosti od opcija i kvaliteta sistema. Ciljna grupa za elektrifikaciju pomoću solarnih sistema su ruralna domaćinstva, koja zbog niskih prihoda, a u nedostatku finansijskih mehanizama (kredit, lizing i dr.) nemaju mogućnosti nabavke solarnih sistema (Čavlin i sar., 2018). Primer: mogućnosti elektrifikacije u ruralnim područjima Severne Grčke: oko 50 % seoskih domaćinstava mogu priuštiti solarni kućni sistem, od kojih oko 10 % mogu priuštiti plaćanje gotovinom, a 90 % treba kredit; preostalih 50% može priuštiti investiciju kroz donacije ili subvencionisane programe (IEA, 2003).

Dobro dizajniran model finansiranja investicije prilagođen primanjima suštinski opredeljuje izbor domaćinstava. Neki modeli finansiranja nabavke samostalnih solarnih sistema u ruralnim područjima su (Čavlin i sar., 2018):

- 1. Finansiranje putem donacija** podrazumeva da državni organ/donator obezbedi opremu korisnicima bez naknade, eventualno simbolično finansijsko učešće, radi podizanja odgovornosti korisnika. Ovo je povoljan način finansiranja, jer generiše samo minimalne početne troškove. Primeri i iskustvo zemalja u razvoju pokazuju da ovaj model finansiranja nije održiv (IEA, 2003), jer korisnici opreme nisu bili

spremni ili zainteresovani za plaćanje troškova održavanja, što je ove sisteme stavljalo često izvan funkcije.

2. **Model gotovinske prodaje** povoljan je samo za grupu potrošača sa višim prihodima, a prosečna seoska domaćinstva ne mogu sebi priuštiti visok izdatak za solarni sistem. Nedostaci ovog modela su: nabavka jeftinijih, a time i manje kvalitetnih sistema što utiče na trajnost sistema; servis se vrši jeftinijim delovima, što utiče na pouzdanost sistema; instalaciju vrše neprofesionalci, što utiče na ispravnost sistema. Iskustva zemalja u razvoju pokazuju da ovaj model finansiranja nije održiv (Nieuwenhout i sar., 2001).
3. **Model finansiranja kroz energetski finansijski model (ESCO)⁴²** podrazumeva da poslovni subjekti isporučuju i instaliraju opremu, odgovorni su za uslugu, zadržavaju vlasništvo i ispostavljaju domaćinstvu mesečni račun. ESCO model može biti povoljan s finansijskog aspekta, ali nosi veći komercijalni rizik zbog dužeg perioda povrata. Nedostak ovog modela je što korisnik ne vodi dovoljno računa o sistemu, jer nije vlasnik.
4. **Klasični model finansiranja na namenski kredit/lizing/mikrofinansiranje** - kupac zaključuje ugovor sa poslovnim subjektom o plaćanju u ratama tokom određenog perioda. Može se oceniti ovaj model finansiranja, kao prihvatljiv u našim uslovima.
5. **Model finansiranja kroz naknadu za uslugu** podrazumeva da je baterija vlasništvo kupca, a prodavac zadržava vlasništvo nad sistemom, održava solarni sistem i za to naplaćuje naknadu.

Pristup modelima finansiranja ruralnih investicija u Republici Srbiji ima svoje specifičnosti, koje zavise od institucionalnih, pravnih, socio-ekonomskih i kulturnih uslova. Presentovani modeli finansiranja, iako imaju određena ograničenja, relevantni su i mogu poslužiti izgradnji adekvatnog modela finansiranja kod nas. Inovativni model finansiranja malih ruralnih investicija u Republici Srbiji treba da se usmeri na sledeće (Čavlin i sar., 2018):

- način plasmana treba da obezbedi postprodajnu podršku (servis, naplata);

⁴² Energy Service Company.

- održavanje sistema usmeriti na korisnika, ali ga prethodno treba obučiti za rukovanje sistemom;
- servis ne treba da bude besplatan tokom celog životnog ciklusa sistema, jer se time utiče da korisnik pažljivije koristi sistem;
- tehnički kvalitetan sistem je od suštinskog značaja, jer se izbegavaju dodatni troškovi što utiče na urednost plaćanja;
- podsticanje produktivnosti zaposlenih saradnika prodavaca (nagrada za terenske saradnike, koji imaju dobru naplatu);
- formirati prodajne cene i uslove, koji će biti konkurentni drugim načinima snabdevanja električnom energijom;
- ulagati u unapređenje prodaje sa ciljem da se na jasan način podigne javna svest;
- obezbediti da država ponudi bonifikacije i/ili bespovratnu finansijsku podršku korisnicima solarnih sistema;
- da se politika finansiranja/prodaje zasniva na analizi kupovne moći kupaca;
- proceniti i nefinansijske elemente: lične osobine nocioća domaćinstava, njihove kvalifikacije i obrazovanje, stanje u porodici i neposrednom okruženju, životni stil, pitanje naslednika...

Kod nas nije razvijeno tržište električne energije, pa bi iz razloga bržeg rasta prodaje solarnih sistema racionalno bilo primeniti model finansiranja kroz naknadu za uslugu, a potom uz određena ograničenja namenski kredit/lizing i ESCO model. Gotovinski model, zbog male platežne sposobnosti i izostanka podrške države, ne bi dao brze i dobre rezultate.

8. ZAKLJUČAK

Na današnjem stepenu razvoja ni jedna država se ne može razvijati, ako zanemari ruralna područja i ruralno stanovništvo. Novi koncepti održivog ruralnog razvoja pojavljuje se kao odgovor na velike izazove s kojima se sučavaju ruralna područja širom Evrope, kao što su: depopulacija, siromaštvo, neracionalna eksploatacija prirodnih resursa i regionalne nejednakosti. Osnovi cilj reformisane ruralne politike je poboljšanje životnog standarda ruralnog stanovništva, očuvanje prirodnih resursa i zaštita životne sredine.

Hipoteza koja je postavljena na početku istraživanja: *„Identifikovanje i analiza faktora od uticaja na ruralni razvoj (socio-demografija, ruralna zaposlenost, instrumenti agrarne i ruralne politike, poljoprivredno - tehnološki razvoj i dr.) doprineće realnoj oceni stanja u ruralnim područjima Republike Srbije, koje je nezadovoljavajuće, što je osnova za kreiranje inoviranog koncepta ruralnog razvoja, koji će u većem stepenu uvažiti postojeće stanje, potencijale, prilike i pretnje, te stvoriti pretpostavke za održivi razvoj ruralnih područja“*, je potvrđena. Drugim rečima, opšte stanje u ruralnim područjima Republike Srbije je nezadovoljavajuće, te je neophodno promptno reagovati, odnosno inovirati politiku ruralnog razvoja i implementirati predlog i smernice koje su proistekle, između ostalog, iz ovog istraživanja.

Takođe, pothipoteze koje su postavljene na početku istraživanja su u najvećoj meri potvrđene:

H1: Agrarna politika EU dominantno utiče na kreiranje strategija i politika ruralnog razvoja Republike Srbije. **(POTVRDA)** Na putu evrointegracija Republika Srbija usaglašava postepeno svoju agrarnu i ruralnu politiku sa ZAP EU, a što je i jedan od uslova priključenja.

H2: Investicije u ruralnu infrastrukturu doprineće zaustavljanju negativnih trendova, a u perspektivi razvoju ruralnih područja. **(POTVRDA)** U istraživanjima mnogih autora potencira se značaj ulaganja u infrastrukturu, kao faktor koji je ključan u zaustavljanju negativnih demografskih trendova i pokretanju privrednih aktivnosti u ruralnim područjima.

H3: Ekonomski instrumenti ruralne politike Republike Srbije (podsticaji, subvencije) su nedovoljni da bi značajnije podstakli ruralni razvoj. **(POTVRDA)**

Tokom intervjuja poljoprivrednici su istakli da su subvencije niske, a isto tako kroz analizu agrarnog budžeta i poređenjem sa prethodnim godinama i sa EU dolazi se do iste konstatacije.

H4: Obrazovanje, preduzetnički duh, transfer znanja i novih tehnologija značajno utiču na ruralni razvoj. **(POTVRDA)** Iz iskustava razvijenih zemalja EU obrazovanju za preduzetništvo i korišćenje novih znanja i tehnologija donosi konkurentne prednosti privrednim subjektima, što pospešuje razvoj ruralnih područja.

H5: Adekvatan model finansiranja ruralnih investicija je faktor ubrzanog ruralnog razvoja Republike Srbije. **(POTVRDA)** S obzirom da je finansiranje ključna prepreka za dinamiziranje održivog ruralnog razvoja, smatra se da bez rešavanja ovog problema neće se zabeležiti značajniji pozitivni pomaci.

Podrška konceptu ruralnog razvoja EU realizuje preko Evropskog fonda za usmeravanje i garancije u poljoprivredi (EAGGF), a kreiran je LEADER program, čiji je cilj da dodatno podstiče aktivno učešće ruralnih zajednica u razvoju lokalne ekonomije. Vremenom se ruralna politika EU oformila i zauzela značajno mesto u politici EU, čemu svedoče i sve veća izdvajanja sredstava za programe ruralnog razvoja.

Nova ruralna strategija EU 2020 za "pametnan, održiv i inkluzivan rast" daje podršku mladim poljoprivrednicima, malim gazdinstvima, planinskim područjima i brzim lancima snabdevanja. Intencija je na transferu znanja i inovacija, rastu konkurentnosti ruralnih subjekata, upravljanju rizicima, aktivnom učešću ruralnih zajednica u razvoju lokalne ekonomije, očuvanju ekosistema, socijalnoj inkluziji i dr. Predstojeći period će predstavljati glavne izazove i biće prekretnica za redefinisane ciljeve politike ruralnog razvoja u Evropi. Stoga, ruralna politika EU će se baviti diverzifikacijom i vitalnošću ruralnih područja, izgradnjom i upravljanjem lokalnih kapaciteta, promovisanje efikasnih mreža koje će se zauzimati za rešavanje ekonomskih poteškoća, prelaskom na organsku (ekološku) poljoprivredu, energetsom tranzicijom i demografskim problemima. Očekuje se da će se pronaći načini za poboljšanje otpornosti ruralnih područja, kroz pristupe zasnovane na integrisanom razvoju i boljoj koordinaciji ruralnog i urbanog razvoja.

Da bi se postigli ciljevi razvojne ruralne politike, EU se fokusira na sledećih šest prioriteta:

- *Podsticaj transferu znanja i uvođenju inovacija u ruralnim područjima,*

-
- *Rast konkurentnosti i održivosti poljoprivrednih subjekata,*
 - *Promovisanje organizacije lanca snabdevanja hranom i bolje upravljanje rizicima u poljoprivredi,*
 - *Očuvanje i unapređenje ekosistema,*
 - *Poboljšanje efikasnosti u eksploataciji resursa,*
 - *Promocija socijalne inkluzije, smanjenje siromaštva i ekonomski razvoj u ruralnim područjima.*

Ruralna područja Republike Srbije nastanjuje polovina stanovništva, a opstaju prevashodno zahvaljujući primarnim delatnostima - poljoprivredi i šumarstvu. U velikom delu ruralnih područja beležimo razvojno zaostajanje, pa čak i apsolutno siromaštvo. Osnovni problem je kako osigurati njihovu dugoročnu održivost, odnosno stvoriti uslove za život i rad dostojne čoveka u XXI veku. Upravo su razne strategije i politike, koje su do sada bile donošene za cilj imale razvijati ova područja, ali rezultati su i više nego skromni. Državna strategija poljoprivrede i ruralnog razvoja (2014 – 2024) je temeljni i dugoročni strateški dokument, kao i Nacionalni program ruralnog razvoja (2018 - 2020). Ovi dokumenti sadrže srednjoročne pravce razvoja ruralnih područja i mere, koje bi trebalo implementirati u svrhu poboljšanja opšteg stanja ruralnih područja, ali se čini da je nedovoljno akcentiran značaj ruralnih programa i da nema političke volje da se planirano sprovede u delo.

Domaća ruralna politika nije pridavala veći značaj razvoju ruralnih područja, pa su se nagomilali problemi, poput nepovoljne demografske strukture, lošeg stanja ruralne infrastrukture, nizak ruralni BDP, siromaštvo, nedostatak ideja, pasivnost, socijalna isključenost, koji bi u nekom pesimističnom scenariju mogli rezultovati gašenjem sela, odnosno produblivanjem ruralnog siromaštva.

Veliki uticaj na kreiranje ruralne politike Republike Srbije ima Zajednička agrarna politika EU, ali i postepeno shvatanje da se ruralna područja ne mogu više posmatrati kao deo problema, već na način da se ukupni problemi s kojima se zemlja suočava upravo rešavaju putem uključivanja resursa, kojima ruralna područja obiluju. Dakle, nagomilani problemi ruralnih područja mogu se i moraju rešavati samo kreiranjem i doslednom implementacijom novih razvojnih strategija, a po ugledu na EU uz uvažavanje domaćih specifičnosti.

Ruralna područja Republike Srbije posедуju značajne razvojne potencijale, ali indikatori su uglavnom nezadovoljavajući i lošiji u poređenju s EU. Neki važniji indikatori stanja naših ruralnih područja, odnosno negativne karakteristike ruralnih područja odnose se na nizak BDP, relativno mali poljoprivredni posed, visok stepen siromaštva, nepovoljna demografska struktura ruralnog stanovništva (odlazak mladih ljudi, starije stanovništvo i nizak nivo obrazovanja), loše stanje ruralne infrastrukture i relativno visoka stopa ruralne nezaposlenosti, neujednačen razvoj, niska konkurentnost privrednih subjekata i nizak standard ruralnog stanovništva. itd. Prezentovani indikatori su svojevrsan alarm donosiocima odluka na makro nivou da je zadnji čas za preduzimanje radikalnih mera, koje moraju zaustaviti nazadovanje ruralnih područja, a u bliskoj budućnosti obezbediti im održivi razvoj i to kroz diverzifikaciju ekonomskih aktivnosti, podsticanje preduzetništva, razvoj infrastrukture, institucija, ljudskih resursa, uvažavajući socijalni, ekološki i kulturni aspekt. Pozitivni aspekti ruralnih područja se odnose na kvalitet ekosistema, visok biodiverzitet, obilje prirodnih resursa, tradicija i kultura.

U tom kontekstu opredeljenje treba da bude u pravcu modernizacije primarnog sektora (poljoprivreda, vodoprivreda i šumarstvo), investicije u infrastrukturu, rešavanje problema finansiranja ruralnih projekata, redefinisane strukture agrarnog budžeta u smislu veće podrške ruralnom razvoju, motivisanje ljudi da ostanu u ruralnim područjima i ulaganje u njihov razvoj, transfer znanja i uvođenje novih „zelenih“ tehnologija, odnosno svestrana podrška održivosti ruralnih područja. Efekti ruralnog razvoja zavise od ljudi, odnosno obrazovanog i stručnog kadra, koji je spreman da prati i usvaja nova znanja i da ih primenjuje.

Deklarativno je zalaganje za jačanje ekonomske veličine i rast konkurentnosti, unapređenje kvaliteta života ruralne populacije, racionalnu eksploataciju prirodnih resursa i zaštitu životne sredine. Upravljanje ruralnim područjima uključuje implementaciju koncepta integralnog ruralnog razvoja i realizaciju mera i investicionih aktivnosti, koje mogu revitalizovati ruralnu ekonomiju, sačuvati tradiciju, kulturu i ruralno okruženje. Kako bi se približila politici EU, pokrenula ruralne projekte, osnažila ekonomske subjekte i povećala njihovu konkurentnost, te motivisala ljude da ostanu u ruralnim područjima, Republika Srbija mora da poveća budžetska sredstva za poljoprivredu i ruralni razvoj, obezbedi razvoj finansijskog tržišta i konstantno da radi na stvaranju nešto povoljnije poslovne klime u ruralnim u odnosu na urbana područja. Optimistično je to što je agrarni budžet u 2020. godini predvideo značajno veći iznos sredstava za podršku ruralnim

projektima. Mere ruralne politike se odnose na rast konkurentnosti, upravljanje životnom sredinom i prirodnim resursima, diverzifikacija dohotka i rast standarda ruralnog stanovništva, lokalne strategije ruralnog razvoja i sistem prenosa znanja i informacija.

Kao efikasne strategije, agroekonomisti potenciraju one, koje se odnose na ulaganje u ljudski kapital, u ruralnu infrastrukturu i strategije koje su orijentisane na diverzifikaciju ruralne ekonomije, zaštitu životne sredine i jačanje lokalnih rukovodećih struktura. Naravno, izolovano delovanje na lokalnom nivou nije dovoljno za rešavanje problema, već je neophodno primeniti više strateških alata i inkorporirati ih u nacionalnu i regionalnu politiku.

SWOT analiza stanja ruralnog razvoja pokazuje da postoje velike šanse, ali i opasnosti za razvoj ruralnih područja. Šanse ruralnog razvoja u Republici Srbiji su u programima održive poljoprivrede (organska poljoprivreda), proizvodnji tradicionalnih prehrambenih proizvoda i proizvoda sa geografskom oznakom, socijalnom (agro) preduzetništvu, razvoju turizma i proizvodnji alternativnih vidova energije. Cilj treba da bude održivo korišćenje resursa, povećanje stepena prerade sirovina, intenzifikacija proizvodnje, prilagođavanje finansiranja ruralnim investicijama, podrška organskoj proizvodnji i proizvodnji energije iz alternativnih izvora, diverzifikacija aktivnosti poljoprivrednih gazdinstava, investicije u ruralnu infrastrukturu i dr. Identifikovanje faktora koji opredeljuju prelazak na organski sistem proizvodnje može doprineti razvoju organske poljoprivrede, pri čemu je važno podstaknuti ekološku svest proizvođača i potrošača, promovisati i sufinansirati ovaj vid proizvodnje.

Rezultati istraživanja jasno ukazuju da finansiranje predstavlja ključno ograničenje u razvoju ruralnih područja Republike Srbije. Tu je u pitanju nedovoljan iznos finansijskih sredstava, a isto tako i njihova nedostupnost. Sprovođenje politike ruralnog razvoja nije moguće bez adekvatnog dugoročnog rešavanja problema finansiranja. Poljoprivreda, kao osnovna delatnost u ruralnim područjima, je skopčana sa visokim rizicima i relativno manjim profitnim stopama, pa kreditori nisu zainteresovani za odobravanje plasmana poljoprivrednim subjektima.

Podsticaj razvoju MSP u ruralnim područjima bio bi adekvatno rešavanje problema finansiranja, pre svega razvojem finansijskog tržišta, podsticajima od strane države i lokalnih struktura npr. putem subvencionisanja kredita. Država treba da stvori poslovni ambijent, gde sistem finansiranja ruralnih privrednih subjekata počiva na nešto povoljnijim

kreditima poslovnih banaka, odnosno drugim olakšicama, a u zavisnosti od načina finansiranja i značaja svakog pojedinačnog projekta. Trenutno aktuelno je sufinansiranje ruralnih investicija putem sredstava IPARD fonda, pa je zadatak agrarnih struktura da se planirana sredstva iskoriste u što većoj meri, kako bi se razvojni ciklus podstakao i na taj način pokrenuo ruralnu ekonomiju.

Budućnost EU, a i naše zemlje, zavisi od sposobnosti za harmonizovanim i ujednačenim razvojem pojedinih ruralnih područja, koja su u osnovi veoma heterogena, po potencijalima, stepenu razvijenosti, kao i svojim problemima. Razvojne mogućnosti ruralnih područja Republike Srbije postoje, a da bi se one iskoristile potreban je novi koncept ruralne politike. Drugim rečima, potreban je radikalni zaokret u strateškom upravljanju ruralnim područjima i mnogo više napora i sredstava. U protivnom, negativne trendove teško će biti zaustaviti i preusmeriti.

Ruralna politika Republike Srbije treba da se temelji na modelu ruralne politike EU i da uključuje demografiju, ekonomiju, zapošljavanje, poljoprivredu, agroekoturizam, infrastrukturu i ekologiju, odnosno da se drastično razlikuje od trenutne politike, koja ne razmatra adekvatno deagrarizaciju i depopulaciju ruralnih područja u Republici Srbiji.

Održivi ruralni razvoj je imperativ razvoja Republike Srbije u eri evrointegrativnih procesa, budući da je pretežno ruralna zemlja. Vizija razvoja ruralnih područja Republike Srbije je održiva i diverzifikovana ruralna ekonomija zasnovana na znanju i savremenim tehnologijama, kako bi se ruralna područja učinila primamljivim mestom za život i rad svih stanovnika.

8.1. Ostvareni rezultati i doprinos istraživanja

U skladu sa definisanom temom i predmetom istraživanja u doktorskoj disertaciji obuhvaćeni su novi aspekti u koncepcijama strategija ruralnog razvoja u Republici Srbiji. Novi programi i aktivnosti su relevantni za ubrzanje razvoja ruralnih područja Republike Srbije. Oni treba da budu inkorporirani u inovirane strategije ruralnog razvoja Republike Srbije u skladu sa principima održivog razvoja i milenijumskim razvojnim ciljevima.

Analiza i komparacija ruralnih politika EU i Srbije, sa rezultatima, odnosno konkretnim predlozima, kako konačno podstaći ili ubrzati održiv ruralni razvoj – predstavlja doprinos istraživanja.

_ Novi koncept ruralnog razvoja Republike Srbije obezbedio je razvoj ruralnih područja na dug rok, a treba da se bazira na:

- racionalnom i održivom upravljanju prirodnim resursima i životnom sredinom;
- prelasku sa konvencionalnih metoda u poljoprivredi na metode organske i integralne poljoprivredne proizvodnje;
- adaptaciji poljoprivrede na klimatske promene;
- poboljšanom sistemu finansiranja ruralnih investicija;
- osiguranju dovoljno sirovinskih resursa za prehrambenu industriju i na taj način širenju asortimana preko višeg stepena finalizacije sirovina;
- implementaciji standarda kvaliteta i bezbednosti proizvoda u funkciji održivog ruralnog razvoja;
- razvoju turizma, odnosno razvoju ekološkog, seoskog, banjskog i drugih održivih vidova turizma u ruralnim područjima;
- širenje etno ili farmi koje primenjuju tradicionalne tehnologije u proizvodnji i preradi poljoprivrednih sirovina;
- brendiranju proizvoda i uvođenju geografske oznake za veći broj proizvoda (npr. vino sa geografskim poreklom);
- podršci malim i mladim preduzetnicima, kao i socijalno (agro) preduzetništvo;
- proizvodnji i korišćenju bioenergenata i alternativnih izvora energije;
- demografskoj obnovi i ulaganjima u ljudske resurse itd.

8.1.1. Naučni doprinos istraživanja

Naučni doprinos se sastoji u tome da su koncipirani strateški programi, koji bi trebali biti ugrađeni u novi koncept ruralne politike Republike Srbije, odnosno predložene su smernice za popravljavanje stanja u ruralnim područjima, a prema našim specifičnostima i principima održivog razvoja. U poglavlju 5. su prikazani konkretni rezultati istraživanja koji mogu poslužiti za kreiranje novog koncepta ruralnog razvoja (npr. identifikovani su ključni motivi i prepreke za prelazak na organsku poljoprivredu, kao jedan od ključnih programa ruralnog razvoja itd.). Ono što se predlaže može značajno podstaći poljoprivredu kao bazičnu delatnost, ali i turizam i druge delatnosti u ruralnim područjima. Smatramo da je postojala određena praznina i da ovo istraživanje upotpunjuje fenomem ruralnog razvoja

kod nas. A svakako rezultati, predlozi i smernice mogu korisno poslužiti kreatorima agrarne politike, na državnom i nižim nivoima.

Naučni doprinos istraživanja predstavljenog u okviru doktorske disertacije se sastoji od nekoliko komponenti:

- makroekonomska nauka nije dovoljno istražila fenomen ruralnog razvoja, posebno na nivou Republike Srbije. Ovim istraživanjem se uočeni nedostatak eliminisao u velikoj meri.
- istraživanje i predstavljanje ključnih indikatora ruralnog razvoja obezbeđuje dobar oslonac za koncipiranje novih mera i instrumenata politike ruralnog razvoja;
- predstavljeni su programi ruralnog razvoja, koji bi morali biti sastavni deo novog koncepta održivog ruralnog razvoja Republike Srbije.
- identifikovani su faktori od uticaja na implementaciju predloženih programa ruralnog razvoja, što je osnov za koncipiranje adekvatnih mera i instrumenata inovirane ruralne politike.
- rezultati istraživanja se mogu upotrebiti za formiranje vizije i inovirane strategije ruralnog razvoja Republike Srbije u skladu sa opšteprihvaćenim principima održivog razvoja i strateškim evrointegracionim ciljevima.
- naučni prikaz osnovnih segmenata i strukture Zajedničke agrarne politike Evropske unije, redefinisace ulogu agrarne i ruralne politike Republike Srbije, što je od suštinske važnosti za dalji ekonomski, odnosno ukupni razvoj Republike Srbije.
- novi ekonomski instrumenti i distribucija sredstava iz predpristupnih fondova Evropske unije, agrarnog budžeta i drugih izvora sufinansiranja su u funkciji podsticanja održivog ruralnog razvoja.
- neophodna je izmena, odnosno unapređenje zakonske regulative u funkciji multifunkcionalnog održivog ruralnog razvoja i usklađivanje sa ruralnim politikama i strategijama EU.

Resorno Ministarstvo poljoprivrede i Odeljenje za ruralni razvoj Republike Srbije zauzimaju značajno mesto po pitanju sistema i sistematskih rešenja ruralnog razvoja. Odgovor na brojna pitanja, kao što su strateški programi razvoja, podsticajne mere – subvencije, područne službe za ruralni razvoj, modeli razvoja ljudskih resursa, tehnološka rešenja i dr., pruža istraživanje u okviru doktorske disertacije, što je zapravo i njen naučni doprinos.

8.1.2. Društveni doprinos istraživanja

Ruralni razvoj je multidisciplinarna oblast, koja uključuje ekonomiju, agrarnu ekonomiju, poljoprivredu, životnu sredinu, tehnologiju i druge nauke, što ukazuje na njegovu kompleksnost, ulogu i značaj za dalji razvoj poljoprivrede i privrede Republike Srbije. Ekonomski rast u ruralnim područjima treba i mora da se uskladi sa zahtevom zaštite životne sredine, kao i sa ukupnim privrednim rastom. Drugim rečima, ruralni razvoj treba da bude u tesnoj korelaciji sa privredom i životnom sredinom.

Društveni doprinos obuhvata sagledavanje novih mogućnosti i alternativnih rešenja za oživljavanje ruralnog razvoja u Republici Srbiji, kao i proučavanje uticaja dosadašnjeg privrednog razvoja na degradaciju životne sredine, ruralni razvoj i demografska kretanja.

Predlozi novih sadržaja u ruralnim područjima (razvoj organske poljoprivrede i agroekoloških oblika turizma, proizvodnja bioenergenata) mogu doprineti poboljšanju demografske strukture i ekonomskom osnaživanju ruralnog stanovništva.

U cilju racionalnog korišćenja i zaštite prirodnih resursa neophodno je kontinuirano pratiti nastale promene i sagledavati interakciju privrednog i socijalnog razvoja ruralnih područja i uspostavljati harmonizaciju između ekonomskog i ekološkog sistema.

U stvaranju trajnih osnova za usklađivanje ruralnog razvoja na principima održivosti i milenijumskim razvojnim ciljevima neophodno je podsticati i planirati alternativne razvojne programe u skladu sa raspoloživim prirodnim resursima ruralnog područja i mogućnostima finansiranja programa. Pronalaženje instrumenata finansiranja novih alternativnih programa u funkciji ruralnog razvoja doprineće povećanju zaposlenosti stanovništva u ruralnim područjima i poboljšanju demografske slike.

Razvojne mogućnosti u ruralnim područjima zahtevaju osposobljavanje, prilagođavanje i podsticanje stručnih ljudskih potencijala za diverzifikaciju proizvodnih aktivnosti u skladu s ekonomsko-ekološkim principima.

Ulaganje u prerađivačku i prehrambenu industriju na bazi stranih direktnih investicija uz mogućnost dinamiziranja izvoza prehrambenih proizvoda na međunarodno tržište ostvariće neophodnu platformu za intenzivniji ruralni razvoj.

Za pokretanje širih inicijativa i motivaciju ljudskih potencijala za rad na uspostavljanju održivosti ruralnog razvoja, neophodno je razviti znatno potpuniju regulativu na nivou Republike Srbije, a takođe regiona i lokalnih zajednica.

Odgovori na brojna pitanja su naučno obrazloženi i stavljeni na uvid naučnim i stručnim radnicima i institucijama sve sa ciljem intenzifikacije održivog ruralnog razvoja i unapređenja poljoprivrede u Republici Srbiji, kao još uvek osnovne delatnosti u ruralnim područjima.

Literatura

- Adamowicz, M., Actual Aspects of Rural Development Strategy and Policy in the European Union. *Chinese Business Review*, 17 (7); 357-370, 2018.
- Ajduković, G., Jovanović, L., Istraživanje energetske efikasnosti i mogućnosti dobijanja energije iz biomase u Vojvodini, *Ecologica*, 54, 113-116, 2009.
- Altieri, M. A., *Agroecology: principles and strategies for designing sustainable farming systems*, University of California, Berkeley, 1992.
- Amin, A., Cameron, A., Hudson, R., *Placing the Social Economy*. Routledge, London, 2003.
- Andrašić, J., Lizing kao alternativa finansiranja putem kredita. *Traktori i pogonske mašine*, 13 (2); 71-78, 2008.
- Anjos, F. S., Caldas, N. V., *From measuring the rural to the rural made to measure: social representations in perspective*. História, Ciências, Saúde – Manguinhos, Rio de Janeiro, v. 21, n. 2, 2014. Dostupno na (22. Maj 2019.): <http://www.scielo.br/hcsm>
- Antevski, M., Petrović, P., Vesić, D., Development Perspectives in Agriculture and Rural Areas in Serbia in the EU Integration Process. *Economics of Agriculture*, 59 (2); 243-251, 2012.
- Babović, J. (2009). *Menadžment farme u održivoj proizvodnji*. Fakultet za ekonomiju i inženjerski menadžment, Novi Sad.
- Babović, J., Prodanović, R., Mutibarić, J., *Zoning and Sustainable Development of Organic Agriculture*, International Scientific Conference "Serbia Facing the Challenges of Globalization and Sustainable Development" Proceedings, Belgrade, November 25th, 2011, p. 277-287, 2011.
- Badulescu, D., Giurgiu, A., Istudor, N., Badulescu, A., Rural tourism development and financing in Romania: A supply-side analysis. *Agric. Econ.– Czech*, 61 (2); 72–80. 2015.
- Bajramović, N., Bogdanov, N., Butković, J., Dimitrievski, D., Erjavec, E., Gjenci, G., Gjokaj, E., Hoxha, B., Stomenkovska, I.J., Konjević, D., Kotevska, A., Martinović, A.,

-
- Miftari, I., Nacka, M., Ognjenović, D., Rednak, M., Tuna, E., Volk, T., Zhllima, E. (authors); Volk, T., Erjavec E., Ciaian, P. and Gomez, S. y Paloma (editors). *Analysis of the agricultural and rural development policies of the Western Balkan countries*. EUR 27898 EN, Joint Research Centre, European Commission, 2016. doi:10.2791/744295.
- Bajramović, S., Nikolić, A., Ognjenović, D., Janjić, P. i dr., *Srednjoročna strategija razvoja poljoprivrednog sektora u Federaciji Bosne i Hercegovine za period 2015-2019. godine*, Federalno ministarstvo poljoprivrede, vodoprivrede i šumarstva, Sarajevo, 2015.
- Ballesterosa, J. G. T., Hernández, M. H., Assessing the impact of EU rural development programs on tourism. *Tourism Planning & Development*, 14 (2); 149-166, 2017.
- Barca, F., *An agenda for reformed cohesion policy*. A place-based approach to meeting European Union challenges and expectations, 2009. Dostupno (10 Maj 2019): http://ec.europa.eu/regional_policy/policy/future/pdf/report_barca_v0306.pdf
- Berjan, S., El Bilali, H., Sorajic, B., Mrdalj, V., Raickovic, J., Driouech, N., Agricultural and Rural Development in Serbia: Governance, Policy Cycle and Coordination. *Turkish Journal of Agricultural and Natural Sciences*, Special Issue: 2, pp. 1832-1837, 2014.
- BMZ Division for rural development; global food security, *Rural development and its contribution to food security*. BMZ Strategy Paper. Federal Ministry for Economic Cooperation and Development (BMZ), Division for development education and information, 2011.
- Bock, B., Rural marginalisation and the role of social innovation; a turn towards nexogenous development and rural reconnection. *Sociologia Ruralis*, 56: 552–573, 2016.
- Bogdanov N., Stojanović, Z., “*The methodology of rural determination and identification of rural Serbia*”, in: Agriculture and rural development of Serbia in transition period, DAES, Belgrade, 2006.
- Bogdanov, N., *Socijalna isključenost u ruralnim onlastima Srbije*, UNDP, Beograd. 2010.

Bogdanov, N., Babović, M., *Radna snaga i diverzifikacija prihoda na poljoprivrednim gazdinstvima u Srbiji – stanje i izazovi za politiku ruralnog razvoja*, 2014. Dostupno na (22.04.2019):

<http://media.popispoljoprivrede.stat.rs/2014/Dokumenta/Radovi/02%20Radna%20snaga%20i%20diverzifikacija%20prihoda%20na%20poljoprivrednim%20gazdinstvima%20u%20Srbiji%20%E2%80%93%20stanje%20i%20izazovi%20za%20politiku%20ruralnog%20razvoja.pdf>

Bogdanov, N., Cvejić, S., Poverty and social exclusion in rural Serbia – position of family farms, *Economics of Agriculture*, 58 (2); 3-15, 2011.

Bogdanov, N., Meredith, D., Efstratoglou, S., *A Typology of Rural Areas in Serbia*. pp. 7-29, 2008. Dostupno na (22 Jun 2019):

<https://pdfs.semanticscholar.org/8f5a/71d8ed31409ade019a4a6768819a49b79ec7.pdf>

Bogdanov, N., *Small Rural Households in Serbia and Rural Non-Farm Economy*, Ministry of Agriculture, Forestry and Water Management of Republic of Serbia, UNDP, Belgrade, 2007.

Bogdanov, N., *The development of support for less favoured areas and deprived regions: challenge of agricultural policy in Serbia*, Proceedings from the conference – EAAE Congress: Agri-Food and Rural Innovations for Healthier Societies, Ljubljana, Slovenia, 2014.

Bogdanov, N., Vasiljevic, Z., Role of Agriculture and Multifunctional Rural Development in Serbia. *Applied Studies in Agribusiness and Commerce*, 47-55, 2011.

Bojnec, Š., *Farm Tourism: Myth or Reality?*, in: M. Petrick and P. Weingarten (eds.), *The Role of Agriculture in Central and Eastern European Rural Development: Engine of Change or Social Buffer?*, Studies on the Agricultural and Food Sector in Central & Eastern Europe, Vol. 25, Halle (Saale), iamo, pp. 286–304, 2004.

Bojnec, Š., Rural Tourism, Rural Economy Diversification, and Sustainable Development. *Academica Turistica*, 3 (1-2); 7-15, 2010.

Bradić-Martinović, A., Zdravković, A., *Socijalno preduzetništvo - mogući put ka suzbijanju siromaštva u Srbiji*, u monografiji: *Pravci strukturnih promena, IV dep tržište rada i preduzetništvo*, urednik Božić, Z., str. 359-374, 2017.

- Brayden, J. M.. *Rural Development Indicators and Diversity in the European Union*, u Zborniku: Measuring Rural Diversity, Economic Research Service, Washington, D.C., 2002.
- Bradaš, S., *Živeti i raditi dostojansveno u ruralnim krajevima Srbije. EVROPSKE SVESKE*, br. 10, str. 15-25, 2017.
- CEEweb for Biodiversity, *CEEweb Rural Development Working Group - Report on the Kick-off meeting on 'Gathering data and creating policy recommendations for a more biodiversity-friendly CAP and RDP'*. Fundatia ADEPT, Budapest, Hungary, 2013.
- Chambon, N., Mituța, A. C., Șurubaru, N.C., *The Common Strategic Framework and its Impact on Rural Development*. Notre Europe, 2011.
- Chase, L., V.M. Ramaswamy, S. W. Burr, J. Zeitlin, G. P. Green and M. Dougherty *Resources for Agritourism Development*, Agricultural Marketing Resource Center, Iowa State University, 2007.
- Ciervo, M. *Agritourism in Italy and the local impact referring to Itria Valley*. The organic firm "Raggio Verde" and its ecological agritourism project. In: Agritourism Between Embeddedness and Internationalization. Proceedings, pp. 11-26, 2012.
- Collins, A., Leonard, A., Cox, A., Greco, S., Torrissi, G., *Report on the synergies between EU Cohesion Policy and rural development policies*, in: Perception and Evaluation of Regional and Cohesion Policies by Europeans and Identification with the Values of Europe, University of Portsmouth, 2017.
- Comen, T., Foster, D. *Agricultural Diversification and Agritourism: Critical Success Factors*, Interim Report, Vermont Department of Agriculture, Food and Markets, 2006.
- Common UN Programme on Sustainable Tourism for Rural Development, *Master Plan for Sustainable Development of Rural Tourism of the Republic of Serbia*, Serbia, 2011.
- Copus, A., Dax, T., *Background and Priorities of European Rural Development Policy*. Funded by the 7th Framework Programme for Research and Technology Development of the European Commission, 2010.
- COUNCIL DECISION of 20 February 2006 on Community strategic guidelines for rural development (programming period 2007 to 2013) (2006/144/EC)

Council Regulation (EC) No 834/2007, of 28 June 2007 on organic production and labelling of organic products and repealing Regulation (EEC) No 2092/91.

Crescenzi, R., Giua, M., *The EU Cohesion policy in context: regional growth and the influence of agricultural and rural development policies*. LEQS Paper No. 85/2014. LSE Europe in Question, 2014.

Crowder, D.W., Reganold, J.P. "Financial competitiveness of organic agriculture on a global scale", *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 112 (24): 7611–7616, 2015.

Cvetković, A., Marić, M., Značaj finansijske podrške i druge pomoći države razvoju organske poljoprivrede u Republici Srbiji. *Ecologica*, 26 (94); 212-216, 2019.

Cvijić, M., Ćosić, I., Borocki, J., *Značaj preduzetništva za ruralni razvoj Republike Srbije*, str. 365-370, 2014. Dostupno na (12.06.2019): <https://hrcak.srce.hr/file/192360>

Čajka, Z., Jovanović, Larisa, *Održivi marketing menadžment – monografija*, Beograd, 2014.

Čavlin, M., Škrbić, S., Tepavac, R., Prodanović, R. Analiza modela finansiranja samostalnih solarnih sistema domaćinstava u ruralnim područjima Republike Srbije. *Ecologica*, 25 (90), 307-31, 2018.

Dašić, G., Anufrijev, A.. *Determinants of the improvements and strategy of development and promotion of green economy in the framework of ecotourism*. International Scientific Conference on Green Economy and environment protection. Belgrade, 23-25 April, Scientific and Professional Society for Environmental Protection „ECOLOGICA“, Book of Abstracts, p. 145., editor Larisa Jovanovic, 2018.

Di Iacovo F., O'Connor D. (ed.), *Supporting policies for Social Farming in Europe*. Progressing Multifunctionality in Responsive Rural Areas, ARSIA (Agenzia Regionale per lo Sviluppo e l'Innovazione nel settore Agricolo-Forstale), Firenze, 2009.

Degryse H., Van Cayseele P., Relationship lending with a bank-based system: evidence from European small business data. *Journal of Financial-Intermediation*, 9: 90-109, 2000.

- Deressa, L., Libsu, S., Chavan, R. B., Manaye, D., & Dabassa, A., Production of biogas from fruit and vegetable wastes mixed with different wastes. *Environment and Ecology Research*, Vol. 3, No. 3, pp. 65-71, 2015.
- Dlesk, M., *Ekonomija i upravljanje ekološkim resursima*, Fakultet za mala i srednja preduzeća, Beograd. 2011.
- Drinkwater, L. E., *Ekological Knowledge: Foundation for Sustainable Organic Agriculture*, Francis, Charles Organic farming: the ecological system, 2009.
- Đekić, S., Jovanović, S., Rural Development Strategy in the Light of Serbia Joining European Union. *FACTA UNIVERSITATIS Series: Economics and Organization*, Vol. 6, No. 2, pp. 147 – 152, 2009.
- Đekić, S., Jovanović, S., Orijentacija poljoprivrede Srbije ka konkurentnosti kvalitetom. *Škola biznisa*, 4:24-31, 2010.
- Đenadić, M., Muhi, B., Jovanović, D. Rural Tourism – Serbia’s Missed Chance, *Economics of Agriculture*, 63 (2); 515-529, 2016.
- Dorđević - Milošević, S., Milovanović, J., *Održivi turizam u funkciji ruralnog razvoja*, Fakultet za primenjenu ekologiju Futura, Univerzitet Singidunum, Beograd - Agroznanje, Vršac - FAO, Budimpešta, 2012.
- Dorđević-Milošević, S., *Monitoring the Mediterranean strategy for sustainable development (MSSD): Agricultural and rural development in Republic of Serbia*. Plan Bleu, Centre d’Activités Régionales. Belgrade, Serbia. p. 126, 2008.
- Dorđević, T., Sredojević, Z., *Značaj brendiranja proizvoda putem zaštićenog geografskog porekla*. u: Marketing prehrambenih proizvoda, ur. Mitić, S., Ognjanov, G., str. 132-151, 2014.
- Drabenstott, M., Meeker, L., *Financing rural America: A conference summary*. Federal Reserve Bank of Kansas City, Economic Review, Second Quarter: 89–98, 1997.
- Đurić, K., Puškarić, A. „Challenges of using the IPARD program in financing agriculture and rural development“, In: International Scientific Conference – Sustainable agriculture and rural development in terms of the Republic of Serbia strategic goals realization within the Danube region, support programs for the improvement of

- agricultural and rural development, pp. 318-333. Belgrade: Institute of Agricultural Economics, 2017.
- EEB, BirdLife, CEEweb, Adept, *Rural Development Programmes in Action post 2014: How can they contribute to a healthier environment?* Conference Report, Brussels, 15 September, 2014.
- EIB, *European Agricultural Fund for Rural Development - Financial instrument*, 2015. Preuzeto sa (21. jun 2019): https://www.fi-compass.eu/sites/default/files/publications/EAFRD_The_european_agricultural_fund_for_rural_development_EN.pdf
- ESO - European Sources Online, *Common Agricultural Policy A guide to the European Union's Common Agricultural Policy (CAP) with hyperlinks to sources of information within European Sources Online and on external websites*, Cardiff EDC, 2013.
- Evropska komisija, Generalni Direktorat za poljoprivredu i ruralni razvoj, *Evropska politika za kvalitet poljoprivrednih proizvoda*. Kancelarija za Službene publikacije Evropske Zajednice, Luksemburg, 2007.
- European Commission - Directorate-General for Agriculture and Rural Development, *EU rural development policy 2007–2013*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 2008.
- European Commission, Agriculture and Rural Development, *EU rural development policy*. DG AGRI, 2005.
- European Commission, DG Agriculture and Rural Development, *The CAP Towards 2020*. Legal Proposals.
- European Commission, *European spatial development perspective (ESDP)*. Published by the European Commission, Luxembourg, Towards a balanced and sustainable development of the Union territory, 1999.
- European Commission, *Facts and Figures Rural Development in the European Union*. Cork 2.0 European Conference on Rural Development, 5-6 September, 2016.
- European Commission, *Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and The*

Committee of the Regions. The Future of Food and Farming, Brussels, 29.11.2017.
COM (2017) 713 final, 2017a.

European Commission, *Socio-Economic challenges facing agriculture and rural areas*.
Directorate General for Agriculture and Rural Development, Brussel, 2017b.

European Commission, *The leader approach: A basic guide*, 2006. Retrieved from
http://ec.europa.eu/agriculture/publi/fact/leader/2006_en.pdf

European Commission, *EAFRD financial instruments in 2014-2020 Rural Development
Programmes – Final Report*. Fi Compass EAFRD, 2018. Dostupno na (11 Maj 2019):
[https://www.fi-compass.eu/sites/default/files/publications/eafrd-financial-Instruments-
in-2014-20.pdf](https://www.fi-compass.eu/sites/default/files/publications/eafrd-financial-Instruments-in-2014-20.pdf)

European Council, (1999, June 26). *Regulation (CE) No 1260/1999 of 21 June 1999
laying down general provisions on the Structural Funds*. Official Journal of the
European Union. L 161/1. Dostupno na (23 Maj 2019):
[http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docoffic/official/regulation/content/en/02_
pdf/00_1_sf_1_en.pdf](http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docoffic/official/regulation/content/en/02_pdf/00_1_sf_1_en.pdf)

European Network for Rural Development - European Commission Agriculture and
Rural Development, *A short guide to the European Commission's proposals for - EU
rural development after 2013*. European Union, 2011.

EUROSTAT, 2016, http://ec.europa.eu/eurostat/data/database?node_code=ilc_li43

Fagioli, F. F., Diotallevi, F., Ciani, A. Strengthening the sustainability of rural areas: the
role of rural tourism and agritourism. *Rivista di Economia Agraria*, Vol. 69, No. 2-3, p.
155-169, 2014.

Finansijska podrška preko specijalizovane poljoprivredne banke. Dostupno na (01. 09.
2019): [http://www.poljoprivrednik.net/izdvajamo/768-finansijska-podrska-preko-
specijalizovane-poljoprivredne-banke](http://www.poljoprivrednik.net/izdvajamo/768-finansijska-podrska-preko-specijalizovane-poljoprivredne-banke)

Fleischer, A., Tchetchik, A., Does Rural Tourism Benefit from Agriculture?, *Tourism
Management*, vol. 26, pp. 493–501, 2005.

Foti, V.T., Scuderi, A., Timpanaro, G. Organic social agriculture: A tool for rural
development. *Quality – Access to Success*, 14 (1), pp. 266-271, 2013.

- Gajić, T., Vujko, A., Cvijanović, D., Penić, M., Gagić, S., The state of agriculture and rural development in Serbia. *R-Economy*, 3 (4); 196-202, 2017.
- Gallardo-Cobos, R., Rural development in the European Union: the concept and the policy. *Agronomía Colombiana*, 28 (3); 475-481, 2010.
- Gao, J., Barbieri, C., and Valdivia, C. Agricultural Landscape Preferences: Implications for Agritourism Development. *Journal of Travel Research*, Vol. 20, No.10, p. 1–14, 2016.
- Garrod, G., Liddon, A., Phillipson, J., Rowe, F., Shortall, S., Shucksmith, M., *After Brexit: 10 Key questions for rural policy*. Centre for Rural Economy, Newcastle University, 2017.
- Gill, P., Stewart, K., Treasure, E., Chadwick, B., “Methods of data collection in qualitative research. Interviews and focus groups”, *BDJ*, 204 (6): 291–295, 2008.
- Grujić, B., *Finansiranje poljoprivrede Republike Srbije od tradicionalnih ka novim modelima*. Doktorska disertacija, Univerzitet Megatrend, Fakultet za poslovne studije, Beograd, 2017.
- Grupa autora, *Razvojni potencijal i ograničenja revitalizacije ruralnog prostora Centralne Srbije* - monografija, Geografski fakultet, Beograd, 2015.
- Havlíček, Z., Lohr, V., Benda, P. *ICT and agritourism in Czech Republic*, p. 45-48. Conference Paper, Agroinform Publishing House, Budapest, 2009.
- Haugh, H.M., Talwar, A., Linking Social Entrepreneurship and Social Change: The Mediating Role of Emprovement. *Journal of Business Ethics*, Vol. 133, Issue 4, p. 643-658, 2014.
- Husén, L. M. *ERP_Swedish_national_rapport*. Hela Sverige ska leva (HSSL), European Rural Parliament – Report, 2015.
- IEA, *Summary of Models for the Implementation of Photovoltaic Solar Home Systems in Developing Countries*, International Energy Agency, Photovoltaic Power System Programme, Report IEA - PVPS T9-02: 2003 Nieuwenhout F.D.J, A. van Dijik, V.A.P. van Dijik, D.Hirsch, P.E. Lasschuit, G. van Roekel, H. Arriaza, M. <http://www.iea-pvps.org/index.php?id=92>

IFAD – International Fund for Agricultural Development, *Rural finance: Sustainable and inclusive financing for rural transformation, Investing in rural people*, 2016. Dostupno na (25 August 2019): <https://www.unwater.org/institution/international-fund-for-agricultural-development-ifad/>

Ilić-Krstić, I., Ilić-Petković, A., Avramović, D., Primena kompostiranja u cilju razvoja zelene ekonomije u Srbiji. *Ecologica*, 26 (93); 55-60, 2019.

Ivanov, M., Jovanović, L., Martinović, D.: Mogućnosti primene energije vetra u Srbiji, *Ecologica*, 54; 107-112, 2009.

Ivanović, V., Gašić, M., Perić, G., Krulj Mladenović, M., *Green tourism as part of the green economy in the function of the future sustainability*. International Conference on Ecological Crisis: Technogenesis and Climate Change. Belgrade, 21-23 April, Scientific and Professional Society for Environmental Protection „ECOLOGICA“, Book of Abstracts, p. 200., editor Larisa Jovanovic, 2016.

Janković, M., Turizam i održivi ruralni razvoj. *Ecologica*, 21, (75), 510-514, 2014.

Janković, M., Jović-Bogdanović, A., Zelena ekonomija i zeleni rast. *Ecologica*, 25 (90), 221-225, 2018.

Janković, M., Jovanović, L., Organska poljoprivreda i zelena ekonomija. *Ecologica*, 25 (91), 507-511, 2018.

Jolović, A., *Agricultural Finance in Serbia – Status and Recommendations*. USAID - United States Agency for International Development USAID Business Enabling Project, Gies Report to BEP, 2013.

Jolović, A., Njegovan, Z., Čavlin, M., Financing of the Agriculture in Serbia: State and Prospects. *Economics of Agriculture*, 61 (1); 127-137, 2014.

Josipović, S., Molnar, D., Human Capital, Entrepreneurship and Rural Growth of the Serbian Economy. *Acta Economica*, Vol. XVI, No. 29, pp. 39-62, 2018.

Jovanović, Đ., *Indicators of state of environment as a strategic instruments of decision-making*. International Scientific Conference on The Environment and Adaption of industry to Climate Change. Belgrade, 22-24 April, Scientific and Professional Society for Environmental Protection „ECOLOGICA“, Book of Abstracts, p. 22., editor Larisa Jovanovic, 2015.

- Jovanović, L.: *Renewable energy resources in Serbia*. In: Ermakov V.V. (ed.), *Biogeochemistry and Biochemistry of trace elements under conditions of technogeneses of the biosphere*, Proceedings of the VIII International Biogeochemical School, devoted to the 150th anniversary of the birth of V.I. Vernadsky, Grodno State University, 2013, Moscow: GEOKHI RAS, pp. 38-42, 2013.
- Jovanović, R., *Održivi razvoj ruralnog područja Centralne Srbije*, Doktorska disertacija, Geografski fakultet, Beograd, 2010.
- Jović, S., Tešanović, B., Pajić, D., Doprinos organske poljoprivrede zaštiti životne sredine. *Ecologica*, Vol. 15, br. 16, str. 91-96, 2008.
- Jović, S., Tešanović, B., *Problemi migracije seoskog stanovništva U: Selo u tranziciji : Zbornik radova*, Beograd: Zavod za proučavanje sela: Srpsko udruženje za sociologiju sela i poljoprivrede: Balkanska asocijacija za sociologiju sela i poljoprivrede, str. 303-314, 2009.
- Kangmin, Li and Mae-Wan Ho, *Biogas China*, *Science in Society*, 2006. (20.07.2019): www.i-sis.org.uk/BiogasChina.php
- Kilibarda, N., Mizdraković, V., Brdar, I., *Koncept oznake geografskog porekla hrane u funkciji promocije kulturnog turizma*. Zbornik radova - Posebni aspekti razvoja kulturnog turizma, SITCON 2018, Kultura, nasleđe i razvoj turizma, str. 229-235.
- Kinsella, J., Renting, H., Gorman, M., Knickel, K. and Roep, D., *The Driving Forces of Rural Development: a Comparative Analysis*, in: O'Connor, D., Renting, H., Gorman, M. and Kinsella, J. (eds.), *Driving Rural Development: Policy and Practice in Seven EU Countries*, Van Gorcum, Assen, The Netherlands, 233-261, 2006.
- Kucerova, E. Social inclusion in the context of Czech rural development policy. *Agric. Econ. – Czech*, 64 (9); 412–422, 2018.
- Kuehn, D., Hilchey, D., Ververs, D., Lynn Dunn, K., Lehman, P. *Considerations for Agritourism Development*, Sea Grant Institute, New York, 2000.
- Kulenović, Ž., Ivanković, D., *Strategije Revitalizacije Ruralnog Prostora - primjer Republike Hrvatske i Republike Srbije*. International Scientific Conference, ERAZ 2016: Knowledge based sustainable economic development, str. 400-405, 2016.

- Kuzman, B., Đurić, K., Mitrović, Lj., Prodanović, R., Agricultural Budget and Agriculture Development in Republic of Serbia. *Economics of Agriculture*, 64 (2); 515-531, 2017.
- Kuzman, B., Prodanović, R., *The Main Determinants of Agritourism Development in the Republic of Serbia*, in: Thematic Proceedings II "TOURISM IN FUNCTION OF DEVELOPMENT OF THE REPUBLIC OF SERBIA. Faculty of Hotel Management and Tourism in Vrnjačka Banja, Vol. 2, p. 500-517, 2017.
- Kvrgić, G., Ristić, L., Unutrašnji izazovi održivog razvoja ruralnih područja Republike Srbije. *Naučne publikacije državnog univerziteta u Novom Pazaru Serija B: Društvene & humanističke nauke*, 1 (1); 28-46, 2018.
- Lambertz, K. H., An integrated rural policy. RURAL CONNECTIONS, 2017. Preuzeto sa (12 jun 2019): <https://enrd.ec.europa.eu/sites/enrd/files/publi-enrd-magazine06-2017-en.pdf>
- Lazić, B., Babović, J., ur. (2008). *Organska poljoprivreda*, Tom 1 i 2, Institut za ratarstvo i povrtarstvo, Novi Sad.
- Lukinović, M., Jovanović, Đ., Jovanović, L., Rešavanje problema klimatskih promena i analiza rezultata Konferencije UN u Parizu. *Ecologica*, 23 (82), 153-160, 2016.
- Macias-Corral, M. et al., Anaerobic digestion of municipal solid waste and agricultural waste and the effect of codigestion with dairy cow manure, *Bioresource technology*, Vol. 99, No. 17, pp. 8288-8293, 2008.
- Macri, M. M., Perito, A. M., „*Social Agriculture*“: *A Pattern Between Farm Innovation, Social Responsibility And Multifunctionality*. 113th EAAE Seminar “The Role of Knowledge, Innovation and Human Capital in Multifunctional Agriculture and Territorial Rural Development”, Belgrade, Republic of Serbia, 2009.
- MAFWE, *National Agricultural and Rural Development Strategy (NARDS) 2014– 2020*. Ministry of Agriculture, Forestry and Water Economy of Macedonia, Skopje, 2014.
- Mandić-Kelijašević, Ljupka, Osobnosti socijalnog preduzetništva u Srbiji– između društvene uključenosti i „profesionalne rehabilitacije“. *Kultura polisa*, 14 (32); 415-426. 2017.

- Mantino, F., *The Reform of EU Rural Development Policy and the Challenges ahead*, Notre Europe, 2010.
- MARD, *Strategy for the development of agriculture and rural areas 2015–2020*. Draft, Ministry of Agriculture and Rural Development, Podgorica, 2015.
- MARDWA, *Inter-Sectorial Strategy for Agriculture and Rural Development (ISARD 2014–2020)*. Ministry of Agriculture, Rural Development and Water Administration, Tirana, 2014.
- Marković, K., Poljoprivredno zadrugarstvo u Republici Srbiji – stanje i perspektive, *Letopis naučnih radova*, 31 (1); 114-121, 2007.
- Marković, P., i sar., *Poljoprivredni atlas Srbije, I - IV*, Ministarstvo poljoprivrede Srbije i SANU, Beograd, 1995.
- Matkovski, B., Kleut, Ž., *Integracioni procesi i politika ruralnog razvoja u funkciji konkurentnosti i ekonomske efikasnosti agroprivrede Srbije*. XIX Internacionalni naučni skup SM 2014, 2014.
- McAreavey, R., *Rural development theory and practice*. New York: Routledge, 2009.
- Meta, M., Bajramović, Dž., Finansiranje ruralnog razvoja u zemljama članicama EU i zemljama koje se približavaju EU. *Ekonomski izazovi*, 5 (10); 64-85, 2016.
- Mihajlović, Z., Atanacković, J. et al., *National Report of the Republic of Serbia to the Habitat III Conference*. Ministry of Construction, Transport and Infrastructure, Belgrade, 2016.
- Mihajlović, D., Maksimović, M., Urošević, S., Ekološka dimenzija održivosti ruralnog turizma Stare planine. *Ecologica*, 23 (82), 336-340, 2016a.
- Milić, B., *Ruralni razvoj - praktikum za lokalne aktere*. Beograd: SKGO, 2011. Dostupno na: www.skgo.org
- Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede – MPŠV, *IPARD program za Republiku Srbiju za period 2014-2020. godine*, Dokument usvojen zaključkom Vlade Republike Srbije i objavljen u „Službenom glasniku RS”, broj 84/17 od 20. septembra 2017. godine.
- Mirković, M., Integralni ruralni razvoj kao faktor smanjenja siromaštva. *Ekonomski pogledi*, br. 1, str. 45-54, 2010.

Mitrović, Lj., Mitrović, A., Mitrović, S., Zadruga u funkciji održivog razvoja Srbije, *Ecologica*, 26 (93); 49-54, 2019.

Mohan, S., Jagadeesa, K., Production of Biogas by Using Food Waste. *International Journal of Engineering Research and Application*, Vol. 3, No. 4, pp. 390-394, 2013.

Morić, I., The Role and Challenges of Rural Tourism Development in Transition Countries: Montenegro Experiences. *Turizam*, 17 (2); 84-95, 2013.

Mreža za ruralni razvoj Srbije, *Akcionni plan 2011- 2015*, 2010.

Müllerleile, T., Joenssen, D. W., Müllerleile, A., *Crisis, Co-Financing, and Crowdfunding: Igniting Regional Development*. Proceedings of International Conference for Entrepreneurship, Innovation and Regional Development ICEIRD, 2014.

Nacionalni program ruralnog razvoja od 2018. do 2020. godine, Dostupno na (23.06.2019): http://www.minpolj.gov.rs/download/Uredbe/NPRR-OD-2018.-DO-2020.G_.doc

Nieuwenhout F.D.J, A. van Dijik, V.A.P. van Dijik, D.Hirsch, P.E. Lasschuit, G. van Roekel, H. Arriaza, M. Hankins, B.D. Sharma, H. Wade, *Experiences with Solar Home Systems in Developing Countries*, Progress in Solar Photovoltaic: Research and Application, 9: pp. 455-474, 2001.

Nikolić, M., Popović, V., Simonović, Z., *Osnovni principi održivog razvoja*, Strateško planiranje lokalnih zajednica – model MZ Glogolj, Institut za ekonomiku poljoprivrede, Beograd, 2010.

NPP - Nacionalni program za poljoprivredu za period 2018-2020. godine. „Službeni glasnik RS”, br. 120/17 od 30. decembra 2017. godine, 2017.

Nurzyńska, I., The Rural Development Policy in Poland. Synthetic Picture of ohe New Policy Implementation Results. *Agricultural Economics and Rural Development, New Series*, 9 (2); 175–196, 2012.

Ocsko, E., Jordana, I., Maccioni, E., Brakalova, M., Cossu, F., Gregory, M., Watson, S., Parissaki, M., *NRN Guidebook – Networks in Transition*. European Network for Rural Development (ENRD), 2014.

OECD, *Creating rural indicators for shaping territorial policy*. Paris, France, 1994.

-
- OECD, *New Rural Policy: Linking Up for Growth*, 2015. Dostupno na (11. Maj 2019.): <https://www.oecd.org/rural/rural-development-conference/documents/New-Rural-Policy.pdf>
- OECD, *Organisation for Economic Co-operation and Development-Region at the Glance* (Paris: OECD), p. 255, 2009.
- OECD, *The New Rural Paradigm, Policies and Governance*, OECD Rural Policy Reviews, Paris, 2006.
- Ou, F., Shih, A. *A framework for ecotourism and agritourism development*. Paper presented at the IUCN/WCPA-EA-4 Taipei Conference, Taipei, Taiwan, 2002.
- Pantić, M., Živanović Miljković, J., Regional Differences Between Rural Areas Of Serbia In Population Aging And Agricultural Activities: Case Studies Of The Inđija And Knjaževac Municipalities. *SPATIUM International Review*, No. 22, pp. 29-37, 2010.
- Papadopoulou, E., Papalexiou, C., Hasanagas, N., Participatory Evaluation of Rural Development Programmes: A Qualitative Approach in the Case of Modernisation of Agricultural Holdings in Greece. *Regional Science Inquiry Journal*, 4 (1); 81-94, 2012.
- Papić, R., Bogdanov, N., Rural Development Policy – a Perspective of Local Actors in Serbia. *Economics of Agriculture*, 62 (4); 1079-1093, 2015.
- Pearce, D. – CGAP, *Financial Services for the Rural Poor, Helping to Improve Donor Effectiveness in Microfinance*, 2003. Preuzeto sa (21.06.2019): <https://www.cgap.org/sites/default/files/CGAP-Donor-Brief-Financial-Services-for-the-Rural-Poor-Oct-2003.pdf>
- Pejanović, R., Njegovan, Z., *Koncipiranje osnove za implementaciju politike održivog ruralnog razvoja*, tematski zbornik: Kopaonik biznis forum, 2009.
- Pejanović, R., Njegovan, Z., Aktuelni problemi poljoprivrede i sela Republike Srbije. *Industrija*, 37 (1); 87-99, 2009a.
- Pejanović, R., Njegovan, Z., Tica, N., *Tranzicija, ruralni razvoj i agrarna politika - monografija*, Poljoprivredni fakultet, Novi Sad - Ekonomski institut Beograd, 2007.
- Pejanović, R., Radović, G., *Agrarian budget as a factor of rural and regional development of the Republic of Serbia*, XVIII Naučni skup: Regionalni razvoj i

- demografski tokovi zemalja jugoistočne Evrope, Ekonomski fakultet, Niš, jun 2013. g., str. 241-252, 2013.
- Pejanović, R., Tica, N., *Tranzicija i agroprivreda*, Poljoprivredni fakultet, Novi Sad, 2005.
- Pělucha, M., Květoň, V., Jílková, J. Territorial dimension of agro-environmental measures and LFA in rural development policy in the Czech Republic. *Land Use Policy*, 34 (1); 91–103, 2013. doi:10.1016/j.landusepol.2013.01.006
- Peña, M.J., Jiménez, P., *Turismo Rural: Manual del Gestor de Alojamientos Rurales*. Córdoba: Almazura, 2004.
- Petovar, K., Imovinska sigurnost žena je uslov opstanka seoskih naselja u Srbiji. *Evropske Sveske*, br. 10, str. 4-14, 2017.
- Petrović, L., Milić, T., *Struktura prihoda i rizik od siromaštva u ruralnim područjima: Ruralni predeli – od najvećeg razvojnog izazova do potencijala za rast*, Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva Vlada Republike Srbije i Program Ujedinjenih nacija za razvoj, Beograd, 2016.
- Petrović, M., Radović, G., Terzić, A. An Overview of Agritourism Development in Serbia and European Union Countries. *International Journal of Sustainable Economies Management*, 4 (2); 1-14, 2015.
- Petrović, M., Vujko, A., Gajić, T., Vuković, D., Radovanović, M., Jovanović, J. Vuković, N., Tourism as an Approach to Sustainable Rural Development in Post-Socialist Countries: A Comparative Study of Serbia and Slovenia. *Sustainability*, 10 (54), 2018. doi:10.3390/su10010054.
- Počuč, P., Prodanović, R., Ožegović, L., Softić, N., Đurić, K., Mogućnosti dinamiziranja organske poljoprivrede u AP Vojvodini kroz projekte socijalnog preduzetništva. *Ecologica*, 25 (90), 331-336, 2018.
- Pokrajac, S., *Menadžment promena i promene u menadžmentu*, TORU, Beograd, 2001.
- Popis poljoprivrede 2012 (2013). *Poljoprivreda u Republici Srbiji – Knjiga I i II*. Republički zavod za statistiku, Beograd.
- Popović, V., Katić, B., Savić, M.. Ruralni razvoj u Srbiji i lokalne zajednice. *Ekonomika poljoprivrede*, 58 (1); 33-44, 2011.

- Potočnik-Slavič, I., Schmitz, S. Farm Tourism Across Europe. *European Countryside*, Vol. 5, No. 4, p. 265-274, 2013.
- Prettu, J. N., *The sustainable intensification of agriculture*, Natural resources forum, 21 (4); 247-256, 1997.
- Prodanović, R., Kuzman, B., Jahić, M., Đurić, K., Ciljevi, mogućnosti i ograničenja IPARD II programa u razvoju agrarnog sektora Republike Srbije, *Škola biznisa*, Vol. 15, br. 2, str. 149-164, 2018.
- Radović, G., Financing agriculture in the Republic of Serbia: experiences and opportunities. *Economics - Theory and Practice*, 8 (4); 13-27, 2015.
- Radović, G., Finansiranje ruralnog turizma u zemljama u okruženju u periodu evropskih integracija. *Agroekonomika*, 46 (73);11-20, 2017.
- Radović, G., Sources of Finance for Rural Tourism in the Republic of Serbia. *Economics of Agriculture*, 63 (3); 1053-1065, 2016.
- Ramić, E, Vasiljević, Z., Finansiranje ruralnog razvoja i ekonomske performanse ruralnih područja u BiH. *Ekonomika poljoprivrede*, 56 (1); 111-132, 2009.
- Râmniceanu, I., Ackrill, R., *EU Rural Development Policy in the New Member States: Promoting Multifunctionality?* 23 (4); 416-429, 2007.
- Regulation (EU) No 1305/2013 of the European Parliament and of the Council of 17 december 2013. Dostupno na (23. jul 2019): <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2013:347:0487:0548:en:PDF>
- Reganold, J.P., Wachter, J.M. "Organic agriculture in the twenty-first century", *Nature Plants*, 2: 2, 2016.
- Republički zavod za statistiku, www.stat.gov.rs/
- Rikalović, G., Molnar, D., *Strategija kreativizacije kao mogući način revitalizacije, oporavka i razvoja Srbije*. U: Zbornik radova: Moguće strategije razvoja Srbije. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti odeljenje društvenih nauka, str. 389 – 402, 2014.
- Ristić, L., Strategijsko upravljanje održivim ruralnim razvojem u Republici Srbiji. *Ekonomski horizonti*, 15 (3); 229 – 243, 2013.

- Ristić, L., Todorović, V., Jakšić, M., Limitations and Opportunities for Funding Agriculture and Rural Development in the Republic of Serbia. *Economics of Agriculture*, 65 (3); 1123-1138, 2018.
- Ristić, L., Vujičić, M., Strateški pravci ruralnog razvoja Srbije. *Časopis za ekonomiju i tržišne komunikacije*, 1 (1); 63-72, 2011.
- Rodin, I., Miletić, B., *Lokalni proizvodi - ključ za unapređenje regionalnog lanca vrednosti u turizmu*. Regionalna razvojna agencija Zlatibor d.o.o., Užice, 2014.
- Rodríguez Rodríguez, M., Galdeano Gómez, E. and Céspedes Lorente, J., *Rural multifunctionality in Europe: the concept and policies*. Paper presented to the 90th EAAE seminar “multifunctional agriculture, policies and markets: understanding the critical linkages”, Rennes, 28-29 October, 2004.
- Rodriguez, J. P., Sustainable Initiatives in Marginal Rural Areas of Serbia: A Case Study of Dimitrovgrad Municipality. *Applied Studies in Agribusiness and Commerce*, pp. 7-13, 2011.
- Roganović, D., *Izazovi ruralnog razvoja u Srbiji*. Asocijacija za razvoj Ibarske doline “IDA”, 2018. Dostupno na (22.06.2019):
http://www.lokalnirazvoj.org/upload/Book/Document/2018_07/InTER_Newsletter_17.pdf
- Rozman, Č., Potočnik, M., Pažek, K., Borec, A., Majkovič, D., Bohanec, M., A Multi-Criteria Assessment of Tourist Farm Service Quality. *Tourism Management*, Vol. 30, pp. 629–637, 2009.
- Ruete, M., *Inclusive Investment in Agriculture: Cooperatives and the role of foreign investment*. International Institute for Sustainable Development International Environment House 2 9, Chemin de Balexert, 5th Floor, 1219, Chatelaine, Geneva, Switzerland, 2014.
- Rural Development Network of Serbia, *Action Plan 2011 - 2015*. (2010). Dostupno na (12. jun 2019.):
<http://www.ruralinfosrbia.rs/dokumenta/action%20plan%202011%20-%202015%20-%20rural%20development%20network%20of%20serbia.pdf>
- Sallard, O., *Comments by the director of the Directorate for Public Governance and Territorial Development*, in: OECD, *The New Rural Paradigm, Policies and Governance*, OECD Rural Policy Reviews, Paris, 2006.

- Saraceno, E., *Rural Development Policies and the Second Pillar of the Common Agricultural Policy*. Group of Policy Advisers, European Commission, pp. 197-222. 2003.
- Savić, M., Đurić, I., Geografske oznake porekla poljoprivrednih i prehrambenih proizvoda. *Ekonomika poljoprivrede*, br. 55 (2); 207-218, 2008.
- Sedlak, O., Jovin, S., Pejanović, R., Ćirić, Z., Eremić-Đodić, J., Access to Finance for Micro, Small and Medium Business Units in Serbian Agribusiness. *Economics of Agriculture*, 63 (4); 1219-1235, 2016.
- Shucksmith M., Class, power and inequality in rural areas: beyond social exclusion? *Sociologia Ruralis*, 52: 377–397, 2012.
- Shucksmith, M., *Future Directions in Rural Development?* Carnegie UK Trust, 2012.
- Simić, I., *Organska poljoprivreda u Srbiji 2017*. Serbia Organica – Nacionalno udruženje za razvoj organske proizvodnje Serbia organica, Beograd, 2016.
- Singh, S. P., and P. Prerna, Review of recent advances in anaerobic packed-bed biogas reactors. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, Vol. 13 No. 6-7, pp. 1569-1575, 2009.
- Sinković, K., *Sustavi kvalitete za poljoprivredne i prehrambene proizvode*. FORUM Sheme kvalitete hrane, zaštićena oznaka izvornosti, zemljopisnog podrijetla i zajamčenog tradicionalnog specijaliteta. Ministarstvo poljoprivrede Republike Hrvatske, 2017. Preuzeto sa (11.03.2020.): <http://grasscroatia.hpa.hr/wp-content/uploads/2016/08/Karmen-Sinkovi%C4%87.pdf>
- Social Protection Committee, *Social Europe Aiming for Inclusive Growth Annual Report of the Social Protection Committee on the Social Situation in the European Union*. Office of the European Union, Luxembourg, 2015.
- Stanny, M., *Socio-economic sustainability of rural areas*. In: Report on the state of the village. Polish Countryside, (p. 150). Warszawa: Wyd. Naukowe Scholar, 2012.
- Stefanović, Đ., *Istraživanje promena društvene strukture u selima*, Zavod za proučavanje sela, Vlasinski susreti, Beograd, 2012.
- Stevović, I., Strategic management as a concept for Sustainable development of solar program, *Ecologica*, Vol. 24, No. 88, pp. 797-801, 2017.

- Ševarlić, M., Zakić, Z., *Strategija razvoja poljopradničkog zadrugarstva u Republici Srbiji*, Društvo agrarnih ekonomista Srbije, Beograd, 2012.
- Štetić, S., Šimičević, D., How to Develop Sustainable Tourism in Rural Destinations in Serbia. *Bulletin of the Serbian Geographical Society*, Vol. LXXXVIII, No. 4, pp. 19-28, 2008.
- Stevanović, M., The Role of Financial Perspective of Entrepreneurship and Rural Development for the Purpose of Strengthening Serbian Economy. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 221; 254 – 261, 2016.
- Stojanović, S., Mirković, D., *Future Challenges and Strategies for Smallholders in Serbia*. (2016). Dostupno na (11. jun 2019.):
http://www.fao.org/fileadmin/user_upload/reu/europe/documents/Events2015/fcss/Ser_en.pdf
- Stojanović, Ž., Ognjanov, G., Strateška opredeljenja Srbije u domenu ruralnog razvoja - proizvodnja i marketing tradicionalne hrane. *Ekonomске teme*, L, br. 1, str. 19-32, 2012.
- Strategija poljoprivrede i ruralnog razvoja Republike Srbije za period 2014-2024. godine*, "Sl. glasnik RS", br. 85", 2014.
- Summary of Initial Stakeholder and Public Consultation Process on Preparation of the Rural Development Programme (RDP) 2014 – 2020, 2013.
- Škorić D. i sar., *Perspektive razvoja sela i poljoprivrede u Srbiji do 2040. godine- prvi deo*, 2017. dostupno na (10.08.2019): www.makroekonomija.org/demografija
- Tasić, S., Babović, J., *Savremeni poljoprivredni i ruralni razvoj Srbije*. Fakultet za ekonomiju i inženjerski menadžment, Novi Sad, 2016.
- Terluin, J. Ida. *Rural regions in the EU*, Groningen, Netherlands Geographical Studies, 2001.
- Tešanović, B., Novaković, S., Tehnika za proizvodnju hrane u terenskim uslovima. *Vojnotehnički glasnik*, Vol. 58, br. 4, str. 180-200, 2010.
- Tešanović, B., Novaković, S. *Tehnika, tehnologija i organizacija proizvodnje hrane*. Beograd: Ministarstvo odbrane: Vojna akademija, 451 str., 2005.
- Tomović, S., *Alternativni izvori energije*, Tehnička knjiga, Beograd, 2002.

- Topić, R., Spasojević, B., Savremeni aspekti odnosa poljoprivrede i ruralnog razvoja. *Economics*, Vol. 4, Br. 2, str. 95-112, 2016.
- Torre A., Wallet F., *Regional Development in Rural Areas*. Analytical tools and Public, 2016.
- Udin, N., Rural development in transition: Global trends. *Journal of Agricultural Economics and Rural Development*, 2 (3); 46-49, 2015.
- Uredba o dodeli subvencija u poljoprivredi i ruralnom sektoru u 2018. godini ("Službeni glasnik RS", br. 18/2018. Dostupno na: <http://subvencije.rs/vesti/uredba-o-raspodeli-podsticaja-u-poljoprivredi-i-ruralnom-razvoju-u-2018-godini/>)
- Van Broekhuizen, R., L. Klep, H. Oostindië, and J.D. Van der Ploeg. *Atlas van het vernieuwend platteland*. Misset, Doetinchem, The Netherland, 1997.
- Vandecandelaere, E., Arfini, F., Belletti, G., Marescotti, A., *Linking people, places and products: A guide for promoting quality linked to geographical origin and sustainable geographical indications*, Food and Agriculture Organization of the United Nations (FAO) and Strengthening International Research on Geographical Indications (SINERGI), 2009.
- Vasiljević, Z., Zakić, V., *Finansiranje agroprivrede Srbije u uslovima tranzicije, Ekonomski vidici*, XI, br. 2, Zbornik radova za savetovanje, Kladovo, str. 341-352, 2006.
- Vasiljević, Z., Zakić, V., Kovačević, V., The recent legislature in the Republic of Serbia in area of incentives and financing of agriculture and rural development. *Agro-knowledge Journal*, 16 (1); 33-45, 2015.
- Veselinović, B., Drobnjaković, M., Qualitative and quantitative analysis of micro and macro aspects of agricultural finance, *Economics of Agriculture*, 61 (3); 771-787, 2014.
- Vićentijević, D., Janković, M., Uticaj tehnološkog razvoja na održivi razvoj poljoprivrede i zaštitu životne sredine. *Ecologica*, 19 (67) 511-514, 2012.
- Vojinović, Ž., Zelenović, V., Cvijanović, D., Program Of State Support To Agricultural Crediting, *Economics of Agriculture*, 64 (1); 339-358, 2017.

- Vujčić, M., Ristić, L., Vujčić, M., European integration and rural development policy of the Republic of Serbia and West Balkan countries. *Bulg. J. Agric. Sci.*, 18: 519-530, 2012.
- Vujović, T., Đurić, Z., Vujanić, I. Društveno odgovorno poslovanje – motivi i koristi preduzeća, *Ecologica*, br. 85, str. 200-207, 2017.
- Vunjak, N., Radović, G., *Finansiranje agrara u Republici Srbiji u tranzicionom periodu*, XVII Naučni skup: Regionalni razvoj i demografski tokovi zemalja jugoistočne Evrope, špp. 397-404, Niš, Ekonomski fakultet, 2012.
- Ward, A., Hobbs, P.J., Holliman, P.J., Jones, D. L., Optimisation of the anaerobic digestion of agricultural resources, *Bioresource technology*, Vol. 99, No. 17, pp. 7928-7940, 2008.
- Woertz, E., Martínez, I., *Perceptions of EU Agricultural and Rural Development Policies in the Southern and Eastern Mediterranean by European Stakeholders*. MEDRESET Working Papers No. 25, November, 2018.
- World Bank. *Rural Development Indicators Handbook*, Washington, D.C., 2000.
- Zakon o oznakama geografskog porekla ("Sl. glasnik RS", br. 18/2010 i 44/2018 - dr. zakon)
- Zakon o podsticajima u poljoprivredi i ruralnom razvoju ("Sl. glasnik RS", br. 41/2009, 10/2013 - dr. zakon i 101/2016).
- Zalega, K., European Union Rural Development Policy. *Kontrola Państwowa*, No. 6, pp. 997-1008, 2014.
- Zekić, S., Kleut, Ž., Matkovski, B. An Analysis of Key Indicators of Rural Development in Serbia: A Comparison with EU Countries. *Economic Annals*, 62 (214); 107-120, 2017.
- Zekić, S., Matkovski, B., Kleut, Ž., IPARD fondovi u funkciji razvoja ruralnih područja Republike Srbije. *Ekonomski horizonti*, 18 (2); 169 – 180, 2016.
- Živković, B., *Development planing and management of rural tourism*. International Scientific Conference on The Environment and Adaption of industry to Climate Change. Belgrade, 22-24 April, Scientific and Professional Society for Environmental Protection „ECOLOGICA“, Book of Abstracts, p. 106., editor Larisa Jovanovic, 2015.

Žkov, G., Obućina, B., Teofilović, N., Bernardoni, P., Dulić-Marković, I., Bardić, D.,
Božić, M., *Analiza trendova u proizvodnji i trgovini poljoprivrednih proizvoda iz
Vojvodine u odnosu na proizvodnju i trgovinu u Srbiji, regionu, EU i svetu. SEEDDEV,
Za Program: „Fond za promociju izvoza poljoprivrednih proizvoda“ – APF red. broj
JNMV 19/2012.*

BIOGRAFIJA SA BIBLIOGRAFIJOM



Milan M. Janković, rođen je 11.08.1980. godine u Beogradu, Opština Savski Venac. Osnovnu školu "Dušan Đurđević" je završio u Mladenovcu, a srednju Ekonomsko-trgovinsku školu u Sopotu. Beogradsku poslovnu školu je završio 2004. godine i stekao zvanje ekonomiste. Diplomirao je na Univerzitetu Privredna akademija Novi Sad – Fakultetu za menadžment Novi Sad u decembru 2008. godine i stekao zvanje diplomirani menadžer.

Nastavio je školovanje na Univerzitetu Privredna akademija Novi Sad, Fakultetu za obrazovanje diplomiranih pravnika i diplomiranih ekonomista za rukovodeće kadrove Novi Sad, upisavši master studije, studijski program „Ekonomija“ i uspešno odbranivši master rad iz predmeta Marketing na temu: "Marketing strategije u savremenoj privredi" i stekao zvanje diplomirani ekonomista – master.

U školskoj 2014/2015 godini je nastavio školovanje na Univerzitetu Union – Nikola Tesla Beograd, Fakultetu za poslovne studije i pravo, upisavši treći stepen studija, studijski program Menadžment i biznis.

Kandidat MA Milan Janković ima desetogodišnje radno iskustvo u bankarstvu, gde je prošao sve radne pozicije u filijali u više banaka, kao i devet godina rada na Fakultetu za poslovne studije i pravo Beograd u svojstvu saradnika u nastavi, pa potom asistenta na smerovima Ekonomija i Menadžment na Fakultetu za poslovne studije i pravo.

Naučno-istraživačka delatnost kandidata

Izvorni naučni članak

1. JANKOVIĆ, Milan, VLADISAVLJEVIĆ, Radovan. Metodologija kreiranja marketing miksa novih proizvoda sa ekološkim atributima. *Ecologica*, ISSN 0354-3285, 2014, god. 21, br. 74, str. 211-216, ilustr. [COBISS.SRID 45421327]

2. GAJDOBRANSKI, Aleksandra, LATKOVIĆ, Dragana, JANKOVIĆ, Milan. Calculation of the price of cereals on small and medium-sized farms in Vojvodina. *International journal of economics and law : scientific magazine reflecting trends in law, economics and management*, ISSN 2217-5504. [Štampano izd.], 2018, vol. 8, no. 23, pp. 89-103, <http://economicsandlaw.org>. [COBISS.SR-ID 512646813]

3. GAJDOBRANSKI, Aleksandra, ANĐELKOVIĆ, Maja Ž., JANKOVIĆ, Milan. Rentability analysis of Serbian cereals with reference to gross social product and the European market. *International journal of economics and law : scientific magazine reflecting trends in law, economics and management*, ISSN 2217-5504. [Štampano izd.], 2018, vol. 8, no. 24, pp. 67-81, tabele, graf. prikazi. <http://media3.novi.economicsandlaw.org/2017/07/Vol24/03-IJEAL-24.pdf>. [COBISS.SR-ID 512709021]

4. JANKOVIĆ, Milan, IVANNIKOV, Nikolaj. Jačanje uloge finansijskih institucija u zaštiti životne sredine. *Ecologica : naučno-stručni i informativni časopis*, ISSN 0354-3285, 2017, god. 24, br. 86, str. 259-263. [COBISS.SR-ID 523978901]

5. JANKOVIĆ Milan, IVANNIKOV, Nikolaj, JOVANOVIĆ, Larisa, GAJDOBRANSKI, Aleksandra. Doprinos zelene ekonomije razvoju ekoturizma i organskoj proizvodnji, *Ecologica*, Vol. 27, No 98 (2020), 207-223. ISSN 0354-3285.

6. GAJDOBRANSKI, Aleksandra, KRMPOT, Vera, JANKOVIĆ, Milan. Uticaj klimatskih promena na eko-troškove proizvodnje zelenog goriva, *Ecologica*, Vol. 27, br. 98 (2020), 260-265. ISSN 0354-3285.

Pregledni naučni članak

7. JANKOVIĆ, Milan M. Izvori finansiranja kojima upravljaju inostrana tela na polju zaštite životne sredine = Foreign funding resources on living environment protection field. *Ecologica*, ISSN 0354-3285, 2016, god. 23, br. 83, str. 617-621. [COBISS.SRID 512432029]

8. JANKOVIĆ, Milan M. Turizam i održivi ruralni razvoj. *Ecologica*, ISSN 0354-3285, 2014, vol. 21, br. 75, str. 510-514. [COBISS.SRID 512297629]

9. VIĆENTIJEVIĆ, Dragiša, JANKOVIĆ, Milan M. Uticaj tehnološkog razvoja na održivi razvoj poljoprivrede i zaštitu životne sredine. *Ecologica*, ISSN 0354-3285, 2012, god. 19, br. 67, str. 511-514. [COBISS.SRID 41585167]

10. JANKOVIĆ, Milan M. Okvirni model ekološkog fonda za protok zaliha. *Ecologica*, ISSN 0354-3285, 2016, god. 23, br. 82, str. 413-418. [COBISS.SRID 512425117]

-
11. JANKOVIĆ, Milan M., JOVIĆ BOGDANOVIĆ, Adriana. Zelena ekonomija i zeleni rast. *Ecologica*, ISSN 0354-3285, 2018, god. 25, br. 90, str. 221-225.
12. JANKOVIĆ, Milan M., JOVANOVIĆ, Larisa. Organska poljoprivreda i zelena ekonomija. *Ecologica*, ISSN 0354-3285, 2018, god. 25, br. 91, str. 507-511.
13. JOVIĆ BOGDANOVIĆ, Adriana, JANKOVIĆ, Milan. Obezbeđenje sigurnosti i održivosti životne sredine u gradovima i naseljima. *Ecologica : naučno-stručni i informativni časopis*, ISSN 0354-3285, 2019, vol. 26, br. 96, str. 449-453. [COBISS.SR-ID [512885405](#)]
14. JOVANOVIĆ, Larisa, ŽIVKOVIĆ, Dragan, JANKOVIĆ, Milan, ŠILJAK, Violeta, TOSKIĆ, Dragan. Significance of sustainable eco-tourism for Serbia's economic development. *Zbornik radova*, ISSN 1450-7552, str. 53-67, graf. prikazi, tabele. [COBISS.SR-ID [512857245](#)]
15. JANKOVIĆ, Milan, JOVANOVIĆ, Larisa. Organska poljoprivreda i zelena ekonomija. *Ecologica : naučno-stručni i informativni časopis*, ISSN 0354-3285, 2018, god. 25, br. 91, str. 507-511. [COBISS.SR-ID [512600989](#)]
16. JANKOVIĆ, Milan, JOVANOVIĆ, Larisa, GAJDOBRANSKI, Aleksandra, JOVIĆ BOGDANOVIĆ, Adriana. Uloga digitalne ekonomije u zaštiti životne sredine i ekosistema od prirodnih katastrofa. *Ecologica : naučno-stručni i informativni časopis*, ISSN 0354-3285, 2019, vol. 26, br. 94, str. 153-158. [COBISS.SR-ID [512830877](#)]
17. JANKOVIĆ, Milan, JOVANOVIĆ, Larisa, KRASULJA, Nevena. Značaj informacionih tehnologija u formiranju modela održivog razvoja, *Ecologica*, Vol. 27, br. 98 str. 240-246, 2020, ISSN 0354-3285.

Stručni članak

18. JANKOVIĆ, Milan M. Pravni i ekonomski aspekti primene novih metoda u adaptaciji na klimatske promene. *Ecologica*, ISSN 0354-3285, 2015, br. 79, str. 565-570. [COBISS.SRID 512382877]
19. VIĆENTIJEVIĆ, Dragiša, JANKOVIĆ, Milan M. Knowledge management in service industry. *International journal of economics and law*, ISSN 2217-5504, 2012, vol. 2, br. 6, str. 35-39. [COBISS.SRID 512139165]

Objavljeno naučno izlaganje na konferenciji

20. JANKOVIĆ, Milan M. *Dometi i moć strategijskog menadžmenta = Accomplishments and power of strategic management*. U: Zbornik radova. Beograd: Fakultet za strateški i operativni menadžment: Fakultet za poslovne studije i pravo Univerziteta "Union Nikola Tesla", 2017, str. 11-19. [COBISS.SRID 512461981]
21. JANKOVIĆ, Milan M. *Upravljanje znanjem u uslužnim delatnostima = Knowledge management in service industries*. U: RADOSAVLJEVIĆ, Života (ur.). *Proceedings*. Vol. 2.

Beograd: Fakultet za poslovne studije i pravo: Fakultet za strateški i operativni menadžment, 2015, str. 23-29. [COBISS.SRID 512383389]

22. JANKOVIĆ, Milan M. *Međunarodno bankarstvo i finansije uloga valuta = International banking and finance – the role of currency*. U: RADOSAVLJEVIĆ, Života (ur.). Proceedings. Vol. 2. Beograd: Fakultet za poslovne studije i pravo: Fakultet za strateški i operativni menadžment, 2015, str. 31-37. [COBISS.SRID 512383133]

23. JANKOVIĆ, Milan M., IVANNIKOV, Nikolaj A. *Pravni i ekonomski problemi u zemljama u tranziciji = Legal and economic problems in countries in transition*. U: RADOSAVLJEVIĆ, Života (ur.). Proceedings. Vol. 2. Beograd: Fakultet za poslovne studije i pravo: Fakultet za strateški i operativni menadžment, 2015, str. 39-47. [COBISS.SRID 512348061]

24. VLADISAVLJEVIĆ, Radovan, JANKOVIĆ, Milan M. *Increasing of awareness of new product using tools of email marketing*. U: RADOSAVLJEVIĆ, Života (ur.). ANTIM: 4th International Conference Application of New Technologies in Management, ANTiM 2014, 2426 April 2014, Belgrade, Serbia. Vol. 3: proceedings. Belgrade: Faculty of Business Studies and Law: = Fakultet za poslovne studije i pravo FPSP: Faculty 2014, Belgrade, Serbia. Vol. 3: proceedings. Belgrade: Faculty of Business Studies and Law: = Fakultet za poslovne studije i pravo FPSP: Faculty for Strategic and Operational Management: = Fakultet za strateški i operativni menadžment FSOM, 2014, str. 1051-1058. [COBISS.SRID 512268189]

25. LALE, Vukašin B., CINDRIĆ, Joso, JANKOVIĆ, Milan M. *Corporate risk management*. U: RADOSAVLJEVIĆ, Života (ur.). Proceedings. Vol. 2. Novi Sad: Faculty for Education of the Executives, 2013, str. 660-667. [COBISS.SRID 512185245]

26. NIKOLIĆ, Dragoslav P., JANKOVIĆ, Milan M., NIKOLIĆ, Vladan D. *Upravljanje distribucionim kanalima = Managing distribution channels*. U: Majska konferencija o strategijskom menadžmentu : Zbornik radova : studentski simpozijum o strategijskom menadžmentu. Zaječar: Tehnički fakultet, Bor, 2011, str.: 183-185, graf. prikazi. <http://www.fpsp.edu.rs/cobiss/jankovic.milan/2011.05.upravljanje.distribucionim.kanalima.pdf> [COBISS.SRID 512002205]

27. ĐURETIĆ, Gordana, KRASULJA, Nevena, ILIĆ, Dejan, JANKOVIĆ, Milan. "To Be or Not To Be". У: Стратегічні імперативи сучасного менеджменту : збірник матеріалів V Міжнародної науково-практичної конференції, Київ, 23-24 квітня 2020 р.. Київ: КНЕУ. 2020, str. 145-148. [COBISS.SR-ID [512892829](#)]

28. JANKOVIĆ, Milan, JOVIĆ BOGDANOVIĆ, Adriana, ĐURETIĆ, Gordana. *Međunarodno bankarstvo i finansije : internacionalizacija bankarskih aktivnosti*. U: RADOSAVLJEVIĆ, Života (ur.). Zbornik radova. Knjiga 1, Šesta međunarodna konferencija Pravo, ekonomija i menadžment u savremenim uslovima LEMiMA 2019, Beograd: Fakultet za

poslovne studije i pravo Univerziteta "Union-Nikola Tesla": Fakultet za informacione tehnologije i inženjerstvo Univerziteta "Union-Nikola Tesla". 2019, str. 343-358, graf. prikazi, tabele. [COBISS.SR-ID [512832413](#)]

29. JOVIĆ BOGDANOVIĆ, Adriana, KEZIĆ, Marija, JANKOVIĆ, Milan. *Mesto i uloga menadžmenta i sindikata u rešavanju krize*. U: RADOSAVLJEVIĆ, Života (ur.). Zbornik radova. Knjiga 1, Šesta međunarodna konferencija Pravo, ekonomija i menadžment u savremenim uslovima LEMiMA 2019, Beograd: Fakultet za poslovne studije i pravo Univerziteta "Union-Nikola Tesla": Fakultet za informacione tehnologije i inženjerstvo Univerziteta "Union-Nikola Tesla". 2019, str. 379-388. [COBISS.SR-ID [512832669](#)]

30. JANKOVIĆ, Milan, JOVANOVIĆ, Larisa, KRASULJA, Nevena. *Ekonomski aspekti zaštite voda*. U: ANĐELKOVIĆ, Maja Ž. (ur.), RADOSAVLJEVIĆ, Milan (ur.). Zbornik radova, Treći naučno-stručni skup sa međunarodnim učešćem Menadžment i inženjerstvo u zaštiti voda, Beograd, . Beograd: Univerzitet "Union - Nikola Tesla", Fakultet za informacione tehnologije i inženjerstvo: Univerzitet "Union - Nikola Tesla", Fakultet za poslovne studije i pravo. 2019, str. 79-89. [COBISS.SR-ID [512852381](#)]

31. GAJDOBRANSKI, Aleksandra, JANKOVIĆ, Milan, KRMPOT, Vera. *Stradanje Jevreja na području bivše Jugoslavije*. U: RADOSAVLJEVIĆ, Života (ur.), СОЛОБЬЕВ, Вячеслав Павлович (ur.), ARSENIJEVIĆ, Olja (ur.). *Opasnost istorijskog revizionizma : zbornik radova*. Beograd: Fakultet za poslovne studije i pravo: Fakultet za informacione tehnologije i inženjerstvo. 2019, str. 121-133, ilustr. [COBISS.SR-ID [512780189](#)]

32. JOVIĆ BOGDANOVIĆ, Adriana, JANKOVIĆ, Milan. *Izazovi u implementaciji strategija u skladu sa konceptom društveno odgovornog poslovanja i predlog aktivnosti za njihovo prevazilaženje*. U: [Treći] Nacionalni naučni skup Savremeni problemi i moguća rešenja strategije i strategijskog menadžmenta (SPSSM2019), 2019 : monografija. Beograd: Fakultet za informacione tehnologije i inženjerstvo Univerziteta "Union - Nikola Tesla": Fakultet za poslovne studije i pravo Univerziteta "Union - Nikola Tesla". 2019, str. 105-125. [COBISS.SR-ID [512802717](#)]

33. JANKOVIĆ, Milan, JOVIĆ BOGDANOVIĆ, Adriana, RADOVIĆ, Hristina. *Uloga Interneta u savremenom poslovanju*. U: ANĐELKOVIĆ, Maja Ž. (ur.). Zbornik radova. Knjiga 1. Beograd: Fakultet za poslovne studije i pravo: Fakultet za informacione tehnologije i inženjerstvo. 2018, str. 559-575. [COBISS.SR-ID [512578717](#)]

34. JANKOVIĆ, Milan, MARINKOVIĆ, Bojan, RADOVIĆ, Hristina. *Primena e-poslovanja u Republici Srbiji : stanje i perspektive razvoja*. U: ANĐELKOVIĆ, Maja Ž. (ur.). Zbornik radova. Knjiga 1. Beograd: Fakultet za poslovne studije i pravo: Fakultet za informacione tehnologije i inženjerstvo. 2018, str. 577-593. [COBISS.SR-ID [512578973](#)]

35. JANKOVIĆ, Milan, IVANNIKOV, Nikolaj. *Krizni menadžment - nova paradigma za novo poslovanje*. U: RADOSAVLJEVIĆ, Života (ur.). Zbornik radova. Knjiga 1. Beograd: Univerzitet "Union-Nikola Tesla": Fakultet za poslovne studije i pravo: Fakultet za strateški i operativni menadžment. 2017, str. 381-389. http://lemima.rs/fajlovi/LEMiMA_2017_Vol_1.pdf. [COBISS.SR-ID 512640413]

Objavljeno stručno izlaganje na konferenciji

36. JANKOVIĆ, Milan M. *Neuromarketing: otkrivanje somatskog marketinga u potrošačevom mozgu i elementi koji utiču na donošenje potrošačeve odluke = Neuromarketing: detection of somatic marketing in the consumer's brain and elements that influence making consumer's decision*. U: ANĐELKOVIĆ, Maja Ž. (ur.). Proceedings. Vol. 1. Belgrade: Faculty of Business Studies and Law: = Fakultet za poslovne studije i pravo FPSP: Faculty for Strategic and Operational Management: = Fakultet za strateški i operativni menadžment FSOM, 2016, str. 437-446. [COBISS.SRID 512413085]

37. VLADISAVLJEVIĆ, Radovan, JANKOVIĆ, Milan M., NIKOLIĆ, Vladan. *Standardi kvaliteta kao alati za prevazilaženje problema translacije zahteva potrošača na inženjerske karakteristike energetskih kablova = Quality of standards as tools for overcoming problems of translation customers needs on power cables engineering characteristics*. *Strategic management*, ISSN 1821-3448, 2013, god. 18, br. 1, str. 1, graf. prikazi. [COBISS.SRID 197946380]

38. JANKOVIĆ, Milan M. *Finansiranje inovativnih aktivnosti u kompanijama na primeru u Mongoliji = Funding of inovative activities in the companies relying on the exaple of Mongolia*. U: ANĐELKOVIĆ, Maja Ž. (ur.). Proceedings. Vol. 1. Belgrade: Faculty of Business Studies and Law: = Fakultet za poslovne studije i pravo FPSP: Faculty for Strategic and Operational Management: = Fakultet za strateški i operativni menadžment FSOM, 2016, str. 447-455. [COBISS.SRID 512413341]

Objavljeni sažetak naučnog izlaganja na konferenciji

39. JANKOVIĆ, Milan M., IVANNIKOV, Nikolaj A. *Održivi razvoj i ekonomski rast = Sustainable development and economic growth*. U: JOVANOVIĆ, Larisa (ur.). Knjiga apstrakata = Book of Abstracts. Beograd: Naučno-stručno društvo za zaštitu životne sredine Srbije Ecologica, 2017, str. 143. [COBISS.SRID 512460701]

40. GAJDOBRANSKI, Aleksandra, KRMPOT, Vera, JANKOVIĆ, Milan. *Nove promene u ponudi ruralnog turizma u Srbiji*. U: ANĐELKOVIĆ, Maja Ž. (ur.). Zbornik apstrakata. Beograd; = Belgrade: Fakultet za poslovne studije i pravo - FPSP: = Faculty of Business Studies and Law: Fakultet za informacione tehnologije i inženjerstvo Univerziteta "Union-Nikola Tesla": = Faculty of Strategic and Operational Management University "Union-Nikola Tesla". 2020, str. 75-78. http://media.novi.antim.rs/2020/04/ANTiM_20.pdf. [COBISS.SR-ID 13378313]

41. ĐURETIĆ, Gordana, JANKOVIĆ, Milan, KRASULJA, Nevena. *Toksični lideri*. U: RADOSAVQEVIĆ, Života (ur.). Zbornik apstrakata. Beograd: Fakultet za poslovne studije i pravo: Fakultet za informacione tehnologije i inženjerstvo. 2020, str. 49-52. [COBISS.SR-ID [512859293](#)]

42. JANKOVIĆ, Milan, KALIČANIN, Milica, KALIČANIN, Zoran. *Preduzetništvo u organskoj proizvodnji, inicijativa za održivi ruralni razvoj*. U: ANĐELKOVIĆ, Maja Ž. (ur.). Zbornik apstrakata. Beograd; = Belgrade: Fakultet za poslovne studije i pravo - FPSP: = Faculty of Business Studies and Law: Fakultet za informacione tehnologije i inženjerstvo Univerziteta "Union-Nikola Tesla": = Faculty of Strategic and Operational Management University "Union-Nikola Tesla". 2020, str. 99 - 102.

http://media.novi.antim.rs/2020/04/ANTiM_20.pdf. [COBISS.SR-ID [512891293](#)]

Objavljeni sažetak stručnog izlaganja na konferenciji

43. JANKOVIĆ, Milan M. *Okvirni model ekološkog fonda za protok zaliha = Basic ecological model for supplies flowing*. U: JOVANOVIĆ, Larisa (ur.). Knjiga apstrakata = Book of Abstracts. Beograd: Naučno-stručno društvo za zaštitu životne sredine Srbije Ecologica, 2016, str.169. [COBISS.SRID 512426141]

Samostalni naučni sastavni deo ili poglavlje u monografskoj publikaciji

44. RADOSAVLJEVIĆ, Milan, JANKOVIĆ, M., TEŠANOVIĆ, Branko M. *Ekonomska transformacija sa osvrtom na tranziciju u Republici Srbiji*. U: TEŠANOVIĆ, Branko M. (ur.). Dalji pravci ekonomske transformacije u funkciji razvoja : monografija. Beograd: Fakultet za poslovne studije i pravo Univerziteta "Union-Nikola Tesla". 2019, str. 13-28, ilustr. [COBISS.SR-ID [512838813](#)]

PRILOZI

Pozvani ste da učestvujete u istraživanju o sistemima poljoprivredne proizvodnje. Upitnik i intervju uključuje pitanja o tome kako Vaše poljoprivredno gazdinstvo odlučuje o načinu upravljanja i načinu proizvodnje. Cilj istraživanja je bolje razumeti, kako poljoprivrednici opredeljuju svoje poljoprivredne prakse i identifikovati ključne motive i prepreke od uticaja na donošenje odluka u opredeljenju sistema poljoprivredne proizvodnje.

Od Vas će se tražiti da odgovorite na pitanja, koja će biti zabeležena u nastavku, ukoliko pristajete. Snimke i sve ostale podatke će sačuvati na sigurnoj lokaciji istraživač Milan Janković.

PRILOG 1: Anketni upitnik (n = 100)

R.B.	Pitanje	Odgovor
1.	Sa koliko hektara upravlja Vaše poljoprivredno gazdinstvo?	
2.	Da li Vaša poslovna aktivnost predstavlja porodični biznis?	
3.	Koji je Vaš godišnji obim proizvodnje iskazan naturalno - vrednosno?	
4.	Koliko ljudi je zaposleno na Vašem gazdinstvu?	_____
5.	Šta radite sa proizvedenim sirovinama?	<input type="checkbox"/> Prodaja <input type="checkbox"/> Prerada pa prodaja <input type="checkbox"/> Potrošnja na gazdinstvu <input type="checkbox"/> drugo: _____
6.	Koja su 3 najvažnija poslovna cilja Vašeg gazdinstva?	1) 2) 3)
7.	Koja su 3 najvažnija izvora informacija u vezi sa donošenjem odluka za Vaše gazdinstvo?	1) 2) 3)
8.	Koja su top 3 najznačajnija izazova za koje mislite da će se dogoditi u narednih 20 godina?	1) 2) 3)
9.	Koja su 3 najbolja aspekta Vašeg posla?	1) 2) 3)
10.	Od kad radite na Vašem gazdinstvu?	
11.	Koja je Vaša trenutna pozicija na gazdinstvu?	
12.	Koje godine ste rođeni?	
13.	Kojeg ste pola?	<input type="checkbox"/> Muškarac <input type="checkbox"/> Žena
14.	Koji je Vaš stepen obrazovanja? Navesti.	<input type="checkbox"/> Osnovna škola (OŠ) <input type="checkbox"/> Srednja stručna sprema (SSS) <input type="checkbox"/> Visoka stručna sprema (VSS) <input type="checkbox"/> Drugo: _____

PRILOG 2: Intervju pitanja za konvencionalne i organske poljoprivrednike

Datum i vreme:

Region:

Poljoprivredno gazdinstvo:

n = 20

Hvala Vam još jednom što ste odvojili vreme za popunjavanje upitnika.

A) Izazovi u poljoprivrednoj proizvodnji

Jedno od pitanja bilo je: *Koja su top 3 najznačajnija izazova za koje mislite da će se dogoditi u narednih 20 godina?* Iz odgovora svih učesnika identifikovao sam tri glavna izazova:

1. Koje mere (prema Vašem mišljenju) poljoprivrednici mogu izabrati da odgovore na ove izazove?
 - a. **Klimatske promene** (porast temperature, ekstremni vremenski događaji – suša, grad, mraz...)
 - b. **Održivost** (bilans CO₂, biti u stanju održati proizvodnju u budućnosti)
 - c. **Marketing** (globalna konkurencija, tržišna pozicija)
2. Kako mislite da bi se prakse organske proizvodnje suočile sa ovim izazovima?
 - a. Klimatske promene
 - b. Održivost
 - c. Marketing

B) Organska proizvodnja

Ako se intervju odnosi na konvencionalno gazdinstvo:

3. Da li je Vaše gazdinstvo ikada razmišljalo o dobijanju organskog sertifikata?
 - a. *Ako DA*, koje izazove ste uzeli u obzir?
 - b. *Ako DA*, koje ste pogodnosti uzeli u obzir?
 - c. *Ako DA*, zašto ste se odlučili za dobijanje organskog sertifikata ili proces konverzije?
 - d. *Ako NE*, koji su Vam motivi za bavljenje konvencionalnom poljoprivredom?
 - e. *Ako NE*, u kojim okolnostima biste razmatrali proizvodnju po organskim principima?

Ako se intervju odnosi na organsko gazdinstvo:

4. Koji su Vam bili motivi za prelazak na organsku proizvodnju?
5. Koji su Vam bili izazovi kod prelaska na organsku proizvodnju?

C) Finansijski faktori

Ako se intervju odnosi na konvencionalno gazdinstvo:

6. Da li ste svesni bilo kojih subvencija za organsku proizvodnju?
 - a. *Ako DA*, odakle, koliko, za šta?
7. Kakvo je Vaše očekivanje o promeni visine profita, ako bi proizvodili sertifikovan organski proizvod? Zašto?

Ako se intervju odnosi na organsko gazdinstvo:

8. Da li ste dobijali ili dobijate bilo kakve subvencije?
 - a. *Ako DA*, od koga i za šta?
 - b. *Ako NE*, zašto ne?
9. Kako se promenila zarada otkad proizvodite sertifikovane organske proizvode? Zašto?

D) Personalni i socijalni faktori

10. Gde tipični kupac kupuje?
11. Koji značaj imaju Vaši proizvodi?
12. Da li ste svesni nekih ciljeva, koji se tiču organskih prehrambenih proizvoda?
13. Ako je cilj rast tržišnog udela organskih prehrambenih proizvoda, koji uticaj ovaj cilj ima na prelazak na organski sistem proizvodnje?
14. Šta su Vaša očekivanja po pitanju proizvodnje i prometa organskih naspram konvencionalnih prehrambenih proizvoda u narednom periodu?

E) Prirodni kapital

15. Koja su 3 najvažnija cilja za upravljanje Vašim gazdinstvima u narednih 20 godina?
16. S kojim se izazovima možete suočiti u Vašem poslovanju?
17. Kakve koristi možete imati od organske poljoprivrede?

PRILOG 3: Anketni upitnik za tradicionalne prehrambene proizvode

Datum i vreme:

Region:

Poljoprivredno gazdinstvo:

n = 34

PITANJA:

1. Stručna sprema nosilaca gazdinstava:

- formalno obrazovanje
- seminari, radionice i drugi vidovi sticanja znanja

2. Osnov sticanja prihoda:

- isključivo poljoprivreda
- drugi izvori

3. Čista dobit gazdinstava na godišnjem nivou od poljoprivrede:

- ispod 5 000 e
- 5 - 10 000 e
- iznad 10 000 e

4. Da li primenjujete tradicionalne tehnologije u proizvodnji?

- da
- ne

5. Da li Vaše gazdinstvo poseduje sertifikate sa kojima možete označiti svoje proizvode?

DA – NE

Ako DA, navesti koji i od kad

**organski proizvod, od _____*

**ime porekla, od _____*

**geografska oznaka, od _____*

**drugo, _____*

6. Da li koristite geografsku oznaku u promociji proizvoda?

- da
- ne

7. Da li verujete da bi pospešili svoje poslovanje proizvodnjom tradicionalnih prehrambenih proizvoda?

- da
- ne

8. Navedite neke faktore koji bi mogli doprineti većoj proizvodnji i prometu tradicionalne hrane:

PRILOG 4: Anketni upitnik o mogućnostima razvoja socijalnog preduzetništva u ruralnim područjima

Datum i vreme:

Region:

Poljoprivredno gazdinstvo:

n = 47

Ključno istraživačko pitanje glasi: da li postoji mogućnost da organska proizvodnja, pored ekonomskih i ekoloških aspekata, uključi i socijalnu komponentu?

PITANJA:

1. Da li verujete da bi pospešili svoje poslovanje angažovanjem osoba iz socijalnih kategorija?
2. Da li biste radno angažovali osobe iz socijalnih kategorija?
3. Da li biste angažovali socijalne kategorije radnika, uz adekvatne beneficije? DA - NE
 - 3.1. Ako DA, navesti uz koje?
 - 3.2. Ako NE, zašto?

PRILOG 5: Anketni upitnik o mogućnostima razvoja agroturizma na poljoprivrednim gazdinstvima

Datum i vreme:

Region:

Poljoprivredno gazdinstvo:

n = 47

PITANJA:

- 1. Pol: M – Ž**
- 2. Životna dob: _____**
- 3. Obrazovanje**
 - formalno
 - neformalno
- 4. Veličina zemljišnog poseda: _____**
- 5. Zainteresovanost za pružanje usluga turistima**
 - da
 - ne
- 6. Nude usluge turistima**
 - da
 - ne
- 7. Postojanje minimalnih preduslova za pružanje usluga turistima**
 - da
 - ne
- 8. Spremnost poljoprivrednika da u perspektivi ponude neke usluge iz delokruga agroturizma:**
 - (1) poseta gazdinstvu s ciljem razgledanja –
 - (2) edukovanje za poljoprivredne aktivnosti –.
 - (3) rad na gazdinstvu –
 - (4) prodaja proizvoda turistima –